

ॐ

श्री विनयविजयञ्च कृत

शांतसुधारस

अेक अपूर्व अध्यात्म अने वैराग्यमुष ग्रंथ

अनुवाद अने विवेक
मनःसुषलाथ किरतयंढ महेता



श्री राज - सौलाग सत्संग मंडल

सौलाग परा, सायला - 353 830

પ્રકાશક:

મુમુક્ષુગણ

શ્રી રાજ-સૌભાગ સત્સંગ મંડળ

સાયલા - ૩૬૩ ૪૩૦

આવૃત્તિ: ઈ.સ.૨૦૧૪

પ્રાપ્તિ સ્થાન:

શ્રી રાજ-સૌભાગ આશ્રમ

નેશનલ હાઈવે ૮-એ ની બાજુમાં,

સોભાગ પરા, સાયલા - ૩૬૩ ૪૩૦

જી. સુરેન્દ્રનગર. ગુજરાત. India.

ટે. ૦૨૭૫૫-૨૮૦૫૩૩ / ૨૮૦૭૯૧

ઈ-મેલ : rajsaubhag@yahoo.com

www.rajsaubhag.org

નિવેદન

પૂ. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ સાહેબે સંસ્કૃતમાં રચેલ 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ એક સુમધુર કાવ્યકૃતિ છે. ૧૬ ભાવનાઓનો મહિમા વર્ણવતું મહાગીત છે. આ કાવ્યગ્રંથમાં અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓનું તથા મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જે ઘણું મનોહર, હૃદયસ્પર્શી તથા આત્મભાવને જાગૃત કરનાર છે. કોઈ ગાયક મધુરકંઠે એનું ગાન કરે તો મુમુક્ષુના ચિત્તને ડોલાવી અને મોહને હણનાર છે.

વૈરાગ્ય પ્રેરક આ ગ્રંથની પ્રથમની બાર ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરાવનારી, આત્મભાવ સન્મુખ રાખનાર તથા આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનારી છે. ત્યાર પછીની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને ઊંડા વિચારમાં નાખી દે તેવી છે.

પ. કૃ. દેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ શાંતસુધારસ ગ્રંથ અંગે મુમુક્ષુઓને પત્ર દ્વારા જણાવ્યું છે કે, વૈરાગ્યભાવના એ ભૂષિત એવા 'શાંતસુધારસાદિ' ગ્રંથો નિરંતર ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

[વ. પત્ર નં.૩૧૮]

'શાંતસુધારસ'માં કહેલી ભાવના 'અધ્યાત્મસાર' માં કહેલો 'આત્મનિશ્ચય અધિકાર' એ ફરી ફરી મનન કરવા યોગ્ય છે. એ બેનું વિશેષપણું માનવું.

[વ. પત્ર નં.૩૩૦]

શ્રી 'શાંતસુધારસ'નું પણ ફરી વિવેચન રૂપ ભાષાંતર કરવા યોગ્ય છે તે કરશો. [વ.ઉ.નોંધ. ૨૫]

પ.કૃ.દેવની કરુણાસભર આ ભાવના શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતાએ ઉપાડી લીધી અને આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન તેમણે કર્યું અને તેમના સુપુત્ર ડો. ભગવાનદાસ

મહેતાએ વિ.સ.૧૯૯૨ માં તેને ગ્રંથરૂપે પ્રસિધ્ધ કરેલ છે. મનસુખભાઈના પિતાશ્રી કિરતચંદભાઈ વવાણીયાની પોસ્ટઓફિસમાં પોસ્ટ માસ્તર હતાં તે પહેલાથી જ તેમના પરિવારનો સંબંધ પ.કૃ.દેવના પરિવાર સાથે હતો અને વિ.સ.૧૯૫૫ના ચૈત્ર માસમાં તેમણે પ.કૃ. દેવને સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકારેલ હતાં.

પ્રથમ આવૃત્તિ પછી આ ગ્રંથની બીજી બે આવૃત્તિઓ પણ પ્રસિધ્ધ થયેલ છે.

હાલ આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય હોવાથી અને શ્રી રાજ-સૌભાગ આશ્રમમાં આ ગ્રંથનો સ્વાધ્યાય શિબરમાં કરાવવાનો નિર્ણય થયો હોવાથી, આશ્રમનાં મુમુક્ષુઓ એ તેને ફરી છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

પૂ. ભાઈશ્રી વૈરાગ્યનાં આવા અનેક પુસ્તકોમાંથી દેશ - પરદેશના મુમુક્ષુઓને શિબિર વખતે સ્વાધ્યાય કરાવતા હોય છે.

વૈરાગ્યનો આ ઉત્તમ ગ્રંથ ચોક્કસ મુમુક્ષુઓ ને ઉપકારી થશે.

તા.૨૫-૧૨-૨૦૧૪
સાયલા.

મુમુક્ષુગણ
શ્રી રાજ-સૌભાગ આશ્રમ

अनुक्रमशिका

<u>क्रमांक</u>	<u>विषय</u>	<u>पाना नं.</u>
●	उपोद्घात	१ थी १४
१.	अनित्य भावना	१५ थी २६
२.	अशरणा भावना	२७ थी ४८
३.	संसार भावना	५० थी ७१
४.	ऐक्य भावना	७२ थी ८६
५.	अन्यत्व भावना	८७ थी १०५
६.	अशुचि भावना	१०६ थी ११८
७.	आश्रय भावना	११८ थी १३०
८.	संवर भावना	१३१ थी १४०
९.	निर्जरा भावना	१४१ थी १५०
१०.	धर्म भावना	१५१ थी १६०
११.	लोकस्वरूप भावना	१६१ थी १६८
१२.	बोधिदुर्लभ भावना	१६८ थी १७७
१३.	मैत्री भावना	१७८ थी १८३
१४.	प्रमोद भावना	१८४ थी १८९
१५.	कारुण्य भावना	१८२ थी १८८
१६.	माध्यस्थ भावना	२०० थी २०७
●	ग्रंथ प्रशस्ति	२०८ थी २०८
●	उपसंहार	२१०

મંગલ સૂત્ર

“વૈરાગ્યાદિ સફલ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતળાં નિદાન ॥”

“ત્યાગ-વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન ॥”

-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“હું બલિહારી રે એ વૈરાગ્યની, ઉપજયો જેને અંગજી.”

- નિષ્કુલાનંદ સ્વામી

“ત્યાગ ન ટકે રે, વૈરાગ્ય વિના.”

- શ્રી નિષ્કુલાનંદજી

“ જ્યાં લગી આતમ તત્ત્વ ચિન્ત્યું નહિં
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.”

- નરસિંહ મહેતા

“અધુવે અસાસયંમિ સંસારંમિ દુઃખપટરાણ,
કિં નામ દુધ્યંત કમ્મયં જેનાહં દુગ્ગહં ન ગચ્છેધ્યા ॥”

- શ્રી ઉત્તરાધ્યયન ૮-૧

“શરદંબુધરચ્છાયા ગત્વર્યો યૌવનશ્રિયઃ ।

આપાતરમ્યા વિષયાઃ પર્યંતપરિતાપિનઃ ॥”

“અંતકઃ પર્યંવસ્થાતા જન્મિનઃ સંતતાપદઃ ।

ઇતિ ત્યાજ્યે ભવે ભવ્યો મુક્તાવુત્તિષ્ટતે જનઃ ॥”

-કિરાત

“જાણ્યું તો તેનું ખરું, જે મોહે નવ લોપાય,

સુખ-દુઃખ આવ્યે જીવને, હર્ષ-શોક નવ થાય.”

- પ્રકીર્ણ

ॐ

। श्री परमगुरुभ्यो नमः ।

ઉપોદ્ધાત

મંગલ. તીર્થંકરની વાણીનું માહાત્મ્ય :

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

નીરંબ્રે ભવકાનને પરિગત્ત્વંચાશ્રવામ્બોધરે ।

નાનાકર્મલતાવિતાનગહને મોહાંધકારોદ્ધરે ॥

આન્તાનામિહ દેહિનાં સ્થિરકૃતે કારુણ્યપુણ્યાત્મભિઃ ।

તીર્થેશૈઃ પ્રથિતાસ્સુધારસકિરો રમ્યા ગિરઃ પાંતુ વઃ ॥૧॥

અર્થ :

આ ભવારણ્યમાં ચોપાસ પંચ આશ્રવરૂપ વરસાદ વરસી રહ્યો છે, તેમાં વળી એવું કોઈ અંધ-છિદ્ર નથી કે આશ્રવ વરસાદ બહાર નીકળી ઠલવાઈ જાય, અર્થાત્ આ ભવાટવી આશ્રવજળથી ભરાતી જઈ ઊંડી જ ઊતરતી જાય છે- ઊંડા પાયા નાંખતી જાય છે. તેમાં વળી એ આશ્રવજળને લઈ જાતજાતના કર્મરૂપી વેલાઓ ચોતરફ ઊંડાં મૂળ નાંખી ફેલાતા જાય છે, અને આ સંસારવનને ગહન, જેમાં નાંખી નજર ન પહોંચે, એવું કરી મૂકે છે. આમ એ વન ગહન તો છે, તેમાં વળી મોહરૂપી અંધકારથી તે તદ્દન ગહન થયું છે. એવા આ અંધકારવ્યાપ્ત ગહન સંસાર-અરણ્યમાં ભટકતા જીવોને સ્થિર કરવા, પરિબ્રમણમાંથી અટકાવવા, ચતુર્ગતિમાંથી છોડાવવા, જેને તેઓનાં આ ભવભટકણરૂપ દુઃખ જોઈ દયા ઊપજી છે એવા પુણ્યાત્મા તીર્થંકર ભગવાને જે

આનંદકારી સુધારસભરી વાણી પ્રકાશી છે, જે આનંદકારી વચનામૃતોની રચના કરી છે તે પવિત્ર વચનામૃતો હે ભવ્યો ! તમારું રક્ષણ કરો.

જીવનો વિભ્રમ - વિભ્રમ એ દુઃખ :

જીવો મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ આ પાંચ આશ્રવવડે કર્મ બાંધી રહ્યા છે. મોહને લઈ તેઓને વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી પોતાનું નહીં તેને પોતાનું ગણી તે માટે દુઃખી થાય છે, પોતાની સત્ય વસ્તુથી વિમુખ રહે છે. આવા અવિવેકથી જે પોતાની નથી, જે પોતાની બહાર છે, પોતાથી અલગ છે, પર છે, તેને પોતાની ગણી તેને લેવા ચોતરફ તે ભટક્યા કરે છે, ચઉગતિમાં રજખ્યા કરે છે, જન્મમરણ કર્યા કરે છે; પણ જેને તે પોતાની વસ્તુ ગણે છે એવી એ પર વસ્તુ કેમે કરી પ્રાપ્ત થતી નથી અને એ પ્રાપ્ત થાય પણ ક્યાંથી ? પારકી વસ્તુ માટે ગમે તેટલા પ્રયત્ન તે લેવા, તે પોતાની કરવા કરીએ, પણ તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ જાય છે. પારકી એ પારકી જ, એ પોતાની કેમ થાય ? પોતાનું તો પોતામાં જ છે; એ કંઈ બહાર નથી. એટલે બહાર રજખ્યે, ભટક્યે એ કદી પ્રાપ્ત થતું નથી. આ બહાર રજખવું કેવળ અજ્ઞાન-મોહ-અવિવેકને લઈને થાય છે. એના પરિણામે ઈચ્છિત વસ્તુ તો મળતી નથી, પણ તે વેગળી જતી જાય છે, ઉલટું દુઃખ થાય છે અને અજ્ઞાન-મોહ-અવિવેકની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, જે એને વધારે રજખતો કરે છે; જેથી એ વધારે પરિભ્રમણ કરે છે. નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવરૂપે સ્વારી-માઠી ગતિ કર્યા કરે છે અને દુઃખ ભોગવે છે. એ પરિભ્રમણ દુઃખમાંથી એ ક્યારે બચે ? કે જ્યારે એ સ્થિર થાય, તેનામાં વિવેક જાગે અને તે વિચારે કે અહો, આ હું કેવળ મૂર્ખાઈ કરું છું, મારી વસ્તુ તો મારી પાસે જ છે, તે બહાર રજખવાથી નહિ મળે. આ મારે રજખવું પડ્યું છે, રજખવું પડે છે, આ હું ચઉગતિમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છું અને અનેક પ્રકારે જન્મમરણનાં દુઃખ-ચિંતા ભોગવી રહ્યો છું, તે કેવળ મારા અજ્ઞાનથી, બહાર રહેલી વસ્તુને મારી ગણી તે લેવાની ઈચ્છાથી જ. પણ તે મને ક્યાંથી મળે ? ન જ મળે. મારું તો મારી પાસે છે; એમાં જ મારે સ્થિર થવું ઘટે છે, - આમ વિવેક વિચાર તેનામાં જાગે તો જ તેને શાંતિ થાય, તો જ તે સ્થિર થાય.

જીવ માત્ર સુખના કામી, પણ સત્સુખથી અજાત :

જગત્માં જીવ માત્ર સુખના કામી છે, જીવ માત્ર સુખ પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યા છે; પણ તેઓને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખી દેખાય છે, એ આશ્ચર્ય છે ! સુખનું સ્વરૂપ જ તેઓ જાણતા નથી. સુખનું ખરું સ્વરૂપ બહુ વિરલા જાણે છે, અને જેઓ જાણે છે તેઓ જ તે પામે છે. જીવોને વિપરીત બુદ્ધિને લીધે, પ્રમાદ-કષાયને લીધે ખરા સુખનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી.

સુખ અંદર છે, બહાર નથી :

એ સુખ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે. જે સુખ આત્મામાં જ છે તે આત્માથી અલગ એવા દેહ, પરિવ્રલ, મમતા આદિમાં ક્યાંથી મળે ? કદી ન મળે. તો જે વાટેથી જીવોને સુખ ન જ મળે, તે વાટે સુખ માટે કરેલા પ્રયત્ન કેમ નિષ્ફળ ન જાય ? જાય જ; અને ફળરૂપે જીવ વધારે હેરાન થાય. સુખ વાસ્તવિક પોતામાં છે, પરમાં નથી.

"Happiness can not be found from without.

It is within ourselves."

"Happiness to ourselves consigned."

- Goldsmith's Traveller.

સમકિત કે સાચી સમજ :

આમ જ્યારે ખરું સમજાય ત્યારે જ જીવ સ્થિર થાય, ત્યારે જ તેના પ્રયત્નો ખરી વાટે થાય; અને એ ખરી વાટના પ્રયત્નો સફળ થઈ તેને સુખ આપે જ, તેનાં પરિભ્રમણ દૂર થાય. જ્ઞાનીઓ આવી ખરી સમજને સમકિત કહે છે. વસ્તુને વસ્તુરૂપે જાણવી તેને સમકિત કહે છે. અવસ્તુને અવસ્તુરૂપે જાણવી તેને સમકિત કહે છે. સત્યને સત્યરૂપે જાણ્યું હોય તો જ તે ભણી પ્રવૃત્તિ થાય છે. અસત્યને અસત્યરૂપે જાણ્યું હોય તો જ તેની નિવૃત્તિ થાય છે. અસત્યને સત્યરૂપે જાણી તે ભણી કરેલી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે. સત્ય પ્રાપ્ત નથી થતું, દુઃખ થાય છે, બુદ્ધિ મલિન થાય છે, જાય છે, જ્ઞાન ઉપર આવરણ આવે છે, સુખ દૂર જાય છે.

સત્યને અસત્યરૂપે જાણવાથી તેથી નિવર્તવાનો પ્રસંગ આવે છે, સત્ય પામવામાં અંતરાય આવે છે.

તેમજ જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટનું ભાન થાય, તો તે વાટે સુખ માટે પ્રયત્ન થઈ શકે છે, જે પ્રયત્ન સફળ થઈ સુખ આપે છે.

જે વાટે સુખ નથી મળતું, તે વાટનું ભાન થાય તો સુખ માટે તે વાટે જતાં અટકવું થાય છે. નિષ્ફળ પ્રયાસ, ખેદ, દુઃખનો અવકાશ રહેતો નથી.

જે વાટે સુખ નથી મળતું, તે વાટે સુખ મળશે, એવી ખોટી મતિ જીવને થાય તો તે વાટે તેને સુખ નથી મળતું, છતાં મને આ વાટે સુખ મળશે એ ભ્રમણાથી તે પ્રયત્ન કર્યે જાય છે, પણ તે બધાં નિષ્ફળ થાય છે. જીવ ખેદ અને દુઃખ જ વ્હોરે છે.

જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટે સુખ નહિ મળે એવી ખોટી મતિ જીવને થાય તો તે સાચી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે. મને આ વાટે સુખ નહિ મળે, સુખ તો બીજી વાટે મળશે, આથી તે ખરી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે અને સત્ય સુખનો અંતરાય પામે છે.

મિથ્યાત્વ કે ખોટી સમજ :

આ ખોટી મતિને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાત્વ કહે છે, સાચી મતિને સમકિત કહે છે. એ વિપરીત મતિ દૂર થાય, અને સમકિત (સમ્યગ્દેષ્ટિ), સાચી સમજ જીવને આવે તો જ તે સ્થિર થાય છે, શાંત થાય છે, સુખી થાય છે, ભટકતો અટકે છે.

સાચી સમજનું ફળ :

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે જીવને સમ્યગ્દેષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, તેઓને સાચી સમજ આવે અર્થાત્ સત્ય વસ્તુનું સત્યરૂપે, અને અસત્યનું અસત્યરૂપે ભાન થાય, તો તેઓ તે જ ભવે મોક્ષ પામે, તેમ ન થાય તો ત્રીજે ભવે, અને તેમ ન થાય તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે તો એ જીવ મુકાય જ, કર્મથી સર્વથા છૂટી મોક્ષ પામે જ, શાશ્વત સુખ પામે જ.

જાણે તે પામે :

આ વાત વિવેક વિચારે સાવ સત્ય લાગે છે, કેમ કે સત્ય વસ્તુનું જીવને ભાન થાય, એટલે અસત્ય વસ્તુ ભણીની પ્રવૃત્તિ સહેજે અટકે. અસત્ય વસ્તુની પ્રવૃત્તિને લઈને તો તેને ભમવું પડ્યું છે, એ અસત્ય વસ્તુની પ્રવૃત્તિ અટકે એટલે તેનું ભ્રમણ પણ અટકે, અને ભ્રમણ અટકે, જન્મ-જરા-મરણ અટકે તો પછી બીજું જોઈએ છે શું ?

કર્મ ભોગવવાં કરજ પતાવવું :

જન્મ-જરા-મરણ રહિત સ્થિતિ, અજરામર અવસ્થા, કદી જ્યાંથી પડવાપણું ન થાય એવું સ્થાન તે જ મોક્ષ. આમ સત્ય વસ્તુનું જીવને ભાન થાય તો તેનો તરત જ, તે જ ભવે મોક્ષ થાય. પણ પૂર્વકર્મનું દેવું તે ભોગવી પતાવવાનું બાકી રહ્યું હોય તો તે ભોગવી પતાવી દેવા માટે એકાદ બે ભવ કે ઉત્કૃષ્ટા પંદર ભવ થાય તે ભલે, પણ એ સાચી સમજ ઊપજ્યા પછી તો જીવ સર્વથા છૂટે જ, પછી સ્થિરા દૃષ્ટિ પામ્યા પછી જીવ ભવ ભલે કરે, પણ તે ભવ તેને મુક્તિ પ્રતિ જતાં ન જ રોકે; તે ભવ બીજા ભાવિ ભવની પરિપાટી ન જ ઊપજાવે. સાચી સમજ ન થઈ હોય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી થતા પ્રત્યેક ભવ બીજા નવા ભવ કરવાનાં કારણ થાય જ. અનંત અનુબંધ થયા જ કરે. પણ સાચી સમજ આવ્યે એ અનંત અનુબંધ નાશ પામે; અને પૂર્વે ઉપાર્જેલાં કર્મ સમ્યક્ પ્રકારે સાધ્ય દૃષ્ટિએ, ભોગવી લેવાં, ખેરવી નાંખવા. આગલું કર્મ પુહ્ગલનું લીધેલું પાણું સર્વથા ચુકાવી આપવા, તેના દેણાથી મોકળા થવા, એકાદ બે કે વધારેમાં વધારે પંદર ભવ કરવા પડે તે ભલે, પણ તેથી મુક્તિની અટકાયત તો ન જ થાય. મુક્તિના રસ્તે તો તે પડી ચૂક્યો છે.

વટેમાર્ગુનો રાતવાસો :

“દૃષ્ટિ સ્થિરાદિ ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;
રયણી શયન જેમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તેમ છાજે રે.”

— યશોવિજયજી (યોગદૃષ્ટિ સજ્જાય)

અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ થયા પછી પૂર્વકર્મ ભોગવવા તેને દેવાદિના ભવ કરવા પડે, તે જેમ અમુક સ્થાને જવા નીકળેલો વટેમાર્ગુ રસ્તામાં રાત્રિવાસો કરે તેના જેવું સમજવું.

સમ્યગ્દષ્ટિ અને ભવની નિયમા :

સ્થાન દૂર હોય તો એક, બે કે વધારે ઠેકાણે રાત રહેવું પડે, પણ રસ્તાનો માહિતગાર છે, જે સ્થળે જવું છે તે તરફ જવા નીકળ્યો છે, એટલે ત્યાં તો વહેલો મોડો પહોંચે જ છે. તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પામી સાચા રસ્તાથી માહિત થયો છે, અને મોક્ષ ભણી એણે પ્રયાણ કર્યું છે, તો તે વહેલો મોડો ત્યાં પહોંચવાનો જ છે. કોઈ છેટી વાટેથી નીકળ્યો હોય, અર્થાત્ તેને વધારે કર્મ ભોગવવાં બાકી હોય તો તેને દેવ-મનુષ્યાદિ ગતિ પામવારૂપ વધારે રાતવાસા કરવા પડે છે. કોઈ પાસેથી જ નીકળ્યો હોય, અર્થાત્ જેને બહુ થોડાં કર્મ ભોગવવાં બાકી હોય તેને રાતવાસો રહેવું પડતું નથી, બીજો ભવ કરવો પડતો નથી, તે જ ભવે મોક્ષસ્થાને પહોંચે છે; અથવા એકાદ બે દેવ-મનુષ્યાદિના ભવ કરવારૂપ રાતવાસા કરી ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચે છે.

યથાર્થ જાણપણું :

આમ જેટલા જેટલા મહાપુરુષો મોક્ષ પામી સિદ્ધ થયા છે તે બધા સત્ય વસ્તુજ્ઞાન પામવાથી જ; સમ્યગ્દષ્ટિ થવાથી જ; વસ્તુને વસ્તુપણે જાણવાથી જ; અવસ્તુને અવસ્તુરૂપે જાણવાથી જ; સત્યને સત્યરૂપે જાણવાથી જ; અસત્યને અસત્યરૂપે જાણવાથી જ; આત્માને આત્મરૂપે જાણવાથી જ; પોતાને પોતારૂપે જાણવાથી; પોતે તે પોતે, પર નહિ એમ જાણવાથી; પર તે પર, પોતે નહિ એમ જાણવાથી; પોતાની વસ્તુ તે પોતાની એમ જાણવાથી; પારકી વસ્તુ તે પારકી એમ જાણવાથી; પોતાની વસ્તુ તે પારકી નહિ, એમ જાણવાથી; પારકી વસ્તુ તે પોતાની નહિ એમ જાણવાથી; પોતે તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ઉપયોગી અવિનાશી આત્મા છે, એમ જાણવાથી; આત્મા તે આત્મા, અને પુદ્ગલ તે પુદ્ગલ એમ જાણવાથી; આત્મા તે પુદ્ગલ નહિ અને પુદ્ગલ તે આત્મા નહિ, એમ જાણવાથી; એ આદિ વિવેકપ્રકાશથી જ તેઓ આ ગહન અંધકારમય સંસારવનમાંથી માર્ગ પામી, ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચ્યા.

દુઃખિયાનાં દુઃખ દુઃખિયા જાણે :

છૂટેલાઓની બંધાયેલા પ્રતિ કરુણા :

આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં અજ્ઞાનયોગે રજળતા જીવોને પણ જો આ સાચી સમજ આવે, તો તેઓ બિચારા સ્થિર થાય; અને દુઃખી થતા અટકે; એવી કરુણા આવવાથી શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માએ તેઓને સત્ય માર્ગ ઉપદેશ્યો છે. તેઓ પોતે વસ્તુસ્વરૂપ જાણી, જે રસ્તેથી મોક્ષ પામ્યા, તે રસ્તો બતાવે છે. તીર્થંકર પોતે પણ સાચી સમજ પામ્યા પૂર્વે આ પ્રકારે રજળતા હતા; પરિભ્રમણ દુઃખ ભોગવતા હતા. સાચી સમજ પામ્યે તેઓએ પરિભ્રમણના પરિણામરૂપ ખોટો માર્ગ છાંડી દીધો, સન્માર્ગ લીધો; અને ધારેલ ઠેકાણે પહોંચ્યા; સુખનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી સુખ પામ્યા. તેઓશ્રીને, સુખનું ખરું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના સુખ માટે ફાંફાં મારી દુઃખી થતા આ સંસારી જીવોની કરુણા આવવાથી, તેઓશ્રીએ આં સત્ય સુખસ્વરૂપનો અને તે પામવાનો આ પવિત્ર બોધ કર્યો છે. તે હે, ભવ્ય જીવો ! તમારું રક્ષણ કરો ! અર્થાત્ તે બોધનો આશ્રય લ્યો, તે પ્રમાણે વર્તો, તમારું કલ્યાણ થશે. આ શાંતસુધારસ એ પવિત્ર કરુણાવાન પુણ્યાત્મા તીર્થનાથનો ઉપદેશ જ છે.

તીર્થનાથ કેમ કહેવાયા ?

તેઓશ્રીને તીર્થનાથ એ પવિત્ર ઉપનામ છાજે જ છે, તેઓ પોતે તીર્થ, તીર્થના તીર્થરૂપ છે; તરવાના સાધનરૂપ છે; તેઓશ્રીના આશ્રયે જીવ સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે; એથી તીર્થનાથ નામ તેઓશ્રીને છાજે છે, અથવા જે વડે જીવ સંસારસમુદ્ર તરી જાય, તેવાં સાધનો, દાન-શીલ-તપ-ભાવરૂપ ધર્મ, અથવા જ્ઞાનાદિ આરાધનારૂપ ધર્મ, એ તરવાનાં સાધનોનો ઉપદેશ કર્યો હોવાથી તીર્થનાથ એવું પવિત્ર નામ તેઓને છાજે છે. આ પરમ કૃપાળુ, કરુણાળુ, પવિત્રાત્મા શ્રી તીર્થંકર દેવે જ ઉપદેશેલો આ શાંતિરૂપ અમૃતરસ છે. તે પીવાથી જીવો અમર થાય છે, જન્મ-મરણથી બચે છે. ૧.

॥ દ્રુતવિલંબિતવૃત્તં ॥

સ્ફુરતિ ચેતસિ ભાવનયા વિના ।

ન વિદુષામપિ શાંતસુધારસઃ ॥

ન ચ સુખં કૃશમપ્યમુના વિના ।

જગતિ મોહવિષાદવિષાકુલે ॥ ૨૧ ॥

અર્થ : વિદ્વાનોને પણ શાંતિરૂપી અમૃતરસ ફરી ફરી વિચાર કર્યા વિના, અનુપ્રેક્ષા વિના, તેની તે વાત ફરીફરી જુદે જુદે રૂપે વિચાર્યા વિના, ભાવના વિના ચિત્તમાં સ્ફુરતો નથી; સ્ફુરે છે, તો યથાર્થ સ્ફુરતો નથી.

અનાદિ વૈભાવિક અભ્યાસ કેમ ટળે ?

મૂળે જીવ અનાદિકાળથી વૈભાવિક દશામાં પડ્યો છે; તેમાં એ અનાદિ કાળથી વસ્તુને અવસ્તુરૂપે ગણી બેઠો, અવસ્તુને વસ્તુરૂપે ગણી બેઠો છે. આ અવિવેક, આ વૈભાવિક મોહ, એમ જુદે જુદે પ્રકારે ફરી ફરી વિચાર્યા વિના, અથવા સત્ય વસ્તુ તે સત્ય, અસત્ય તે અસત્ય, પર તે પર, સ્વ તે સ્વ, પર તે સ્વ નહિ, સ્વ તે પર નહિ, - એમ ફરી ફરી નવાં નવાં રૂપે દાખલા દલીલથી, ઉપમા અનુમાનથી, પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ રીતે, સદ્ગુરુ દ્વારા, સત્સંગ સમાગમથી, આત્મક્ષયોપશમ અનુસાર, આગમપ્રમાણ વડે, ઈતિહાસપ્રમાણ વડે, દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી વિચારે નહિ, નિધરિ નહિ, નક્કી કરે નહિ, ત્યાં સુધી દૂર ન થાય. દૂર થાય તો તે સર્વથા દૂર ન થાય. અનાદિ કાળનો મિથ્યા ભાવ, મિથ્યા વાસના, ખોટી બુદ્ધિ એકદમ નાશ પામવી, સુલટાવવી દુષ્કર છે.

ભેંસનું દૃષ્ટાંત :

સદ્વસ્તુની ભાવનાથી જ એ મતિ દૂર થાય, સન્મતિ આવે. લાંબા કાળ સુધી આપણા ઘેર રાખેલી, આપણા ઘરને ખીલે બાંધેલી ભેંસ બીજને વેચીએ, તો પણ આગલા પરિચયથી, અભ્યાસથી પ્રથમ દિવસે અથવા તો થોડા દિવસ એ આપણા ઘરના પરિચિત ખીલે આવી ઊભી રહે, એને વળી જ્યારે મારી ધકેલી મૂકીએ અને તેનો નવો ધણી તેને પોતાને ઘેર લઈ જાય, અને આમ વખતોવખત થાય ત્યારે જ તે ભેંસને

નવા ઘરનો પરિચય પડે અને પછી ત્યાં સ્થિર થાય. તેમ અનાદિકાળનો વૈભાવિક મોહ છોડવો બહુ મુશ્કેલ છે. પૂર્વનો અભ્યાસ પરિચય જીવ એકદમ ન છોડે.

વિભાવનું પ્રાબલ્ય અને અનુપ્રેક્ષણની જરૂર :

માટે ભાવનાની, અનુપ્રેક્ષણની ફરી ફરી જરૂર છે. ભાવનાથી તેને વસ્તુના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય થાય છે. વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય થતાં અજ્ઞાન, મોહ, અવિવેક નાશ છે, અને જીવને સત્ય સુખનો લાભ થાય છે. માટે સત્ વસ્તુનો સતત ફરીફરી વિચાર આત્માર્થીએ કર્તવ્ય છે. તે વિના શાંતસુધારસ સમાન પ્રભુનો બોધ પણ યથેચ્છ પરિણામ આપતો નથી. માટે ભાવનાનો જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ કરે છે.

ભાવના એટલે શું ?

ભાવના એટલે પુટ. સુવર્ણને સાવ ચોખ્ખું કરવું હોય તો સંપુટમાં, કુલડીમાં મૂકી, ફરી ફરી તપાવવા રૂપ ભાવના-પુટ દેતાં તે શુદ્ધ થાય છે, અથવા સૂંઠ આદિને શુદ્ધ કરવા, કમાવવા, નિમક અને લીંબુના રસના ફરી ફરી પુટ આપી ફરી ફરી સૂકવવા રૂપ ભાવના દેતાં શુદ્ધ થાય છે, અથવા જાતજાતની ધાતુઓ, જેમ કે પારો, ત્રાંબુ, ક્લઈ, જસત આદિ અથવા સોમલ, વછનાગ આદિને શોધવા, શુદ્ધ કરવા કાર-ખટાશ આદિના ફરી ફરી પુટ આપતાં, તે જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ આ જીવને પણ જુદી જુદી રીતે વસ્તુ વિચારતાં જ્ઞાનનિર્મળતા થાય છે; - વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમજાય છે.

વિચારનાં પ્રમાણ :

જ્ઞાનીઓ વસ્તુસ્વરૂપને જુદે જુદે રૂપે ભાવે છે; વિચારે છે.

- (૧) ઈતિહાસપ્રમાણ વડે,
- (૨) આગમપ્રમાણ વડે,
- (૩) સંદ્ગુરુ દ્વારા,
- (૪) બીજા સત્સમાગમે,

- (૫) પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ વડે - પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાનો
ક્ષયોપશમ પહોંચે ત્યાં સુધી,
(૬) પરોક્ષ, શ્રી જિનેશ્વરનાં વચનો વડે,
(૭) ઉપમા વડે,
(૮) અનુમાન વડે,
(૯) દાખલા, દલીલ, દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી,

આમ અનેક પ્રકારે તત્ત્વને ફરી ફરી વિચારવું એને જ્ઞાનીઓ
ભાવના કહે છે. એવી ભાવના વિના આગળ જણાવ્યું તેમ પૂર્વના લાંબા
વૈભાવિક પરિચયને લઈ વિદ્વાન પુરુષોના ચિત્તમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન સ્ફુરતું
નથી, ઠરતું નથી, તો સામાન્ય જીવોનું તો શું કહેવું ? માટે બધાએ
સદ્ભાવના વડે પોતાનાં ચિત્ત વાસિત કરવાં, એ તાત્પર્ય છે, એ બોધ
છે. એથી જ પૂર્વનો લાંબા વખતનો પરિચિત વૈભાવિક મોહ ટળશે.

વિષનો ઉતાર :

બાકી બીજો ઉપાય નથી. તેમાં પણ આ જગત જેમાં મોહ અને
ખેદરૂપી ઝેર ઠેર ઠેર વ્યાપી રહ્યું છે, અને જીવો વ્યાકુળ થઈ રચકાં ખાય
છે, ત્યાં તો તે મોહ અને તજજન્ય દુઃખરૂપ ઝેર ટાળવા આ સદ્ભાવના
ભાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. તે વિના લેશમાત્ર સુખ નહિ મળે.
વસ્તુતત્ત્વ વિચારી તેનો નિર્ણય કર્યે છૂટકો છે. ૨

તરતના થાકેલાઓને વિસામો :

યદિ ભવભ્રમલેદપરાહુલં ।

યદિ ચ ચિત્તમનંતસુખોન્મુલં ॥

શૃણુત તત્સુધિયઃ શુભભાવના-

મૃતરસં મમ શાંતસુધારસં ॥૩॥

અર્થ : હે, બુદ્ધિમંતો ! અગાઉ કહ્યું છે તેમ હવે જો તમારું ચિત્ત
ભવભ્રમજાના દુઃખથી પરાહુખ થયું હોય, ભવદુઃખમાંથી છૂટવા ઇચ્છતું
હોય, સુખ, સત્ય સુખ, પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળું હોય, તો અમે રચેલો

આ શાંતસુધારસ શ્રવણ કરો. તેમાં જે ભાવના માટે અમે પૂર્વે આટલું આટલું કહ્યું, તે ભાવનાઓનો રસ નાખેલો છે. જે ફરી ફરી વિચારતાં સત્ય સુખ આપવાનું કારણ થશે. એથી વસ્તુ તત્ત્વ સમજશે; મોહ છૂટશે; અને તમારી અંગત ઋદ્ધિ જે દબાઈ રહી છે, ઢંકાઈ રહી છે, તે વ્યક્ત થઈ પ્રકટ થઈ તમને અપૂર્વ આનંદ આપશે.

અલબત્ત જેઓને સારી બુદ્ધિ ઊપજી હશે, અને જેઓ સંસારપરિભ્રમણથી થાક્યા હશે, અને જેઓને આ સુખ નહિ, આ તો દુઃખ, સુખ તો બીજું કાંઈ હોવું જોઈએ, એવો વિચાર સ્ફુરે તે સત્ય સુખ માટે જેઓ દૃષ્ટિ ફેંકતા હશે, તેને જ આ શાંતસુધારસ રુચિકર થશે.

ભાવિકાળે થાકનારાઓને ભાવિ વિસામો આજ :

બીજા પામર જીવો, જેઓ હજી થાક્યા નહિ હોય, અને પૂરવેગમાં અસત્ વસ્તુ ભણી દોડી રહ્યા હશે, અને સુખ-દુઃખનું જેને ભાન નહિ હોય, તેવા જીવો આ પ્રતિ અભાવની નજરે જોશે. તેવા દયા ખાવા જેવા જીવો પણ જ્યારે થાકશે, ત્યારે આ શાંતિરૂપી અમૃત વરસાવતા સદ્ભાવના વિભૂષિત ગ્રંથનો આશ્રય લેશે. તાત્પર્ય કે જીવો વહેલામોડા આવી ભાવનાનો આશ્રય લઈ વસ્તુસ્વરૂપ વિચારી નિર્ધારશે, સાચી સમજ પામશે, સમ્યક્દૃષ્ટિ થશે, ત્યારે તેઓનો છૂટકો છે; ત્યારે તેઓ દુઃખનો અત્યંતભાવ પામશે. વધારે શું કહીયે ? તરતના થાકેલા તરત ભાવનાઓનું ચિંતવન કરશે. ભાવિ કાળે થાકનારાઓ ભાવિકાળમાં એને વિચારશે. પણ એ બધાને આ ભાવનાનો આશ્રય છે. સદ્બુદ્ધિ આવ્યા વિના તત્ત્વજિજ્ઞાસા નહિ થાય; આ ભાવના ભણી લક્ષ નહિ જાય; પણ જીવને ભવદુઃખનું ભાન થયે તેની બુદ્ધિ અવશ્ય ઠેકાણે આવશે અને બુદ્ધિ ઠેકાણે આવતાં જિજ્ઞાસુ થઈ આવાં પવિત્ર શાંતિ આપનારાં શ્રી વીતરાગ પરમાત્માનાં વચનામૃતોનો આશ્રય લેશે. તે વચનો તેના ઉપર પહેલીવાર અસર નહિ કરે, તો બીજી વારના આશ્રયથી કરશે; બીજી વાર નહિ કરે, તો ત્રીજી વાર કરશે. આમ પુનઃ પુનઃ એ વચનોના આશ્રયથી જીવ ઉપર અવશ્ય સાત્ત્વિક અસર થશે.

“દોરડીયે છેદાય છે, પાકા કાળા પ્હાણ.”

અને સ્વરૂપ નિર્ણય કરી એ આત્મસુખ-સત્સુખ પામશે. આ ભાવનાઓનો આ ઉદ્દેશ છે. તેનો હે, સદ્બુદ્ધિવાળા જીવો ! તમે આશ્રય લો. ૩

ભાવનાનું ચિંતન અને સમતાનું ઊગવું :

સુમનસો મનસિ શ્રુતપાવના,
નિદયતાં દ્વયધિકાદશ ભાવનાઃ ।

યદિહ રોહતિ મોહતિરોહિતાદ
શ્રુતગતિ વિદિતા સમતા લતા ॥૪॥

અર્થ : હે, પંડિત પુરુષો ! તમે કાનને પવિત્ર કરનારી આ બાર ભાવના શ્રવણ કરી હૃદયમાં ધારણ કરો; એનું નિરંતર ચિંતન કરો, એથી પ્રખ્યાત અને અતિ અદ્ભુત સમતારૂપી વેલ, જેનું સત્પુરુષોએ આટલું બધુ માહાત્મ્ય કહેલું છે, તે ઊગી નીકળી મોહાંધકારને ટાળી દેશે. તાત્પર્ય કે પ્રથમ જીવ જો સમતા ધરે, શાંત થાય, તો તેને વસ્તુવિચાર સૂઝે, વસ્તુવિચાર સૂઝે તો વસ્તુનિર્ણય થાય, વસ્તુનિર્ણય થાય તો ખરે માર્ગે જવાય, અને ધારેલ વાત પમાય. માટે હે, પંડિત પુરુષો ! તમે જરા સમતા આદરો. સમતા આણવા માટે આ ભાવનાઓ પ્રબળ સાધન છે. ૪

વિવેક કેમ આવે ?

॥ રથોદ્ધતા વૃત્તં ॥

આર્ત્ત રૌદ્ર પરિણામ પાવક-
-પ્લુષ્ટ ભાવુક વિવેક સૌષ્ટવે ॥

માનસે વિષયલોલુપાત્મનાં ।
ક્વ પ્રરોહતિતમાં શમાહ્લુઃ ॥૫॥

અર્થ : હે, પંડિત પુરુષો ! તમે સમતા આદરો; અર્થાત્ આર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાનરૂપ માઠાં પરિણામ છાંડી દો; વિષયલોલુપતા ત્યજ દો, એટલે વિવેક અને સુવિચાર જાગશે; સમતા આવશે. કેમ કે આર્ત્ત-રૌદ્ર પરિણામરૂપ અગ્નિથી મનના વિવેક અને સદ્વિચાર ભસ્મીભૂત થાય છે;

અને જ્યાં વિવેક અને સદ્વિચાર નાશ પામ્યા હોય અને વિષયલોલુપતા વર્તતી હોય, ત્યાં સમતાના અંકુરો ક્યાંથી ઊગે ?

“બીજે દગ્ધે કુતો વૃક્ષઃ ।”

બીજ બળી ગયું હોય, તો વૃક્ષ ક્યાંથી થાય ? ન થાય. તેમ વિવેક સદ્વિચારરૂપ બીજ બળી ગયું હોય તો સમતા રૂપી વૃક્ષ ક્યાંથી ઊગે ? ન જ ઊગે. માટે તમે આર્તરોદ્ર ધ્યાન છોડી દો, વિષયમાં આસક્ત ન થાઓ, એટલે તમને સમતા આવશે. ક્વચિત્ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય, ક્વચિત્ અનિષ્ટનો સંયોગ થાય, તો તેથી તમે ખેદ ધરો નહિ, રોગ આવ્યે આકુળવ્યાકુળ થાઓ નહિ, હવે શું થશે એમ ચિંતવો નહિ, મારું ભવિષ્યમાં શું થશે ? ગુજરો કેમ ચાલશે ? એ આદિ ભવિષ્યનો ખેદ કરો નહિ. એ આર્તધ્યાનના સંક્ષેપે પ્રકાર છે. તમે જેવું પૂર્વે ઉપાર્જ્યું છે, તેવું સારું-મારું તમારે ભોગવવું પડશે. તો તમે વ્યર્થ ખેદ કરો નહિ. એથી બુદ્ધિ મલિન થાય છે. આમ આર્તધ્યાન છાંડો; તથા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિબ્રહ્મવૃદ્ધિ - એ વગેરેનો બીજને ઉપદેશ ન આપો; બીજને એ પાપો આચરતા દેખી રાજી ન થાઓ. મહાર્ત્મના ઉપદેશ-અનુમોદનથી વિરમો. આમ આ રૌદ્રધ્યાનથી અટકો અને વિષય પરથી આસક્તિ દૂર કરો - ઓછી કરો. એટલે વિવેક-સદ્વિચાર જાગશે અને સમતા આવશે એટલે કલ્યાણ દૂર નથી. ૫

ભાવના - ennobles the mind :

॥ વસંતતિલકા વૃત્તં ॥

यस्याशयं श्रुतकृतातिशयं विवेक-
पीयूषवर्षरमणीयरमं श्रयंते ॥

सद्भावनाः सुरलता न हि तस्य दूरे ।

लोकोत्तरप्रशमसौख्यफलप्रसूतिः ॥६॥

અર્થ : સત્શાસ્ત્ર શ્રવણથી ઉદાર થયેલા અને વિવેકામૃત ઝરવાથી આનંદ આપતા જેના મન આ સદ્ભાવનાઓનો આશ્રય કરે છે, તેને કલ્પવૃક્ષ વેગળો નથી, તેને પ્રકૃષ્ટ શાંતિ રસરૂપ લોકોત્તર સુખનું ફળ મળે

છે, અર્થાત્ પવિત્ર શાસ્ત્ર સાંભળી સાંકડું મન મૂકી દઈ, મનને ઉદાર કરી વિવેકપૂર્વક જેઓ આ ભાવના ભાવે છે, તેઓ નિશ્ચય શાંતિનું અપૂર્વ સુખ પામે છે. ૬

બાર ભાવનાઓનાં નામ :

॥અનુષ્ટુપ્ વૃત્તં ॥

અનિત્યતા શરણતે, ભવ મેકલ્વ મન્યતાં ॥

અશૌચમાશ્રવં ચાત્મનુ, સંવરં પરિભાવય ॥૭॥

કર્મણો નિર્જરાં ધર્મ, સુકૃતાં લોકપદ્ધતિં ।

બોધિદુર્લભતામેતા, ભાવયન્ મુચ્યસે ભવાત્ ॥૮॥

અર્થ : હે; આત્મન ! આ બાર ભાવનાનાં નામ સાંભળ. એ ભાવના ફરી ફરી વિચારતાં તું નિશ્ચયે ભવથી છૂટીશ; જન્મ-જરા-મરણ રહિત એવો તારો સ્વસ્વભાવી મોક્ષ થશે. માટે એ ભાવના ભાવજે.

(૧) અનિત્ય (૨) અશરણ (૩) સંસાર (૪) એકલ્વ (૫) અન્યલ્વ,
(૬) અશુચિ (૭) આશ્રવ (૮) સંવર (૯) નિર્જરા (૧૦) ધર્મ (૧૧)
લોકસ્વરૂપ (૧૨) બોધિદુર્લભ.



अनित्य भावना

शरीर अनित्य :

॥ पुष्पिताग्रा वृत्तं ॥

वपुर्विव पुरिदं विदभ्रलीला-
परिचित मप्यतिभङ्गुरं नराणाम् ।

तदतिभिदुरयौवनाविनीतं
भवति कथं विदुषां महोदयाय ॥१॥

अर्थ : रे, विद्, विद्वान पुरुष, येतन ! आ तारुं अनंग जेवुं, कामदेव जेवुं, सुंदर शरीर अब्रलीला जेवुं क्षणभंगुर છે. જુવાનીનો બહાર ભલે એમાં ખીલ્યો છે, પણ સાંજે આકાશમાં સંધ્યા ખીલે છે, અને તરત લય પામી જાય છે, તેમ આ તારા શરીરનો જુવાનીનો બહાર પણ ક્ષણિક સમજ. એમાં તારે રાચવા જેવું નથી. વળી જુવાનીની ઉન્મત્તતાને લઈ આ શરીર બહેકી જઈ દુર્વિનીત થાય છે; જુવાનીના છાકથી હાથમાં નથી રહેતું, તો એ શરીરથી વિદ્વાન પુરુષોનો મહોદય થાય નહિ; તેઓનું દારિદ્ર્ય એ શું દળે ? કંઈ જ નહિ. માટે એ ક્ષણવિનાશી શરીર પર મોહ રાખી રાચવા જેવું નથી. ૧

આયુષ્ય, ધન, ઈંદ્રિય-વિષય અનિત્ય :

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

આયુર્વાયુતરત્તરંગતરલં લગ્નાપદઃ સંપદઃ ।

સર્વેન્ડપીન્દ્રિયગોચરાશ્ચ ચટુલાઃ સન્ધ્યાભ્રરાગાદિવત્ ॥

મિત્રસ્ત્રીસ્વજનાદિસંગમસુખં સ્વપ્નેંદ્રજાલોપમં ।

તત્કિં વસ્તુ ભવે ભવેદિહ મુદામાલમ્બનં યત્સતામ્ ॥૨॥

અર્થ : અહો ! આ સંસારમાં એવી કઈ નિત્ય, અવિનાશી વસ્તુ છે કે જેનો સત્પુરુષો આનંદપૂર્વક આશ્રય કરે ? કોઈ જ નહિ.

(૧) આયુષ્ય - આ તો વાયુથી હાલેલાં પાણીનાં મોજાં જેવું ચંચલ છે.

(૨) સંપત્તિ - આ યે વિપત્તિયુક્ત છે. “સંપત્તિ ત્યાં વિપત્તિ.”

(૩) ઈંદ્રિયોના વિષયો - આ પણ ભલે મીઠા લાગે પણ તે સાંજે આકાશમાં ખીલેલી સંધ્યાના જેવા નાશવંત છે.

(૪) મિત્ર, સ્ત્રી, સ્વજનાદિ સંગ - આથી ઊપજતું સુખ પણ સ્વપ્ન સમાન છે; ઈંદ્રજળ સમાન છે. સ્વપ્નમાં દીઠેલ વાત જેમ સત્ય હોતી નથી, ઈંદ્રજળનો તમાશો જેમ સાચો નહોતો નથી, તેમ મિત્ર, સ્ત્રી, સ્વજનાદિના સંગપરિચયથી ઊપજેલું સુખ વાસ્તવિક નથી; કલ્પના માત્ર છે, વળી તે ક્ષણિક છે.

આમ આ જગતમાં કઈ વસ્તુ એવી નિત્ય છે, - આયુ કે સંપત્તિ, કે ઈંદ્રિયોના વિષયો, કે મિત્ર, સ્નેહી, સ્ત્રી, કુટુંબ આદિના સંગ-પ્રસંગ, કે જેમાં સત્પુરુષો રાચે ? અર્થાત્ આ સંસારના ભાવ જ અનિત્ય છે, ક્ષણભંગુર છે, તેમાં સત્પુરુષને રાચવાનું હોય નહિ. ૨

“વિદ્યુત લક્ષ્મી, પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?”

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા શિ.પા. ૪૨

જડભાવ અનિત્ય, સંસારી ચેતનભાવ અનિત્ય :

પ્રાત ભ્રાંતરિહાવદાતરુચયો યે ચેતનાચેતના ।

દૃષ્ટા વિશ્વમનઃપ્રમોદવિદુરા ભાવાઃ સ્વતઃ સુંદરાઃ ॥

તાંસ્ત્રૈવ દિને વિપાકવિરસાન્ હા નશ્યતઃ પશ્યત-

શ્ચેતઃ પ્રેતહતં જહાતિ ન ભવપ્રેમાનુબન્ધં મમ ॥૩॥

અર્થ : હે, બંધુ ! જગતમાં પ્રાતઃકાલે સ્વચ્છ કાંતિવાળા, આખા જગતને અત્યંત પ્રેમ ઉપજાવતા, સ્વતઃ સુંદર એવા જડચેતનના ભાવ તે

નથી જોયા ? જોયા છે. તે જ ભાવ ફરી તે જ દિવસે કાળપરિપાકને લઈ વિરસ થઈ નાશ પામે છે. અહો ! આમ એ જડ-ચેતનનું પ્રત્યક્ષ નાશસ્વરૂપ જોતાં છતાં આ મારું ભૂતના વળગાડવાળું, મિથ્યાત્વ મોહથી મૂંઝાયલું મન આ ક્ષણભંગુર સંસાર પ્રતિનો મોહ-પ્રેમ છાંડતું નથી; અરે ! ત્યાં જ મમત્વ-આસક્તિ ધરાવે છે ! એ ખરેખર ખેદકારક છે.

સંસારમાં વસ્તુઓ બે :

આ સંસારમાં બે વસ્તુઓ દેખીએ છીએ : (૧) જડભાવ, (૨) જડમિશ્રિત ચેતનભાવ. એકાંત ચેતનભાવ તો સિદ્ધ અવસ્થામાં છે. તે તો સંસારથી પર છે. જડભાવ, તે બધા જડ પૌદ્ગલિક પદાર્થો. જડમિશ્રિત ચેતન ભાવ, તે આ બધા સંસારી, સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા, ચાર ગતિમાં રજખતા દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નારકી જીવો.

આ બન્ને ભાવો, જડભાવ તેમજ જડમિશ્રિત ચેતન ભાવ વિનાશી છે, અનિત્ય છે, ક્ષણભંગુર છે.

પુદ્ગલનાં વિવર્ત :

જડભાવ કાળપરિપાક પામી રૂપાંતર પામે છે; પહેલે સમયે નહોતા, તેવા બીજા સમયે થાય છે; એક જ રૂપે રહેતા નથી; એના સ્વભાવ પ્રમાણે સડે છે, નાશ પામે છે. ફરી બીજાં રૂપ ગ્રહે છે.

જડમિશ્રિત ચેતન ભાવ, અર્થાત્ સંસારી જીવો પણ જન્મ-મરણરૂપ નવાં નવાં રૂપ બતાવી રહ્યાં છે. કર્મવશ જીવ ફરી ફરી જન્મ-મરણરૂપ ભવ કરી અવનવા વેષ ભજવે છે.

કાળનો સ્વભાવ :

સૂર્ય સવારે ઉદય પામે છે; પ્રકાશે છે; સ્વતઃ સુંદર છે; આખા જગતને આનંદ આપે છે; તે પણ પુનઃ કાળપરિપાક પામી સાંજે અસ્ત પામે છે.

સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે; જોનારની આંખોને ઊછળતાં મોજાં આનંદ આપે છે; તે જ ભરતી કાળપરિપાક પામી ઓટરૂપે શમી જાય છે.

સૂર્યવિકાસી કમળ સવારે ઊગી આખો દિવસ જગતના ચક્ષુને ઠારે છે; કાળ પરિપાક પામી તે સાંજે ચીમળાઈ જાય છે.

સાંજે સંધ્યા ખીલે છે; જગતજીવનાં લોચનોને આહ્વાદ આપે છે; થોડા વખતમાં પરિપક્વ થઈ નાશ પામે છે.

પુષ્પો ખીલે છે; સુગંધ આપે છે; તેઓનાં રંગ-રૂપ-વર્ણ આંખોને શીતળ કરે છે. પણ થોડો વખત ખીલી તેઓ પરિપક્વ થઈ, વૃદ્ધ થઈ ચીમળાઈ જાય છે.

જડ-ચેતનના ચમત્કાર :

કુદ્ર જંતુઓ ઊપજે છે, વિણસે છે. આવા જીવો કોઈ સવારે ઊપજે છે; અને સાંજે તો પરિપક્વ થઈ વિણસી જાય છે. કોઈ તો દિવસમાં અનેકવાર ઊપજે છે, અને થોડો વખત રહી નાશ પામે છે.

તેમ વળી કોઈ કોઈ આપણા જ સગાસંબંધીઓ, ઓળખીતા જેને આપણે પ્રાતઃકાળે જોયા હોય, તે કાળધર્મ પામી સાંજે હતા ન હતા થઈ જાય છે.

જડ-ચેતન ભાવ ક્ષણિક :

આમ અનેક પ્રકારે આ જગતના જડ-ચેતન ભાવની ક્ષણભંગુર ઘટમાળ જોતાં છતાં, ચેતન; તને વૈરાગ્ય-કેમ સ્ફુરતો નથી ? અરે ! તું આ પ્રતિક્ષણે નાશ પામતી વસ્તુઓ ઉપર કેમ મિથ્યા મોહ રાખી રહ્યો છે ? ચેતન ! બુઝ બુઝ ! મોહ છોડી દે ! ૩

હવે આ પહેલી ભાવનાનું અષ્ટઠાણિયું કહે છે :

વૈભવ, જીવિત વિનાશરૂપ :

॥ રામગિરિ રાગ ॥

મૂઠ મુહ્યસિ મુઘા, મૂઠ મુહ્યસિ મુઘા ॥ ધ્રુવપદં ॥

વિભવમનુચિત્ય હૃદિ સપરિવારં ।

કુશશિરસિ નીરમિવ ગલદનિલકંપિતં ।

વિનય જાનીહિ જીવિતમસારં ॥ મૂ૦ ॥૧॥

અર્થ : હે, મૂઠ જીવ ! તું આ તારા વૈભવ અને તેનો પરિવાર જે ધર, કુટુંબ, પરિગ્રહ આદિ તેનું ચિંતવન હૃદયને વિષે કરી કેમ નકામો મોહ પામે છે ? એ વૈભવ આદિનું ચિંતવન કરવા જેવું નથી; એ મોહ છે. એ તારી પાસે શાશ્વત રહેવાના નથી, કેમ કે આ તારું જે જીવન છે તે ડાભના અગ્રભાગ પર રહેલા પાણીના બિંદુ જેવું અસાર છે. જેમ ડાભની આણી ઉપર રહેલું પાણીનું ટીપું વાયુના જરા હાલવાથી ગરી પડે છે, તેમ હે, મૂઠ જીવ ! આ તારું જીવિત પણ ક્ષણવિનાશી છે. એ પણ મૃત્યુરૂપી વાયુના ઝપાટામાં આવતાં પડશે. અને આ વૈભવાદિ જેની તું ચિંતા કર્યા કરે છે, તે ધર્યા રહેશે. માટે એ મોહ છાંડી દે, પ્રમાદ ત્યજી દે, અને આ વખત છે, એટલામાં પુરુષાર્થ કરી આત્મહિત કરી લે. ૧

વિષયરસ વીજળીનો ઝબકારો :

પश्य भङ्गमिदं विषयसुखसौहदं ।

पश्यतामेव नश्यति सहासं ॥

एतदनुहरति संसाररूपं रया-

-अलदजलबालिकारुचि विलासं ॥ मू० ॥ २ ॥

અર્થ : હે, સન્મિત્ર આત્મા ! તું આ વિષય સુખ સાથે મિત્રતા કરે છે, પણ તે ક્ષણભંગુર છે; એ સુખ જોયું ન જોયું ત્યાં એકદમ નાશ પામે છે, માટે તારે એની પ્રીતિ કર્તવ્ય નથી. આ સંસારનું સ્વરૂપ વીજળીના ઝબકારા જેવું છે. જેમ વીજળીનો ઝબકારો થયો અને તત્કાળ વેગે કરી પાછો સમેટાઈ જાય છે, તેમ આ સંસારના ભાવ ઊપજ્યા, જરા રહ્યા ન રહ્યા ત્યાં પાછા સમેટાઈ જાય છે, એવા એ ક્ષણવિનાશી છે, માટે તે પર મમતા રાખવી યોગ્ય નથી. એ મિથ્યા મોહ છે. ૨

યૌવનની વક્તતા :

हंत हतयौवनं पुच्छमिव शौवनम् ।

कुटिलमति तदपि लघु दष्टनष्टम् ॥

तेन बत परवशापरवशा हतधियः ।*

कटुकमिह किं न कलयति कष्टं ॥ मू० ॥ ૩ ॥

અર્થ : અરે, આ દુષ્ટ યુવાવસ્થા કૂતરાની પૂંછડી જેવી છે, કૂતરાની પૂંછડી જેમ વાંકી છે, તેમ યુવાવસ્થામાં કુટિલ મતિ હોય છે; આડી-વક્ર સમજ હોય છે; યુવાવસ્થામાં આવેલો જીવ બીજાનું માનતો નથી; વળી જેમ કૂતરાની પૂંછડી સીધી કરીએ અને તરત વાંકી થઈ જાય, તેમ યૌવનાવસ્થામાં આવેલા જીવની મતિ ઠેકાણે આણીએ ન આણીએ ત્યાં ઉન્મત્ત થઈ જાય છે; અને યુવાવય ખીલ્યું ન ખીલ્યું ત્યાં કરમાઈ જાય છે. આમ યુવાવસ્થાની સ્થિરતાનો લેશમાત્ર વિશ્વાસ કર્તવ્ય નથી.

આમ છતાં ખેદ થાય છે કે એ યુવાવસ્થાને પરવશ સ્ત્રી કે પુરુષને, પુરુષ કે સ્ત્રીવશ થઈ બુદ્ધિ ઉપર ઘૂળ નાખે છે; અને એના પરિણામે કષ્ટરૂપ કડવાં ફળનો વિચાર કરતા નથી. તાત્પર્ય કે યુવાવસ્થાથી ઊપજેલી માઠી મતિને લઈ સ્ત્રીપુરુષો કામવિવશ થઈ વિષયભોગ ભોગવે છે; અને પોતાની બુદ્ધિને મલિન કરે છે; પણ એનાં બહુ માઠાં ફળ તેઓને ભોગવવાં પડે છે, તેનો આ યુવાવસ્થાને આડે તેઓને વિચાર આવતો નથી, એ ક્ષણભંગુર યુવાવયનો પણ વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી.

યુવાવય એ જીવનો આત્મમંથન કાળ છે. અર્થાત્ એ આત્માને મથી નાંખે છે. એમાંથી બચ્યો તેનું કલ્યાણ સમજવું.

“યુવાવયનો સર્વસંગપરિત્યાગ પરમ પદને આપે છે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા શિ.પા. ૧૦૧

હે, ચેતન ! તારે આમ વિચારી એ ક્ષણવિનાશી વસ્તુ પર મોહ કર્તવ્ય નથી. એ મોહ કેવળ દુઃખદાયી છે; છાંડવા યોગ્ય છે. ૩

દેહ જરે પણ આશા ન જરે :

यदपि पिण्याकतामङ्गमिदमुपगतम् ।

भुवनदुर्जयजरापीतसारम् ॥

तदपि गतलज्जमुञ्जति मनो नाङ्गिनां ।

वितथमति कुथितमन्मथविकारम् ॥ मू० ॥ ૪ ॥

અર્થ : એ યૌવનાવસ્થામાં શરીરના સબળપણાને લઈ કામવિકાર

હોય તે તો ઠીક; પણ જગતમાં જેનો જય ન કરી શકાય, જેને ટાળી ન શકાય એવી જરાવસ્થા આવી શરીરનું બધું સત્ત્વ હરી લઈ તેને અત્યંત દુર્બળ કરી નાંખે છે છતાં આ દેહધારીઓનાં મન કેવાં નિર્લજ્જ છે, કે કેવળ ધિક્કારવા યોગ્ય અને અસારભૂત કામવિકારને છાંડતા નથી !

॥ આશાતૃષ્ણા જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતિ ॥

દેહ જર્જરિત થાય, ઘડપણ આવે, પણ આશા-ઈચ્છા તો નવયૌવન રહે.

અહીં ! યૌવન પણ જતું રહે છે, વૃદ્ધાવસ્થા પણ પોતાનો ભાવ ભજવી જતી રહી મૃત્યુમાં પરિણામ પામે છે. આવી ક્ષણભંગુર અવસ્થાઓ છતાં તેમાં થએલા દુષ્ટ વિકારો મન છાંડતું નથી, મમતા મૂકતું નથી, આશા છાંડતું નથી, એ ખરેખર ખેદની વાત છે. ચેતન ! તારે આ અનિત્ય વસ્તુઓ પર મોહ કરવો યોગ્ય નથી. જેના પર વૃથા મોહ કરે છે, તે વસ્તુઓ તારે પરાણે છોડવી પડશે; અથવા તેઓ તને છોડી ચાલી જશે; તું રડતો રહીશ. માટે તું એનો મોહ છાંડી દે. ૪

અનુત્તર વિમાનનાં સુખ પણ પરિમિત :

સુખમનુત્તરસુરાવધિ યદતિમેદુરં ।

કાલતસ્તદપિ કલયતિ વિરામં ॥

કતરદિતરત્તદા વસ્તુ સાંસારિકં ।

સ્થિરતરં ભવતિ ચિંતય નિકામં ॥ મૂ૦ ॥ ૧ ॥

અર્થ : જો ! આ જગતમાં મોટામાં મોટાં અને લાંબો કાળ નભે એવા સુખ તો અનુત્તર વિમાનનાં છે. તે સુખની પણ કાળે કરી મર્યાદા છે; અર્થાત્ અમુક વખતે એ સુખ પણ વિરામ પામે છે; એ સુખ અનંત કાળ સ્થાયી નથી; તો એ અનુત્તર (જેનાથી બીજી કંઈ ઉત્તર, ચડિયાતી નથી) કરતાં સંસારમાં બીજી કંઈ વસ્તુ ચડિયાતી વધારે સ્થિર છે, તેનો તું ચોક્કસ વિચાર કર. તાત્પર્ય કે આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી. ભલે પછી તે કોડો-અબજો-પરાર્ધ વરસો સુધી ચાલે, પણ તે પરાર્ધ વરસો પણ મર્યાદાવાળાં છે; અનંતકાળની અપેક્ષાએ એ વરસો ક્ષણ સમાન છે.

આવો અનિત્ય પ્રકાર આ જગતના જડ-ચેતન ભાવનો વિચારીને વિનય !
તું એ પરની મૂર્છા છાંડ. પ.

સાથે રમનારા ચાલ્યા ગયા, છતાં આપણે નિ શંક !

યૈઃ સમં ક્રીડિતા યે ચ ભૃશમીડિતાઃ ।

યૈઃ સહાકૃષ્મહિ પ્રીતિવાદં ॥

તાન્ જનાન્ વીક્ષ્ય વત્ત ભસ્મભૂયં ગતા-

-ત્રિવિંશંકાઃ સ્મ ઇતિ ધિક્ પ્રમાદં ॥ મૂ૦ ॥ ૬ ॥

અર્થ : અહો ! જેની સાથે આપણે ખેલતા, રમતા, હસતા, બોલતા, આનંદવાર્તા કરતા, જેની સ્તુતિ કરતા, મશ્કરી કરતા, એવા કેટલાક આપણા સ્નેહીઓને મૃત્યુ પામી ભસ્મીભૂત થયેલા જોયા, છતાં આપણે નિ:શંક છીએ, એ પ્રમાદને ધિક્કાર છે. આપણી સાથે જ રમનારા જેમ ચાલ્યા ગયા એમ આપણે પણ જવું છે, એ આપણને કેમ વિચાર નથી આવતો ? હે, ચેતન ! આ પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી. નિ:શંક રહેવા જેવું નથી. ચોક્કસ માન કે તેઓની પેઠે આપણે પણ જવું જ છે.

“રાજી ગાજીને બોલતા,

કરતા હુકમ હેરાન રે,

પોઢ્યા અગ્નિમાં એકલા,

કાયા રાખ સમાન રે;

બ્રહ્મદત્ત નરક પ્રયાણ રે,

એ ઋદ્ધિ અધિર નિદાન રે,

જેવું પીપળ પાન રે,

મ ધરો જૂઠ ગુમાન રે,

સહજનંદી રે આતમા,

તારું વિચારી જોય રે.”

ચેતન ! તું તારું વિચાર, અને આ અનિત્ય જગતની મૂર્છા છાંડી દે. ૬

અસકૃદુન્મિષ્ય નિમિષંતિ સિન્ધૂર્મિવત્-
ચેતનાચેતનાઃ સર્વભાવાઃ ॥

इन्द्रजातोपमाः स्वजनधनसंगमा-

-स्तेषु रज्यंति मूढस्वभावाः ॥ मू० ॥ ७ ॥

અર્થ : આ જગતના બધા ભાવ, જડ અને ચેતન ભાવ, સ્થાવર અને જંગમ ભાવ, સમુદ્રમાં ઊઠતા કલ્લોલ જેવા છે. જેમ સમુદ્રનાં મોજાં વારંવાર ઊઠીને લય પામે છે, તેમ આ જગતના બીજા બધા ભાવ ઊપજે છે અને વિણસે છે. આમ એ વિનાશી છે. તેનો વિશ્વાસ કર્તવ્ય નથી. ધન-સ્વજનાદિના સંગમ ઈંદ્રજાળ જેવા છે; છતાં તે ઉપર જે જીવો રાચે છે, તે ખરેખર મૂઢ છે. ચેતન ! તારે એવી મૂઢતાં દાખવવી ઘટતી નથી. ચેતન ! એ મોહ વૃથા છે; દુઃખદાયી છે; માટે એ મોહ છાંડી દે; પ્રમાદ છાંડી દે. ૭

કાળ ભક્ષક :

कलयन्नविरतं जङ्गमाजङ्गमं ।

जगदहो नैव तृप्यति कृतान्तः ॥

मुखगतान् खादतस्तस्य करतलगतै-

-र्न कथमुपलप्स्यते ऽस्माभिरंतः ॥ मू० ॥ ૮ ॥

અર્થ : અહો ! આ કૃતાંત-કાળ જગતના સર્વ સ્થાવર-જંગમ ભાવોનો નિરંતર ભક્ષ કરી રહ્યો છે છતાં તૃપ્તિ પામતો નથી, પોતાના મુખમાં આવેલાને એ છોડતો નથી; તો પછી અમે જે એના હાથમાં જ સપડાએલા છીએ, તેને એ મુખમાં મૂકી તેનો ભક્ષ કર્યા વિના કેમ રહેશે ? અર્થાત્ અમે પણ મૃત્યુને વશ છીએ. કાળે કરી આ જગતના બધા ભાવો કાણે કાણે ઊપજે છે, વિણસે છે, તેમ આપણે પણ કાળને વશ હોઈ ઊપજવા-વિણસવા રૂપ જન્મ-મરણ કરી રહ્યા છીએ. શાશ્વત તો એક આપણો આત્મા છે. બાકી કેવળ અનિત્ય છે. તે પર કિંચિત્ પણ મોહ કર્તવ્ય નથી. ૮

નિત્યમેકં ચિદાનંદમયમાત્મનો ।

રૂપમભિરૂપ્ય સુખમનુભવેયં ॥

પ્રશમરસ નવસુધાપાન વિનયોત્સવો ।

ભવતુ સતતં સતામિહ ભવેડયં ॥ મૂ૦ ॥ ૧ ॥

અર્થ : ચેતન ! આગળ જણાવ્યા મુજબ જગતના બધા ભાવો ક્ષણભંગુર છે. કેવળ નિત્ય, ચિદાનંદમય, જ્ઞાનાનંદમય, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય તો તું જ છે. તો તે જ તારું સ્વરૂપ જોઈ વિચારી તું સુખ અનુભવ. બીજી મૂર્છા છાંડી દે.

અને સત્પુરુષો પ્રશમરસવાળા આ નૂતન અમૃતનું પાન કરી નિરંતર આ વિનયને (વિનયવિજય ઉપાધ્યાય કર્તા પુરુષને, અથવા સુવિનીત આત્માને) આનંદ ઉત્સવ કરો. શ્રી વિનયવિજયજી કહે છે કે આ શાંત સુધારસ નામનો નવો ગ્રંથ, મેં લોકસેવામાં નિવેદન કર્યો છે; સજ્જનો તે વાંચી વિચારી તેનો લાભ લેશે, તો મને મોટા આનંદ ઉત્સવનું કારણ થશે. મારો પ્રયાસ સફળ થશે. સંસાર તાપથી બળતા જીવોને એ શાંતિનું કારણ થશે, એ મને મોટો લાભ છે.

આ અનિત્ય ભાવના ઉપર નીચેની વાત બહુ વિચારવા જેવી છે.

ભિખારીનો ખેદ*

“એક પામર ભિખારી જંગલમાં ભટકતો હતો, ત્યાં તેને ભૂખ લાગી. એટલે તે ભિચારો લડથડિયાં ખાતો ખાતો એક નગરમાં એક સામાન્ય મનુષ્યને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને તેણે અનેક પ્રકારની આજીજી કરી ત્યારે તેના કાલાવાલાથી કરુણા પામીને તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ તેને ઘરમાંથી જમતાં વધેલું મિષ્ટાન્ન ભોજન આપી આપ્યું. ભોજન મળવાથી ભિખારી બહુ આનંદ પામતો પામતો નગરની બહાર આવ્યો; આવીને એક ઝાડ તળે બેઠો; ત્યાં જરા સ્વચ્છ કરીને એક બાજુએ અતિ જૂનો થયેલો પોતોનો જળનો ઘડો મૂક્યો, એક બાજુ એ પોતાની ફાટીતૂટી મલિન

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા. - શિક્ષાપાઠ ૪૧-૪૨

ગોદડી મૂકી અને એક બાજુએ પોતે તે ભોજન લઈને બેઠો. રાજીરાજી થતાં એણે તે ભોજન ખાઈને પૂરું કર્યું. પછી ઓશીકે એક પથ્થર મૂકીને તે સૂતો.

ભિખારીનું સ્વપ્ન :

ભોજનના મદથી જરા વારમાં તેની આંખો મીંચાઈ ગઈ. નિદ્રાવશ થયો, એટલે તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. પોતે જાણે મહા રાજરિદ્ધિ પામ્યો છે; સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં છે; દેશ આખામાં પોતાના વિજયનો ડંકો વાગી ગયો છે.

સમીપમાં તેની આજ્ઞા અવલંબન કરવા અનુચરો ઊભા થઈ રહ્યા છે; આજુબાજુ છડીદારો ખમા ખમા પોકારે છે; એક રમણીય મહેલમાં સુંદર પલંગ પર તેણે શયન કર્યું છે; દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓ તેના પગ ચાંપે છે; પંખાથી એક બાજુએથી પંખાનો મંદ મંદ પ્રવન ઢોળાય છે; એવા સ્વપ્નમાં તેનો આત્મા ચઢી ગયો. તે સ્વપ્નાના ભોગ લેતાં તેનાં રોમ ઉલ્લસી ગયાં. એવામાં મેઘ મહારાજ ચઢી આવ્યા, વીજળીના ઝબકારા થવા લાગ્યા, સૂર્યદેવ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયો; સર્વત્ર અંધકાર પથરાઈ ગયો; મુશલધાર વરસાદ થશે એવું જણાયું અને એટલામાં ગાજવીજથી એક પ્રબળ કડાકો થયો, કડાકાના અવાજથી ભય પામીને તે પામર ભિખારી ભિચારો જાગી ગયો.

સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું :

જુએ છે તો જે સ્થળે પાણીનો ખોખરો ઘડો પડ્યો હતો તે સ્થળે તે ઘડો પડ્યો છે; જ્યાં ફાટીતૂટી ગોદડી પડી હતી ત્યાં જ તે પડી છે. પોતે જેવાં મલિન અને ફાટેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં તેવાં ને તેવાં ગોખજળીવાળાં વસ્ત્રો શરીર ઉપર ધારણ કર્યાં છે. નથી તલભાર વધ્યું, કે નથી જવભાર ઘટ્યું. નથી તે દેશ કે નથી તે નગરી; નથી તે મહેલ કે નથી તે પલંગ; નથી તે ચામરછત્ર ધરનારા કે નથી તે છડીદારો; નથી તે સ્ત્રીઓ કે નથી તે વસ્ત્રાલંકારો; નથી તે પંખા કે નથી તે પવન; નથી તે અનુચરો કે નથી તે આજ્ઞા; નથી તે સુખવિલાસ કે નથી તે મદોન્મત્તતા; ભાઈ તો જેવા પોતે હતા તેવા ને તેવા દેખાયા. એથી તે દેખાવ જોઈને

તે ખેદ પામ્યો. સ્વપ્નમાં મેં મિથ્યા આડંબર દીઠો, તેથી આનંદ માન્યો; એમાંનું તો અહીં કશુંયે નથી. સ્વપ્નના ભોગ ભોગવ્યા નહીં અને તેનું પરિણામ જે ખેદ તે હું ભોગવું છું. એમ એ પામર જીવ પશ્ચાત્તાપમાં પડી ગયો.

સંસાર એક સ્વપ્ન :

અહો, ભવ્યો ! ભિખારીના સ્વપ્ન જેવાં સંસારનાં સુખ અનિત્ય છે. સ્વપ્નમાં જેમ તે ભિખારીએ સુખસમુદાય દીઠા અને આનંદ માન્યો તેમ પામર પ્રાણીઓ સંસારસ્વપ્નનાં સુખ-સમુદાયમાં આનંદ માને છે. જેમ તે સુખસમુદાય જાગૃતિમાં મિથ્યા જણાયા તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સંસારનાં સુખ તેવાં જણાય છે. સ્વપ્નના ભોગ ન ભોગવ્યા છતાં જેમ ભિખારીને ખેદની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમ મોહાંધ પ્રાણીઓ સંસારમાં સુખ માની બેસે છે; અને ભોગવ્યા સમ ગણે છે; પરંતુ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ લે છે. તે ચપળ અને વિનાશી છતાં સ્વપ્નના ખેદ જેવું તેનું પરિણામ રહ્યું છે.”

॥ इति श्रीशांतसुधारसगोयकाव्ये अनित्यभावनाविभावनो

नाम प्रथमः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
અનિત્ય ભાવના નામનો પ્રથમ પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

અશરણ ભાવના

મરણ આવ્યે ચક્રવર્તી અને ઈંદ્ર પણ અનાથ :

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

યે ષટ્છંડમહી મહીનતરસા નિર્જિત્ય વ્રમ્હાજિરે

યે ચ સ્વર્ગમ્હુજો મ્હુજોર્જિતમદા મેદુર્મુદા મેદુરાઃ ॥

તેઽપિ ક્રૂરકૃતાન્તવક્ત્રરદનૈર્નિર્દલ્યમાના હઠા-

દત્રાણાઃ શરણાય હા દશ દિશઃ પ્રૈક્ષંત દીનાનનાઃ ॥૧॥

અર્થ : અહો ! જે મોટા પરાક્રમ વડે છ ખંડ પૃથ્વી જીતી તેના ધણી થઈ બેઠા છે એવા ચક્રવર્તી રાજાઓ, અને હર્ષે કરી પુષ્ટ થયેલા, અત્યંત બળવાન, સ્વર્ગસુખના ભોગવનારા એવા દેવતાઓ પણ કૂર કાળની તીણી દાઢાઓ વડે બળાત્કારે દળાઈ જતાં છતાં, તેને કોઈ બચાવી શકતું નથી. અહો ! એવા ચક્રવર્તી અને દેવતાઓ પણ દીન વદને કરી દશ દિશાએ શરણ માટે દૃષ્ટિ ફેંકે છે, પણ તેઓને કોઈ બચાવી શકતું નથી. કાળ આવ્યે જીવને કોઈ તેના મુખમાંથી બચાવવા સમર્થ નથી. છ ખંડ પૃથ્વીના ધણી મહાન ચક્રવર્તીઓ પણ કાળની આગળ લાચાર છે. જે મહાન પરાક્રમ વડે તેઓ છ ખંડ પૃથ્વી જીતે છે તે મહાન પરાક્રમ પણ કાળ આગળ કાંઈ કરી શકતું નથી, કાળ આવે ત્યારે તેઓ દીન-લાચાર થઈ જાય છે. વળી દેવતાઓ પણ જેઓ અહોનિશ મોજ કરી રહ્યા છે, જેઓ અત્યંત બળવાન છે, પોતાની દેવતાઈ શક્તિથી ઈચ્છિત ભોગો પ્રાપ્ત કરી શકે એવા છે અને જેઓ સ્વર્ગના સુખમાં નિમગ્ન છે, તે દેવતાઓ પણ આયુષ્ય ક્ષીણ થયે કાળના ઝપાટામાં આવી જાય છે; કાળ તેઓને પણ છોડતો નથી. કાળ આવે ત્યારે તેઓનું નૂર હરાઈ જાય છે, વીર્ય દબાઈ

જાપ છે, ચિત્ત-પ્રકૃલ્લિતતા નાશ પામે છે. તેઓ દીન મુખ કરી “અરે ! કોઈ બચાવો” એમ ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે, જાવાં નાંખે છે, પણ અરે ! એવા ચક્રવર્તી અને દેવેન્દ્ર પ્રમુખને પણ કોઈ મોતના પંજમાંથી બચાવી શકવા સમર્થ નથી. હે, ચેતન ! આમ ચક્રવર્તી અને દેવતાથી માંડી આ જગતમાં સર્વ જીવ અશરણ છે. કાળ આગળ બધા લાચાર છે. તેઓને ગમે તેટલું બળ, પરાક્રમ, અભિમાન, ઋદ્ધિહોય, પણ એ કોઈનું જોર જરા પણ કાળ આગળ ચાલતું નથી.

“છ ખંડના અધિરાજ જે ચડે કરીને નીપજ્યા,
બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારે ઊપજ્યા;
એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને,
જન જાણીયે મન માનીયે નવ કાળ મૂકે કોઈને.
મણિમય મુગટ માથે ધરીને કર્ણ કુંડળ નાખતા,
કાંચન કડાં કરમાં ધરી કશીએ કયાશ ન રાખતા;
પળમાં પડ્યા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઈને,
જન જાણીયે મન માનીયે નવ કાળ મૂકે કોઈને.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શલાકા પુરુષોનો બોધ :

હે જીવ આમ ! કોઈને પણ કાળ છોડતો નથી. કાળના મુખમાં પડેલા બધા જીવો અશરણ છે. હે ચેતન ! પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા ત્રેસઠ શલાકા પુરુષો આપણને શું બોધ આપે છે ? તેઓ એમ કહે છે કે તમે જગતમાં જેને શલાકા પુરુષ ગણી ઉત્કૃષ્ટતા આપો છો, એવા અમે પણ આયુ પૂર્ણ થયે ચાલી નીકળ્યા, કાળ આગળ અમારું પણ કાંઈ ન ચાલ્યું; અમારી સિદ્ધિ થઈ તે તો જેણે કાળનો વિશ્વાસ ન કર્યો અને આત્મહિત સાધ્યું, બોધ્યું, એવા પૂર્વ થયેલા પરમ કૃપાળુ અરિહંતદેવની કૃપાથી. બાકી અમે પણ અશરણ હતા. આવો અશરણતાનો બોધ એ પૂર્વ થયેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રથી આપણને મળે છે.

“જન જાણીયે મન માનીયે નવ કાળ મૂકે કોઈને.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કાળનો વિશ્વાસ કર્તવ્ય નથી :

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

તાવદેવ મદવિભ્રમમાલી ।

તાવદેવ ગુણગૌરવશાલી ॥

યાવદક્ષમકૃતાન્તકટાક્ષૈ-

નેક્ષિતો વિશરણો નરકીટઃ ॥૨॥

અર્થ : અહીં ! આ મૃત્યુને કોઈ વારી શકે એમ નથી. મૃત્યુ આગળ આ નર કીડા સમાન છે. આ નર-કીટનાં મદ, અહંકાર, વિશ્વાસ અને ગુણનું ગૌરવપણું ત્યાં સુધી જ ટકવાના, કે જ્યાં સુધી એ કાળનાં કટાક્ષબાણથી વિધાયો નથી, અર્થાત્ કાળ આવશે ત્યારે એ શરણરહિત થશે; એનું ડહાપણ, એનું વાચાળપણું, એનો ધન, રૂપ, કુળ, જાતિ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય આદિનો મદ-અહંકાર ઊંઘી જશે, એના મોટા મોટા ગુણો પણ ધર્યાં રહેશે. એ બિચારો, કૂર કરાળ કાળના ઝપાટામાં આવી જશે. માટે રે, ચેતન ! તારે કાળનો વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી. કાળના મુખમાં પડ્યો છું, તે તને કોઈ બચાવે એમ નથી. ૨.

“જે રાજનીતિનિપુણતામાં ન્યાયવંત નીવડ્યા,
અવળા કર્યે જેના બધા સવળા સદા પાસા પડ્યા;
એ ભાગ્યશાળી ભાગિયા તે ખટપટો સૌ ખોઈને,
જન જાણીયે મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને.
તરવાર બહાદુર ટેકધારી પૂર્ણતામાં પેખિયા,
હાથી હણે હાથે કરી એ કેસરી સમ દેખિયા;
એવા ભલા ભડવીર તે અંતે રહેલા રોઈને,
જન જાણીયે મન માનીયે નવ કાળ મૂકે કોઈને.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

યમનો વજ્રદંડ અને જીવની વિવશતા :

॥ શિખરિणी वृत्तं ॥

प्रतापैर्व्यापन्नं गलितमथ तेजोभिरुदितै ।

गर्तं धैर्योद्योगैः श्लथितमथ पुष्टेन वपुषा ॥

प्रवृत्तं तद्रव्यग्रहणविषये बांधवजनै-

र्जने कीनाशेन प्रसभमुपनीते निजवशं ॥૩॥

અર્થ : અહો ! જ્યારે યમરાજ આ જીવને એકદમ પોતાને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ જ્યારે કાળ આવે છે, ત્યારે આ જીવના પ્રતાપ, બળ, પરાક્રમ હરાઈ જાય છે; ગમે તેવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચેલું તેનું તેજ ગળી જાય છે; તેનાં ધૈર્ય, ઉદ્યોગો, પ્રવૃત્તિઓ, ખટખટ, આળપંચાળ, પ્રપંચ બધું જતું રહે છે; તેનું હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર શિથિલ થઈ જાય છે; ટાઢું શીતલ થઈ જાય છે, તેનાં હાજાં ગગડી જાય છે, કાયા નિસ્તેજ થઈ ભૂમિ પર પડી જાય છે; અને તેના બાંધવજનો તેનું દ્રવ્ય લઈ લેવા પ્રવૃત્ત થાય છે. હે ચેતન ! કાળનું આવું નિષ્કુર સ્વરૂપ વિચારી તેનો તારે લેશ પણ વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. કાળ કાંઈ આગળથી સંદેશો-સમાચાર કહાવતો નથી કે હું તમને લેવા આવું છું; તૈયાર થઈ રહેજો. એ તો એકદમ અચાનક આવી પડે છે. ગમે તે સ્થળે, ગમે તે કાળે, ગમે તે સ્થિતિમાં કાળને કશો પ્રતિબંધ નથી; એ અપ્રતિબદ્ધવિહારી છે. ચેતન ! કાળ આવતાં પોતાનું તો નૂર-તેજ હરાઈ જાય છે, ધીરજ જતી હે રહે છે, ઉદમો લાંબા થઈ સુએ છે.

સ્વાર્થપરાયણ બંધુઓ અને તેઓનું અજ્ઞાન :

એ તો ઠીક, પણ આ વિચિત્રતા, આ સ્વાર્થપરાયણતા તું જો તો ખરો, કે જે બાંધવવર્ગ ગણાય છે, તે તો જનારાનાં દ્રવ્યની વહેંચણીમાં, લેવાદેવામાં ગુંથાય છે. તેઓ તો એમ જ જાણે છે, કે જનારો તો ગયો; આપણે તો કદી જવાના જ નથી.

ફીણનાં બાચકાં અને જીવનાં ઝાવાં :

અહો ચેતન ! આ મોહ બહુ દુઃખદાયી છે. કાળનો લેશ માત્ર વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી. કોઈ વીસ-પચીસ વરસનો નવવયુવાન માણસ ગુજરી જાય છે, ત્યારે હાહાકાર વર્તે છે; પોણોસો એંશી વરસનો ડોસો પણ ખેદ કરે છે અને બિચારો મરી ગયો એમ કહી શોક દેખાડે છે; પણ અરે ! હું પણ જવાનો છું, હું કાંઈ અમરપટો નથી લખાવી લાવ્યો, એ તો એને ભાન જ નથી આવતું. તેમ હે ચેતન ! જીવના મરી ગયા પછી તેના બાંધવજનો દ્રવ્ય વહેંચવા-સાટવામાં રોકાય છે, કે જાણે તેઓ શાશ્વત રહેવાના છે ! અહો ! તેઓનો વિભ્રમ ! વળી હે ચેતન ! એક બાબત વિચારતાં બહુ ખેદ થાય છે. જીવ મરવાની અણી ઉપર હોય છે ત્યારે મૃત્યુથી ડરતો થકો ચોતરફ બચવા ઝાવાં નાંખે છે. પાણીના પૂરમાં તણાતાં માણસ જેમ ઊછળતાં મોજનાં ફીણને બાચકાં ભરે તેમ તેનાં ઝાવાં નકામાં છે. જે કુટુંબ આદિ સાથે તેને સ્નેહ છે, જે ધન-ધર આદિ પ્રતિ તેને મમતા લાગી છે. અને જે ચિંતવેલા મનોરથો અધૂરા રહી જાય છે તે બધાંને છોડતાં તેનું હૃદય કપાઈ જાય છે; તેથી છૂટું ન થવું પડે તો સારું એમ એ ઝાવાં નાંખે છે. પણ કૂર યમરાજની આગળ તેનું કશું ચાલતું નથી. જેના પર સ્નેહ રાખ્યો છે, જેના પર મમત્વ દાખવ્યું છે, એવી વસ્તુઓ પરાણે બળાત્કારે તેને છોડવી પડે છે. તે વખત તેની આંતરડી કપાઈ જાય છે, પણ કોઈને તેની દયા આવતી નથી, કોઈ તેને બચાવતું નથી. તેના સ્વજનો, કુટુંબીઓ તેને શાંતિ-દિલાસો આપવાને બદલે તેનાં દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે.

મૃત્યુ સુધારક બોધ

મૃત્યુ સુધારવા બોધ, આરાધના, નિઝામણાં :

રે ભાઈ ! તું કશામાં મમત્વ રાખીશ નહિ, આ મૃત્યુ કોઈને છોડે એમ નથી, આયુષ્ય પ્રબળ હશે તો હજી પણ તું બચીશ, આયુષ્ય નહિ હશે તો ઉપાય નથી, માટે ખેદ કરીશ નહિ. ખેદ કરવાથી કાંઈ મૃત્યુને દયા આવે એમ નથી, એ પાછું જાય એમ નથી. અમે પણ વહેલા-મોડા આયુષ્ય પૂર્ણ થયે ચાલી નીકળશું, મોટા મોટા રાજા-રાણા પણ ચાલી

નીકળ્યા છે, તેઓનાં નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી, માટે ભાઈ, આ વખતે તું બીજા કશામાં ચિત્ત રાખ નહિ. એક પરમ શરણના દાતાર અરિહંતદેવ પર ચિત્ત રાખ, નિરાગી સર્વજ્ઞ પરમાત્માનું સ્મરણ કર, એ તને સહાય થશે, બાકી અમારી કે આ બીજા કુટુંબીઓની કે આ ઘર-બારની કે ધનની ફીકર કર નહિ. તું ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે પણ તારે છોડવી પડશે, માટે એમાં મોહ ન રાખ, એથી મૂર્ચ્છા પામ નહિ. એ મોહ-મૂર્ચ્છા દુઃખદાયી છે, તારો રોગ એથી શાંત થવાને બદલે વધે છે, તું કાળની વધારે નજીક જતો જાય છે, તારો આત્મા મલિન થાય છે, તારી બુદ્ધિ મંદ થાય છે, તારું જ્ઞાન અવરાય છે.

માટે પ્રિયબંધુ ! આ વખતે તો તું સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, સદ્ધર્મનું શરણ લે, બીજી ચિંતા છોડી દે. તેં અને અમે બધાએ અનેક વખત જન્મ-મરણ કર્યાં છે, અનેક વખત આ પ્રમાણે મૃત્યુ પામતાં દુઃખ આપણે પામ્યા છીએ; એ મમત્વને લઈને. પણ બંધુ ! એ મમત્વ છાંડશું, શાંત ચિત્ત રાખી આત્મા ઉપર ધ્યાન રાખી આ મરણકાળ આરાધી લેશું, તો બંધુ ! ફરી ફરી આવાં મરણનાં દુઃખ ભોગવવાં નહિ પડે, માટે બંધુ ! તને અમારી અતિ નમ્ર અને હિતકારી વિનંતિ છે, કે તું તારો જીવ અમારામાંથી કે આ ઘરબાર, ધનાદિ પરવસ્તુમાંથી ખસેડી તારા પોતાના ધ્યાનમાં લગાડ અથવા પરમાત્મામાં જોડ.

પોતાના પ્રારબ્ધ પોતા પાસે :

બધાનો ભગવાન બેલી :

આ તારાં નિરાધાર સ્ત્રી-પુત્રોની અથવા આ તારાં નિરાધાર ભાઈ-ભાંડું, માતા-પિતાની લેશ માત્ર ચિંતા કરીશ નહિ. તારા વિના એનું શું થશે, એને કોણ પાળશે-પોષશે, એ ચિંતા પણ રાખીશ નહિ, કેમ કે સર્વનો બેલી પરમેશ્વર છે. જેને કોઈ આધાર નથી તેનો આધાર પરમેશ્વર છે. તેઓ બધાં પોતપોતાનાં કર્મ કરી આવ્યાં છે, પોતપોતાનાં કર્મ કરી સુખ દુઃખ ભોગવશે, સારું-માર્હું ભોગવશે, તેઓના પૂર્વ સંચિત-પ્રારબ્ધ તેઓની પાસે છે, તે તેઓના બેલી થશે. માટે તું લેશમાત્ર તેમની ચિંતા કરીશ નહિ. વળી તેઓને અર્થે તારી કરેલી ચિંતા કોઈ પણ

રીતે કામ આવે એમ નથી, કારણ કે તું ગમે તેટલા દુઃખ-ખેદ ધરે પણ એથી આ કાળશિકારીને જરા પણ દયા આવવાની નથી, તે તને છોડવાનો નથી, અથવા બે-ચાર દિવસ વધારે રહેવા દે એવી મહેતલ આપે એવો નથી.

કાળનો કઠિન કાયદો :

એનો કાયદો અતિ કઠિન છે; તે કોઈને છોડે એમ નથી. એટલે તારી ચિંતા નકામી છે, ઊલટું તારું જ્ઞાન મલિન કરે છે, માટે તેઓને તો તું પરમેશ્વરને સોંપી દઈ તું તારો વિચાર કર અને આ તારી મરણની છેલ્લી ધડી છે, તેમાં પ્રભુને સ્મરી લે, પરમ પવિત્ર પંચપરમેષ્ઠિના ધ્યાનમાં લીન થા, બીજું બધું ભાન ભૂલી જા, આથી તારી પરમ સદ્ગતિ થશે.

બંધુ ! અમે તારા ગમે તેવા પ્રિય મિત્ર, કુટુંબીઓ, બાંધવ જન છીએ છતાં અમે તને બચાવી શકીએ એમ નથી. બંધુ ! જો તું આ મૃત્યુથી બચી શકે એમ હોય તો અમારાથી બનતું અમે લે કરીએ, ધન ખરચીએ, ડહાપણ ડહોળીએ, પણ એ ધન કે ડહાપણ, કોઈની લાગવગ, સિફારસ, શિરજોરી આ કાળના વજ્ર જેવા રાજ્યદંડ આગળ ચાલતી નથી, એનો કાયદો અપ્રતિહત છે, એટલે બંધુ ! અમે લાચાર છીએ. બંધુ ! અમે પણ તારા જવાથી બહુ દુઃખી થશું, તારા વિરહથી અમને પણ લાગી આવે છે; પણ શું કરીએ ? ઉપાય નથી. ખેદ કરવો તે કેવળ મોહ છે, તે અમારે પણ કર્તવ્ય નથી.

પંખીમેળો :

આપણે સાંજે* ઝાડ પર આવી બેઠેલાં પંખીના ટોળા સમાન છીએ. આયુષ્ય ક્ષય થવારૂપ પ્રાતઃકાળ થયે આપણે બધા પોતપોતાના માર્ગે ચાલી નીકળવાના એ સત્ય છે, માટે અરસપરસ વિરહયોગે આપણે લેશમાત્ર ખેદ કર્તવ્ય નથી; આપણે જરાએ ખેદ કર્તવ્ય નથી. હે બંધુ ! તું તારા સ્વરૂપમાં લીન થા, પ્રભુને ભજ. હવે એ જ તારો આધાર છે.

* “પંખી આય ફીર ચિહું દિશકે, તરુવર રેન બસેરા,

સહુ અપને અપને મારગતે હોત ભોરકી વેરા.

અવધૂ ક્યા તેરા ક્યા મેરા ?”

અસાધ્ય રોગમાં ભગવત્શરણ પરમૌષધ :

તારો રોગ ટાળવા અમે અમારું બનતું કર્યું છે, અમે તારો રોગ ટાળવા યોગ્ય ઉપચારો કરી અમારો બંધુધર્મ જાળવ્યો છે. આ બંધુધર્મ તો આ ભવનો જ છે; પણ તારો રોગ ઉપશમ્યો નહિ, પણ કર્મ કઠણાઈએ વધતો ગયો; અને હવે તું પ્રત્યક્ષ મૃત્યુની આંખી ઉપર આવી પડ્યો છે; માટે હવે તો પરમ ઔષધરૂપ પરમાત્માનું રટણ કર.

“શરીરે જર્જરીભૂતે, વ્યાધિગ્રસ્તે કલેવરે ।

ઔષધં જાહ્નવીતોયં, વૈદ્યો નારાયણો હરિ ॥”

વાસ્તવિક બંધુભાવ :

એથી તારું પરમ કલ્યાણ થશે. આ ભવના બંધુરૂપે તારી સેવા-ચાકરી, તારું વૈયાવૃત્ય, ઔષધોપચાર કરી અમે બંધુભાવની ફરજ યથાશક્તિ અદા કરી છે; એ છતાં તને રોગ શાંતિરૂપ કરવા અસમર્થ થયા છીએ, પણ બંધુ ! એ બંધુભાવ વાસ્તવિક નથી; ખરો બંધુભાવ તો હવે દેખાડીએ છીએ. પ્રથમ બંધુભાવ તો મોહને લઈ અમે દાખવ્યો. હવે તને તારા પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થવા, તારા આત્માનું તારા જ્ઞાનાદિનું ચિંતવન કરવા, પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા રૂપ બોધ આપી અમે ખરો બંધુભાવ બજાવીએ છીએ. બંધુ ! આ હિતવચનો કહી અમે અમારી ફરજ અદા કરીએ છીએ.

સંસારની અસારતા અને ચાર શરણ :

તું ક્ષામાં ચિત્ત રાખીશ નહિ, લેપાઈશ નહિ, તું અનંત શક્તિનો ધણી એવો આત્મા છે, કર્મવશે આવા દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં, અજ્ઞાને કરી કર્મવગ થયો; માટે ફરી એ દુઃખ ન ભોગવવાં પડે, સંયોગ-વિયોગ ન પામવા પડે એ માટે જ્ઞાનમાં લીન થા. આ શરીરરોગ તો ન ટાળ્યો; હવે આ ભવરોગ ટાળવા જ્ઞાનનો આશ્રય લે; પ્રભુભક્તિરૂપ ઔષધ લે.

“જન્મ જરા મરણે કરી એ,
 આ સંસાર અસાર તો,
 કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ,
 કોઈ ન રાખણહાર તો,
 શરણ એક અરિહંતનું એ,
 શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો,
 શરણ ધર્મ શ્રી જિનનો એ,
 સાધુ શરણ ગુણવંત તો.”

— શ્રી વિનયવિજયજી (પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન)

પુણ્યનો પ્રકાશ અને આરાધનાનાં દ્વાર :

બંધુ ! આ વિચાર આજ શરણરૂપ છે, માટે તું આગલાં પાપોની ત્રિકરણ શુદ્ધિએ ક્ષમા ચાહ, જાણે-અજાણે કરેલાં-થએલાં વૈર વિરોધ માટે પ્રાણીમાત્રની ક્ષમા માંગી લે, દુષ્કૃતની નિંદા કર, ઉત્તમ કૃત્યની અનુમોદના કરી લે, આ ભવમાં તે જે જે સારાં કૃત્યો કર્યાં હોય તે સારભૂત ગણી તેની અનુમોદના કર, વ્રત પચ્ચખાણ આદર, દેહ પરથી મમત્વ છાંડી દે, અનશન કર, આ રોગમાંથી સહેજે ઊઠું તો ભલે, નહિ તો મારે હવે આ દેહથી કાંઈ પણ વસ્તુ ખાન-પાન, ઔષધાદિ કલ્પે નહિ એમ વ્રતાદિ આદર અને પ્રભુમાં લીન થા. બંધુ ! ઉત્તમ ગતિ પામવાનો આ ઉત્તમ રસ્તો છે; પૂર્વના મહાપુરુષો ઉત્તમ ગતિ એ વાટે પામ્યા છે. માટે તું પણ એ વાટે નિશ્ચય ઉત્તમ ગતિ પામીશ, અમે તારા ખરા પ્રિયજનો છીએ; તારી પરમ સદ્ગતિ થાઓ એવું અંતઃકરણથી ઈચ્છીએ છીએ. માટે બંધુ ! હવે તારા મૃત્યુકાળની આ પળ જાય છે, એ છેલ્લી પળો છે એમ સમજી તારા પોતામાં લીન થા, બીજું લક્ષ છોડી દે, શ્રી પરમ સદ્ગુરુ પરમાત્માને સંભાર.

આ તે સ્નેહ કે વૈરીભાવ ?

આવા પ્રકારનો મૃત્યુ સુધારનારો શાંત-પવિત્ર-ઉપકારી બોધ

આપવાને બદલે, હે, ચેતન ! જેને તું સ્વજન, કુટુંબીઓ ગણે છે તે તો ઊલટા તું જતો રહેવાનો છે એમ જાણી તારા દુઃખ-રોગ-ચિંતાની દરકાર રાખ્યા વિના તને પૂછે છે : કહો કાંઈ કહેવું છે ? હવે તમારા વિના આ બાપડીનું શું થશે ? આ છોકરાંઓનું ભરણ-પોષણ કોણ કરશે ? આ માબાપને કોણ પાળશે ? એ આદિરૂપે વિટંબના કરી ઊલટા જનારાનાં દુઃખમાં શાંતિ-દિલાસો આપવાને બદલે તેના દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. જે ચિંતાથી તે પીડાય છે તે જ ચિંતામાં વધારો કરે છે. હે, ચેતન ! જેને તું તારાં ગણે છે, તેઓ તને જો ! આમ દુઃખ વખતે કેવું સુખ આપે છે ! વળી તેઓ કદાચ સ્વાર્થ છાંડી તારા રોગ નિવારણના ઉપાય જાત્રી રાખે તો તું કદાચ બરી જાય, પણ તે તો પોતાના સ્વાર્થને વશ થઈને, તારું અહિત જ વાંચે છે. તને સહજ લગાર વધારે રોગ થયો જાણી, અરે ! અમારું હવે શું થશે ? એમ સ્વાર્થવશ થઈ રડી પડી તને વધારે દુઃખી કરે છે. તેઓ તારા દુઃખને રડે છે. તું આ રોગથી મરી જવાનો છે, એવો તને તો ખ્યાલ પણ ન હોય અને તું હિંમતમાં હોય, પણ તે તારો ખ્યાલ અને હિંમત એ તારા ગણાતાં સ્વજનો રહેવા દેતાં નથી તો ! તેઓના કલ્પાંતથી તું નિરાશ થઈ જાય છે. તારા પગ ભાંગી જાય છે અને એ નિરાશાથી પણ ઘણીવાર રોગ વધી તારું સોપવાતી (સોપકમી) આયુ તૂટી જઈ તું મૃત્યુને વશ થાય છે. તેઓ પોતાના સ્વાર્થને નહિ રડતાં તને હિંમત આપે તો ઊલટો તારો રોગ ઉપશમી તું કદાચ વધારે વખત જીવવા પામે, પણ હે, ચેતન ! તારાં એ સ્વજનો એમ ક્યાંથી થવા દે ? આવો આ મૃત્યુ અવસરનો સ્વજનદિનો વિચિત્ર મોહ છે, વિચિત્ર સ્વાર્થ છે.

**મૃત્યુ પાછળ વણેખાં, પડ્યા પર પાટુ,
જશ બદલે જુતિયાં, સ્નેહીઓનો સ્વાર્થ :**

અને ચેતન ! તારા જવા પછી એ શું કરે છે ? તું જે તેઓને માટે આખો ભવ ધૂળ ઘાલી રખ્યો, ખખ્યો તેનું તો ગમે તે થાઓ, સારી ગતિ થાઓ કે માઠી થાઓ; તેનો તો તેઓને વિચાર પણ નથી, પણ ઊલટા તારા જવા પછી તારાં દ્રવ્યની ભાંગફોડ કરે છે; તે વહેંચી લે છે; તે વહેંચણીમાં તોફાન કરે છે, કોઈને ઓછું મળે છે, કોઈને વધારે મળે છે, આથી વિરોધ થાય છે; કોઈ તને જશ આપે છે, કોઈ તારાથી ચેડાં કાઢે

છે. આમ પછવાડે તારા પ્રતિ વીતક થાય છે, વીતે છે. પોતાનું સુખ ગયું જાણી સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી રડાપીટ કરે છે, તારા નામનો છેડો તાણે છે. પુરુષો પણ તારા સંબંધ રૂપ નામને યાદ કરી, કોઈ ભાઈ કહી, કોઈ બેટા કહી તને લાંબા સાદે યાદ કરે છે, પણ કોઈ એમ નથી વિચારતું કે તારી શી ગતિ થઈ ? તું કઈ ગતિમાં પડ્યો ? તારું શું થયું ? તું સુખી છે કે દુઃખી ? એનો હે ચેતન ! કોઈ વિચાર કરતું નથી. તું ગયો એમ અમારે પણ જવું છે એવો વિચાર પણ તેઓને નથી. તેઓ તો જાણે શાશ્વત રહેવાના હોય, એમ ગણી તારાં ધન-પરિગ્રહની વહેંચણી કરતાં ઓછું-વધારે મળવાથી ઊલટા કલહ કરે છે, અને જે ધન તેં પાપ કરી, દુઃખ વેઠી ભોગું કર્યું, અને જે બધું ઉપભોગમાં લીધા વિના આમ ને આમ મૂકી તારે આમ કાળને વશ થઈ ચાલી નીકળવું પડ્યું, તે જ તારાં ધનને લઈ તેઓ તને કલંક આપે છે, તારી અપકીર્તિ ગાય છે, તને ચોરે ચડાવે છે કે ફલાણો ગયો, પણ મારું કાંઈ કરતો ન ગયો, અથવા અમુકને વધારે આપતો ગયો, મને ઓછું આપતો ગયો.

દ્રવ્યનો દુરુપયોગ :

ચેતન બંધુ ! આ પ્રમાણે તારા જવા પછી તારા દ્રવ્યનો તેઓ સ્વાર્થવશે ગેરઉપયોગ કરે છે. તારા નામને ફરતી પાઘડી બંધાવે છે. પણ કોઈને એમ વિચાર નથી સૂઝતો; કે એ બિચારે દુઃખી થઈ, પાપ કરી આ પૂંજ ભોગી કરી એ પોતે ભોગવ્યા વિના ચાલતો થયો, તો એ બધી પૂંજ નહિ તો તેનો અમુક ભાગ ભલા સુક્ષેત્રે વાવીએ; ધર્મ અર્થે આપીએ, સુપાત્રે તેનું દાન કરીએ; આ ઘણા ગરીબ કંગાળ અપંગ છે; તેઓને તે વડે ખાવા-પીવાનું કરી આપીએ, ભલા એની આંતરડી ઠરશે; ધર્મ થશે; અથવા જ્ઞાન ઉદ્ધાર કરીએ. આ બધાં ધર્મકાર્યથી મરનારનાં આત્માનું કલ્યાણ થશે; અને આપણે પણ એ ધર્મકાર્યમાં કારણિક હોવાથી આપણને પણ ધર્મલાભ થશે. ચેતન બંધુ ! આ વિચાર તેઓને નથી આવતો. તેઓ પામર બિચારા વિચારતા નથી કે જે ધન જનારાને ભોગ ન પડ્યું તે તેઓને ભોગ કેમ પડશે ? પણ મોહ-અવિવેક-સ્વાર્થ આડે તેઓ આ વિચાર નથી કરી શક્તા.

બંધુ ! જે મૃત્યુ પછી પછવાડે આવી સ્થિતિ થાય છે, તે

મૃત્યુ-શિકારી બાણ ખેંચીને આ સંસારમાં અપ્રમત્તપણે ઊભો છે. તેમાં જીવે લેશ માત્ર પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી. ૩

હવે આ ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

સ્વજન સમીપ છતાં સંત પણ મરણ આગળ અશરણ :

॥ મારુતી રાગ ॥

સ્વજનજનો બહુધા હિતકામં ।

પ્રીતિરસૈરધિરામં ॥

મરણદશાવશ મુપગતવંતં ।

રક્ષતિ કોઽપિ ન સન્તં ॥

વિનય વિધીયતાં રે શ્રી જિનધર્મઃ શરણં ।

અનુસંધીયતાં રે શુચિતરચરણસ્મરણં ॥ ૧૧ ॥

અર્થ : ચેતન ! ઉપર જે સ્વજનોનો સ્વાર્થ પ્રકાર બતાવ્યો. તે કાંઈ બધા સ્વજનો એવા નથી હોતા, એ સાચી વાત છે; પણ ઘણાખરા, સ્વાર્થ આડે, જનારાનો વિચાર નથી કરતા; છતાં ઘણે ભાગે સ્વજનો આપણા હિતના કામી હોય છે, આપણા હિતમાં રાજી હોય છે અને આપણા ઉપર પ્રીતિ કરી રાજી થાય છે; પણ જ્યારે મરણ અવસ્થા જીવને આવે છે ત્યારે ભલે કોઈ સંતપુરુષ હોય, પણ તેનું કોઈ રક્ષણ કરતું નથી; તેને મૃત્યુમાંથી કોઈ બચાવી શકતું નથી. આમ સંતપુરુષો પણ મરણમાંથી બચવા અસમર્થ છે, તેને તેના પર પ્રેમ ધરનારા તેના હિતૈષી સ્વજનો પણ બચાવી શકતા નથી. આમ આ અશરણતા વિચારી, વિનય ! તું પવિત્ર શ્રી જૈન ધર્મનું શરણ લે; અને વિશેષ પવિત્ર એવા ચારિત્રનું તથા જેણે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું છે એવા પવિત્ર સત્પુરુષોનું સ્મરણ કર.

“સર્વજનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી,

આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;

અનાથ એકાંત સનાથ થાશે,

એના વિના કોઈ ન બાંધ સ્હાશે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - અશરણ ભાવના

ચેતન ! તને એક સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો ધર્મ જ શરણભૂત થશે, તેનું શરણ ધર. ૧

મીન અને ધીવર તેમ જીવ અને યમ :

તુરગરથેભનરાવૃતિકલિતં

દધતં બલ મસ્ખલિતં ॥

હરતિ યમો નરપતિમપિ દીનં ।

મૈનિક ઇવ લઘુમીનં ॥ વિ૦ ॥૨॥

અર્થ : અહો ! જેમ મચ્છીમાર માછલીઓ પકડી તેને દીન કરી મૂકે છે તેમ જેની આસપાસ અશ્વ, રથ, હાથી, પાયદળ એ રૂપ ચતુરંગી સેના વીંટાઈ રહી છે અને અસ્ખલિત બળને ધરવાવાળા છે એવા રાજા પણ યમના મુખમાં પડતા દીન થઈ જાય છે; તેવા સેના અને ભુજાબળ ઉપર મુસ્તાક રહેનારા નૃપતિઓ પણ કાળ આગળ અશરણ છે. મચ્છીમાર આગળ પામર માછલીઓ જેમ દીન-લાચાર છે તેમ કાળ આગળ આવા બળવાન ઋદ્ધિમાન રાજાઓ પણ લાચાર છે.

“અતુલ બલી હરિ ચક્રી રામા,

ભુજોર્જિત મદમત્ત રે;

કૂર જમ બલ નિકટ આવે,

ગલિત જયે સત્... માયા જલ રે.”

— શ્રી રૂપવિજયજી

બધાને નચાવનારો નિર્દય કાળ !

પ્રવિશતિ વજ્રમયે યદિ સદને,

વૃણમથ ઘટયતિ વદને ॥

તદપિ ન મુચ્ચતિ હત્ત સમવર્તી,

નિર્દયપૌરુષનર્તી ॥ વિ૦ ॥ ૩ ॥

અર્થ : અહો ! આ કાલ-કૃતાંત કેવળ દર્યૂંરહિત છે. તે પીતાના

બળે નાચી રહ્યો છે, અને જગતના બળવાન જીવોને પણ નચાવી રહ્યો છે. તે બધા પર એકસરખો પ્રહાર કરવાવાળો છે. નથી જોતો એ રાંક, નથી જોતો એ રાજા, નહિ નાનો, નહિ મોટો-ગમે તે હોય-બધા પર એક સરખી રીતે પોતાના વજ્રમય કાયદાનો અમલ કરે છે. કોઈ જીવ ભલે વજ્રમય, ચોતરફ મજબૂત બંધ એવા ઘરમાં પુરાય, પણ ત્યાં પણ તેને કાળ છોડતો નથી. અથવા ભલે તે જીવ મોઢામાં તણખલું લઈ કાળને બચાવવા આજીજી કરે, પણ કાળ તો તે આજીજી ઉપર ધ્યાન જ આપતો નથી. આમ કાળ આગળ આખું જગત અશરણ છે. મોટા મોટા રાજવીઓ કાળને વશ થઈ જમદેશ ચાલી ગયા છે.

“જે તખત બેસી હુકમ કરતા,

પહેરી નવલા વેષ રે;

પાઘ સેહરા ધરત ટેઢા,

મરી ગયા જમદેશ - માયાજાલ રે.

પૃથ્વીને જે છત્ર પરે કરે,

કરે મેરુનો દંડ રે;

તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા,

મૂકી સર્વ અખંડ - માયાજાલ રે.”

— શ્રી રૂપવિજયજી

આમ હે વિનય ! આખો સંસાર અશરણરૂપ છે, માટે તું તો પવિત્ર શ્રી જૈન ધર્મનું શરણ આદર અને પવિત્ર ચારિત્રની અનુસંધિ કર. ૩
વિદ્યા, મંત્ર, તંત્ર, ઔષધ, બધાં કાળ આગળ અફળ :

વિદ્યામંત્રમહૌષધિસેવાં,

સૃજતુ વશીકૃતદેવાં ॥

રસતુ રસાયનમુપચયકરણં,

તદપિ ન મુચ્ચતિ મરણં ॥ વિ૦ ॥ ૪ ॥

અર્થ : ચેતન ! ભલે ચાહે તે કોઈ વિદ્યાસિદ્ધિથી કે મંત્રસિદ્ધિથી કે કોઈ મહાઔષધિ વડે દેવતાને સાધે; અથવા શરીરને મજબૂત કરવા, પુષ્ટ

કરવા, વજ્ર જેવું કરવા રસાયન સેવે, પણ તેને એમ છતાં પણ મૃત્યુ છોડતું નથી. આયુષ્ય ક્ષીણ થયે મંત્રસિદ્ધિ, વિદ્યાસિદ્ધિ, કે દેવતાની સહાય કાંઈ કામ આવતું નથી; એમાંથી કાંઈ પણ મૃત્યુ રોકવા સમર્થ નથી. તેમજ રસાયણ વડે ભલે શરીરને તંદુરસ્ત કે પુષ્ટ કર્યું હોય, પણ તેવું શરીર પણ આયુ ક્ષીણ થયે કામ આવતું નથી. એવા શરીરમાંથી પણ આત્માને કાળ ધકેલી મૂકે છે, માટે વિદ્યા, કે મંત્ર, કે દેવસાધના, કે રસાયન કોઈ માન કરવા યોગ્ય નથી. મોટા મોટા ધન્વંતરી જેવા વૈદ્યો, ડૉક્ટરો પણ કાળ આગળ વિવશ થઈ જઈ દેહ છોડી ચાલી નીકળ્યા છે. તેઓની વૈદ્યક-કુશળતા કાંઈ કામ નથી આવી, તેમ જ મોટા વિદ્યાસિદ્ધિવાળા વિદ્યાધરો, કે તંત્રમાં કુશળ તાંત્રિકો પણ આયુ પૂર્ણ થયે હોતા નહોતા થઈ ગયા છે. આમ હે વિનય ! સર્વ જીવ કાળ આગળ અશરણ છે. એક પરમ આશ્રયરૂપ શ્રી જિનવર દેવ અને પવિત્ર ચારિત્ર છે તેને તું આદર. ૪

મરણને કશી અટકાયત નથી :

वपुषि चिरं निरुणद्धि समीरं ।

पतति जलधिपरतीरं ॥

शिरसि गिरेरधिरोहति तरसा ।

तदपि स जीर्यति जरसा ॥ वि० ॥ ૫ ॥

અર્થ : કોઈ માણસ ભલે પવન જય કરે, અર્થાત્ પ્રાણાયામ વડે લાંબા કાળ સુધી શરીરમાં પવનનો રોધ કરે, ભલે કોઈ માણસ સમુદ્રને પેલે પાર જઈ પડે, અથવા મહાપરાક્રમે કરી ઊંચા પર્વતના શિખર પર ચડી જઈ બેસે, પણ ત્યાંયે તેને ઘડપણ છોડે એમ નથી, ત્યાં પણ તેનો દેહ જર્જરિત થઈ પડી જવાનો જ, ત્યાં પણ મૃત્યુ આવવાનું જ.

“જન્મ જરા મરણે કરી એ,

આ સંસાર અસાર તો.”

આ સંસારમાં જન્મ-જરા-મરણની અશરણતા ઠેરઠેર છવાઈ રહી છે. એવું કોઈ સ્થળ નથી કે કોઈ જીવ તેનો આશ્રય લઈ એ ત્રિપુટિથી બચે.

ઊંચા પર્વતની ટોચ ઉપર, ઊંડી ખાઈના તળિયે, સમુદ્રને પેલે પાર ગમત્યાં જાઓ પણ મરણ તો ચોકકસ છે. પવન રોધી કોઈ સમાધિ લગાવે, પણ આયુ પૂર્ણ થયે તેને દેહ છોડવો જ પડશે. આમ, હે વિનય ! આ આખું જગત અશરણભૂત છે. શરણરૂપ તો અરિહંત પરમાત્મા, સિદ્ધ પરમાત્મા, નિરાગી મુનિવરો અને તેઓશ્રીનો પ્રરૂપેલ ધર્મ છે. તેનો હે વિનય ! તું આશ્રય કરી તારા આત્માની ચારિત્ર સાથે અનુસંધિ કર. તારા આત્માને ચારિત્રમાં, સંયમમાં જોડ. ૫

જરા પણ દુર્વાર :

સુજતી મસિતશિરોરુહલલિતં,

મનુજશિરો* વલિપલિતં ॥

કો વિદધાનાં ભૂઘનમરસં,

પ્રમવતિ રોધ્ધું જરસં ॥ વિ૦ ॥ ૬ ॥

અર્થ : અહો ! આ જરા અવસ્થાને અટકાવવા કોણ સમર્થ છે ? કોઈ નથી. માણસના કાળા વાળ, જેથી માયું શોભી રહ્યું છે, તેને શ્વેત પલીયલ કરી મૂકે છે. યુવાવસ્થારૂપ વર્ષાઋતુના આ સુંદર કાળા વાળરૂપી પાણીથી ભરેલાં શ્યામ વાદળાંને અહો ! આ જરાવસ્થા શ્વેત વાળરૂપ બીજી ઋતુના પાણી વિનાના વિરસ વાદળાં કરી મૂકે છે. અર્થાત્ આ ઘડપણ વાળને શ્વેત કરી મૂકે છે, શરીરનો રસ હરી લે છે. એવા ઘડપણને કોણ હઠાવી શકે એમ છે ? ઘડપણ આગળ પણ કોઈની કારી ફાવતી નથી, ટીકી લાગતી નથી, એવો અશરણભૂત આ સંસાર છે, એમ જોઈ ચેતન વિનય ! તું શ્રી જિનેંદ્ર ભગવાનનું શરણ લે. ૬

શરીર રોગગ્રસ્ત :

ઉચતં ઉગ્રરુજા જનકાયઃ,

કઃ સ્યાત્તત્ર સહાયઃ ॥

एकोऽनुभवति विधुरपरागं,

विभजति कोऽपि न भागं ॥ વિ૦ ॥ ૭ ॥

* પાઠાંતર - 'મનુજશિરઃ સિતપલિતં.'

અર્થ : હે બંધુ ચેતન ! જ્યારે આ દેહ રોગવ્યાપ્ત થશે, ત્યારે તને કોઈ સહાયભૂત થશે ? ના, કોઈ નહિ. કોઈ એમાં ભાગ નહિ લે. કેમ કે જો ! આ ચંદ્રનું રાહુ વડે ગ્રહણ થાય છે ત્યારે એ ગ્રહણપીડામાં ચંદ્રની આસપાસના બીજા નક્ષત્ર-તારા ભાગ લે છે ? ના, નહિ જ. એ ગ્રહણ ચંદ્ર પોતે જ ભોગવે છે, તેમ આ શરીરમાં પ્રત્યક્ષ રોગાદિ ઊપજે, તે આત્માએ જ ભોગવવાં પડે છે; આસપાસના ઈષ્ટ જન, મિત્ર, કુટુંબીઓ કે સ્વજન કોઈ તેમાં ભાગ લેતું નથી. કોઈ એ દુઃખ ઓછું કરી શકતું નથી, કે ટાળી શકતું નથી.)

“શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય;
તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - એકત્વભાવના

આમ હે ચેતન ! આ જગતને જન્મ, જરા, રોગ, મૃત્યુને વશ પડ્યું અશરણરૂપ દેખી તું શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનો આશ્રય લે, તેઓનો ધર્મ આદર. ૭

શરણ એક ધર્મ :

શરણમેકમનુસર ચતુરહ,
પરિહર મમતાસહ્ન ॥

વિનય રચય શિવસૌરવ્યનિધાનં,
શાંતસુધારસપાનં ॥ વિ૦ ॥ ૮ ॥

અર્થ : હે વિનય ! આમ સર્વ પ્રકારે આ જગત અનાથ, અશરણ છે, એમ જાણી તું જેના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ એ જ્ઞાન ચતુષ્ટયીરૂપ ચાર અંગ છે, એવા તારા શાશ્વત આત્માનો જ આશ્રય કર; અથવા જેને એ ચતુષ્ટયી વ્યક્ત થઈ છે એવા વીતરાગ પરમાત્માનું શરણ લે; અથવા દાન-શીલ-તપ-ભાવ-રૂપ જેનાં ચાર અંગ છે, એવા પવિત્ર ધર્મનો આશ્રય લે, પરવસ્તુ પરની મમતા અને આસક્તિ ત્યજી દે, અને હે વિનય ! આ શાંત સુધારસનું પાન કરી શિવસુખ પ્રાપ્ત કર. આ શાંત સુધારસના પાનથી તને મોક્ષશ્રી મળશે. માટે વિનય ! આ

જગત અસાર અશરણરૂપ જાણી -

“ભજ સદા ભગવંત ચેતન,
સેવ ગુરુ પદપદ્મ રે;
રૂપ કહે કર ધર્મકરણી,
પામે શાશ્વત સત્ત્વ... માયાબલ રે.”

- શ્રી રૂપવિજયજી

અનાથી મુનિ*

અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિવાળો મગધ દેશનો⁺ શ્રેણિક નામે રાજા અશ્વકીડાને માટે મંડિકુક્ષ એ નામના વનમાં નીકળી પડ્યો. વનની વિચિત્રતા મનોહારિણી હતી. નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો ત્યાં આવી રહ્યા હતાં; નાના પ્રકારની કોમળ વેલ્લીઓ ઘટાટોપ થઈ રહી હતી. નાના પ્રકારનાં પંખીઓ આનંદથી તેનું સેવન કરતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓનાં મધુરાં ગાયન ત્યાં સંભળાતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં જળનાં ઝરણ ત્યાં વહેતાં હતાં; ટૂંકામાં એ વન નંદનવન જેવું લાગતું હતું. તે વનમાં એક આડ તળે મહાસમાધિવંત પણ સુકુમાર અને સુખોચિત મુનિને તે શ્રેણિકે બેઠેલા દીઠા. એનું રૂપ જોઈને તે રાજા અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઉપમા રહિત રૂપથી વિસ્મિત થઈને મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો: આ મુનિનો કેવો અદ્ભુત વર્ણ છે ! એનું કેવું મનોહર રૂપ છે ! એની કેવી અદ્ભુત સૌમ્યતા છે ! આ કેવી વિસ્મયકારક ક્ષમાનો ધરનાર છે ! આના અંગથી વૈરાગ્યનો કેવો ઉત્તમ પ્રકાશ છે ! આની કેવી નિર્લોભતા જણાય છે ! આ સંયતિ કેવું નિર્ભય નમ્રપણું ધરાવે છે ! એ ભોગથી કેવો વિરક્ત છે ! એમ ચિંતવતો ચિંતવતો, મુદિત થતો થતો, સ્તુતિ કરતો કરતો, ધીમેથી ચાલતો ચાલતો, પ્રદક્ષિણા દઈને, તે મુનિને વંદન કરીને અતિ સમીપ નહીં, તેમ અતિ દૂર નહીં એમ તે શ્રેણિક બેઠો.

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા.

+ શ્રેણિક રાજા પચીસસો વરસ ઉપર હાલના પૂર્વ બંગાળના એક મહાન જૈનધર્મી રાજા હતા. શ્રી તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પરમ અનન્ય ભક્ત હતા.

શ્રેણિક અને અનાથી મુનિનો સંવાદ :

પછી બે હાથની અંજલિ કરીને વિનયથી તેણે તે મુનિને પૂછ્યું :
“હે આર્ય ! તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા તરુણ છો; ભોગવિલાસના માટે તમારી વય અનુકૂળ છે; સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખ રહ્યાં છે; ઋતુ ઋતુના કામભોગ, જળ સંબંધીના વિલાસ, તેમ જ મનોહારિણી સ્ત્રીઓનાં મુખવચનનું મધુર શ્રવણ છતાં, એ સઘળાનો ત્યાગ કરીને મુનિત્વમાં તમે મહા ઉદ્યમ કરો છો એનું શું કારણ ? તે મને અનુગ્રહથી કહો.”

રાજાનાં આવાં વચન સાંભળીને મુનિએ કહ્યું “હે રાજા ! હું અનાથ હતો. મને અપૂર્વ વસ્તુનો પ્રાપ્ત કરાવનાર તથા યોગક્ષેમનો આપનાર, મારા પર અનુકંપા આણનાર, કરુણાથી કરીને પરમ સુખનો દેનાર એવો મારો કોઈ મિત્ર થયો નહીં, એ કારણ મારા અનાથીપણાનું હતું.”

શ્રેણિક મુનિના ભાષણથી સ્મિત હસીને બોલ્યો :- “તમારે મહા રિદ્ધિવંતને નાથ કેમ ન હોય ? જો કોઈ નાથ નથી તો હું થઉં છું. હે ભયત્રાણ ! તમે ભોગ ભોગવો. હે, સંયતિ ! મિત્ર, જ્ઞાતિએ કરી દુર્લભ એવો છે તમારો મનુષ્યભવ સુલભ કરો.”

વંધ્યા પુત્ર ક્યાંથી આપે ?

અનાથીએ કહ્યું : “અરે ! શ્રેણિક રાજા ! પણ તું પોતે અનાથ છે તો મારો નાથ શું થઈશ ? નિર્ધન તે ધનાઢ્ય ક્યાંથી બનાવે ? અબુધ તે બુદ્ધિદાન ક્યાંથી આપે ? અજ્ઞ તે વિદ્વત્તા ક્યાંથી દે ? વંધ્યા તે સંતાન ક્યાંથી આપે ? જ્યારે તું પોતે અનાથ છે તો મારો નાથ ક્યાંથી થઈશ ?”

શ્રેણિક મહારાજાની આકુળતા :

મુનિનાં વચનથી રાજા અતિ આકુળ અને અતિ વિસ્મિત થયો. કોઈ કાળે જે વચનનું શ્રવણ થયું નથી, તે વચનનું યતિ-મુખથી શ્રવણ થયું એથી તે શંકિત થયો અને બોલ્યો :- “હું અનેક પ્રકારના અશ્વનો ભોગી છું, અનેક પ્રકારના મદોન્મત્ત હાથીઓનો ધણી છું, અનેક પ્રકારની સેના

મને આધીન છે; નગર, ગ્રામ, અંતઃપુર અને ચતુષ્પાદની કાંઈ મારે ન્યૂનતા નથી; મનુષ્ય સંબંધી સઘળા પ્રકારના ભોગ હું પામ્યો છું; અનુચરો મારી આજ્ઞાને રૂડી રીતે આરાધે છે; એમ રાજાને છાજતી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મારે ઘેર છે, અનેક મનોવાંચિત વસ્તુઓ મારી સમીપ રહે છે. આવો હું મહાન છતાં અનાથ કેમ હોઉં ? રખે હે ! ભગવાન ! તમે મૃષા બોલતા હો.”

મુનિએ કહ્યું : “રાજા ! મારું કહેવું તું ન્યાયપૂર્વક સમજ્યો નથી. હવે હું જેમ અનાથ થયો, અને જેમ મેં સંસાર ત્યાગ્યો તેમ તને કહું છું; તે એકાગ્ર અને સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ. સાંભળીને પછી તારી શંકાનો સત્યાસત્ય નિર્ણય કરજે :

અનાથીની અનાથતા :

“કૌશાંબી” નામે અતિ જીર્ણ અને વિવિધ પ્રકારની ભવ્યતાથી ભરેલી એક સુંદર નગરી છે. ત્યાં રિદ્ધિથી પરિપૂર્ણ ધનસંચય નામનો મારો પિતા રહેતો હતો. હે મહારાજા ! યૌવનવયના પ્રથમ ભાગમાં મારી આંખો અતિ વેદનાથી ઘેરાઈ; આખે શરીરે અગ્નિ બળવા માંડ્યો; શસ્ત્રથી પણ અતિશય તીક્ષ્ણ તે રોગ વૈરીની પેઠે મારા ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. મારું મસ્તક તે આંખની અસહ્ય વેદનાથી દુઃખવા લાગ્યું. વજ્રના પ્રહાર સરખી, બીજાને પણ રૌદ્ર ભય ઉપજાવનારી એવી તે દારુણ વેદનાથી હું અત્યંત શોકમાં હતો. સંખ્યાબંધ વૈદ્ય શાસ્ત્રનિપુણ વૈદ્યરાજ મારી તે વેદનાનો નાશ કરવાને માટે આવ્યા; અને તેમણે અનેક ઔષધ ઉપચાર કર્યા, પણ તે વૃથા ગયા. એ મહાનિપુણ ગણાતા વૈદ્યરાજે મને તે દર્દથી મુક્ત કરી શક્યા નહીં, હે રાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી આંખની વેદના ટાળવાને માટે મારા પિતાએ સર્વ ધન આપવા માંડ્યું; પણ તેથી કરીને મારી તે વેદના ટળી નહીં. હે રાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી માતા પુત્રના શોકે કરીને અતિ દુઃખાર્ત થઈ;

* અલ્લાહાબાદથી ચાળીસ માઈલ દૂર “કૌશાંબ” ગામ છે, ગામહું છે, જૂનાં ખડિયેરો છે, જૈનોનું તીર્થ છે, વિચ્છેદ પ્રાય છે, General Cunninghamના Reports on the archaeological researches of Indiaમાં એ બાબત ઘણું જણાવા જેવું મળે છે.

પરંતુ તે પણ મને તે દરદથી મુકાવી શકી નહીં, એ જ હે રાજા ! મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલા મારા જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ભાઈઓ પોતાથી બનતો પરિશ્રમ કરી ચૂક્યા, પણ મારી તે વેદના ટળી નહીં, હે રાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલી મારી જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠા ભગિનીઓથી મારું તે દુઃખ ટળ્યું નહીં. હે મહારાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી સ્ત્રી જે પતિવ્રતા, મારા ઉપર અનુરત અને પ્રેમવંતી હતી, તે આંસુ ભરી મારું હૈયું પલાળતી હતી, તેણે અન્ન-પાણી અને નાના પ્રકારનાં અંધોલણ, ચૂવાદિક સુગંધી પદાર્થ, તેમજ અનેક પ્રકારનાં ફૂલચંદનાદિકનાં જાણીતાં અજાણીતાં વિલેપન કર્યા છતાં, હું તે વિલેપનથી મારો રોગ શમાવી ન શક્યો; ક્ષણ પણ અળગી રહેતી નહોતી એવી તે સ્ત્રી પણ મારા રોગને ટાળી ન શકી, એ જ હે મહારાજા ! મારું અનાથપણું હતું. એમ કોઈના પ્રેમથી, કોઈના ઔષધથી, કોઈના વિલાપથી કે કોઈના પરિશ્રમથી એ રોગ ઉપશમ્યો નહિ. એ વેળા પુનઃ પુનઃ મેં અસહ્ય વેદના ભોગવી. પછી હું પ્રપંચી સંસારથી ખેદ પામ્યો. એક વાર જો આ મહાવિડંબનામય વેદનાથી મુક્ત થાઉં તો ખંતી, દંતી અને નિરારંભી પ્રવ્રજ્યાને ધારણ કરું, એમ ચિંતવીને શયન કરી ગયો. જ્યારે રાત્રી અતિક્રમી ગઈ ત્યારે હે મહારાજા ! મારી તે વેદના ક્ષય થઈ ગઈ; અને હું નીરોગી થયો. માત-તાત-સ્વજન-બંધવાદિકને પૂછીને પ્રભાતે મેં મહા ક્ષમાવંત, ઈન્દ્રિયને નિગ્રહ કરવાવાળું અને આરંભોપાધિથી રહિત એવું અણગારત્વ ધારણ કર્યું.

અનાથીની સનાથતા :

“હે શ્રેણિક રાજા ! ત્યાર પછી હું આત્મા-પરમાત્માનો નાથ થયો. હવે હું સર્વ પ્રકારના જીવનો નાથ છું. તું જે શંકા પામ્યો હતો તે હવે ટળી ગઈ હશે. એમ આખું જગત ચક્રવર્તી પર્યંત અશરણ અને અનાથ છે. જ્યાં ઉપાધિ છે ત્યાં અનાથતા છે; માટે હું કહું છું તે કથન તું મનન કરી જજે. નિશ્ચય માનજે કે આપણો આત્મા જ દુઃખની ભરેલી વૈતરણીનો કરનાર છે; આપણો આત્મા જ કૂર, શાલ્મલિ વૃક્ષના દુઃખનો ઉપજવનાર છે.

આત્મા કર્તા અને આત્મા હર્તા :

આપણો આત્મા જ વાંચિત વસ્તુરૂપી દૂધની દેવાવાળી કામધેનુ ગાયના સુખનો ઉપજવનાર છે; આપણો આત્મા જ કર્મનો કરનાર છે, આપણો આત્મા જ નંદનવનની પેઠે આનંદકારી છે, આપણો આત્મા જ તે કર્મનો ટાળનાર છે. આપણો આત્મા જ દુઃખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ સુખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ મિત્ર ને આપણો આત્મા જ વૈરી છે; આપણો આત્મા જ કનિષ્ઠ આચારે સ્થિત અને આપણો આત્મા જ નિર્મળ આચારે સ્થિત રહે છે.”

“શ્રેણિક મહારાજા સમકિત પામ્યા રે”

એમ આત્મપ્રકાશક બોધ શ્રેણિકને તે અનાથી મુનિએ આપ્યો. શ્રેણિક રાજા બહુ સંતોષ પામ્યા. બે હાથની અંજલિ જોડી તે એમ બોલ્યો : “હે ભગવન્ ! તમે મને ભલી રીતે ઉપદેશ્યો; તમે જેમ હતું તેમ અનાથપણું કહી બતાવ્યું. મહર્ષિ ! તમે સનાથ, તમે સબંધવ અને તમે સધર્મ છો. તમે સર્વ અનાથના નાથ છો. હે પવિત્ર સંયતિ ! હું તમને ક્ષમાવું છું, તમારી જ્ઞાન શિક્ષાથી લાભ પામ્યો છું. ધર્મધ્યાનમાં વિઘ્ન કરવાવાળું ભોગ ભોગવવા સંબંધીનું મેં તમને હે મહાભાગ્યવંત ! જે આમંત્રણ દીધું, તે સંબંધીનો મારો અપરાધ મસ્તક નમાવીને ક્ષમાવું છું.” એવા પ્રકારથી સ્તુતિ ઉચ્ચારીને રાજપુરુષકેસરી શ્રેણિક વિનયથી પ્રદક્ષિણા કરી સ્વસ્થાનકે ગયો.

તાત્પર્ય :

મહાતપોધન, મહામુનિ, મહાપ્રજ્ઞાવંત, મહાયશવંત, મહાનિર્ગ્રંથ અને મહાશ્રુત અનાથી મુનિએ મગધદેશના શ્રેણિક રાજાને પોતાનાં વીતક ચરિત્રથી જે બોધ આપ્યો છે, તે ખરે ! અશરણભાવના સિદ્ધ કરે છે. મહામુનિ અનાથીએ ભોગવેલી વેદના જેવી, કે એથી અતિ વિશેષ વેદના અનંત આત્માઓને ભોગવતા જેઈએ છીએ એ કેવું વિચારવા લાયક છે ! સંસારમાં અશરણતા અને અનંત અનાથતા છવાઈ રહી છે. તેનો ત્યાગ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ શીલને સેવવાથી જ થાય છે. એ જ મુક્તિના કારણરૂપ છે. જેમ સંસારમાં રહ્યા છતાં અનાથી અનાથ હતા; તેમ પ્રત્યેક

आत्मा तत्त्वज्ञाननी प्राप्ति विना सदैव अनाथ ञ छे. सनाथ थवा सत्देव, सत्धर्म अने सत्गुरुने ञाशवा अवश्यना छे.’’

॥ इति श्री शांतसुधासगेयकाव्ये अशरणभावनाविभावनो
नाम द्वितीयः प्रकाशः ॥

ईति श्री शांत सुधारस नामना ढाणभद्र काव्यमां
अशरणाभावना नामनो बीजे प्रकाश समाप्त.



ॐ

સંસારભાવના

લોભ દાવાનળ :

॥ શિખરિણી વૃત્ત ॥

इतो लोभः क्षोभं जनयति दुरंतो दव इवो ।
लसल्लाभाभोभिः कथमपि न शक्यः शमयितुं ॥
इतस्तृष्णाऽक्षाणां तुदति मृगतृष्णोव विफला ।
कथं स्वस्थैः स्थेयं विविद्यभयभीमे भववने ॥१॥

અર્થ : અહો ! આ ભવરૂપી વનમાં અનેક પ્રકારના ભય રહેલા છે; એ ભવ-વન અત્યંત ભયંકર છે; તેમાં જીવો સ્વસ્થતા કેમ પામી શકે? આ ભવરૂપી વનમાં લોભરૂપી દાવાનળ પ્રગટ્યો છે. તે જીવોને ક્ષોભ પમાડી રહ્યો છે. તે લોભ દાવાનળ દુરંત છે; તેનો જલદી સહેલાઈથી અંત આણી શકાય એમ નથી; અહો ! એ લોભરૂપ દાવાનળ કેવા પ્રકારે શમાવી શકાય ? એ શમાવવો દુષ્કર છે; કેમ કે જેમ જેમ લાભ મળે છે, તેમ તેમ લોભ વધે છે. લાભરૂપી જળથી એ લોભ શમાવી શકાય એમ નથી.

ઝાંઝવાનાં પાણી અને વિષયરસ :

“जहा लाहो तहा लोहो ।”

જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ લોભ વધે. લોભ-તૃષ્ણા બહુ અનિષ્ટ વસ્તુ છે; એ આકાશના જેવી અનંત છે; તે સદાકાળ નવયૌવન રહે છે; કંઈક ઈચ્છા જેટલું પ્રાપ્ત થયું કે એ ઈચ્છાને વધારી દે છે અથવા

લોભ-તૃષ્ણા આદિ વિષયોનો એ સ્વભાવ જ છે, કે જેને અર્થે એ લોભ, વિષયવિકાર આદિ ઊપજેલ હોય, તે મળ્યે તે લોભ-વિષય વિકાર આદિ ઉપશમવાને બદલે વધે છે. અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી, અગ્નિની શાંતિ થવાને બદલે જેમ વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ વિષયને પુષ્ટ કરે એવી વસ્તુ આપવાથી વિષય વધે છે. તેમ જ લાભથી લોભ વધે છે. આવો લોભ દાવાનળ આ સંસાર અરણ્યમાં પ્રજળી રહ્યો છે; વળી આ સંસાર અરણ્યમાં ઈંદ્રિયોરૂપ પશુઓ વિષયરસરૂપ ઝાંઝવાનાં પાણીની તૃષ્ણા રાખી નકામા દુઃખી થાય છે. વિષયરસ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવાં છે. ઝાંઝવાનાં પાણીથી જેમ તરસ છીપતી નથી, ઊલટી વધે છે; તેમ વિષયરસથી ઈંદ્રિયો તૃપ્ત થતી નથી, ઊલટી વધારે તરસી થાય છે, બહેકી જાય છે અને આત્માને દુઃખી કરે છે. અહો ! આવી મૃગતૃષ્ણા જેવી તૃષ્ણા જે સંસારવનમાં જીવોને હેરાન કરી રહી છે, તેમાં તે જીવો ક્યાંથી સુખ-સ્વસ્થતા પામે ? અર્થાત્ ન જ પામે. આવી ભયંકર આ સંસારઅટવી છે. તૃષ્ણારૂપી દાવાનળ ચોતરફ પ્રજ્વલિત છે અને તે બિચારાં પ્રાણીઓનો એકી હાથે સંહાર કરી રહ્યો છે. એવું આ સંસારનું ભયંકર સ્વરૂપ વિચારી હે ભવ્યો ! તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયાસ-પુરુષાર્થ કરો. ૧

ચિંતાનો અસ્ખલિત પ્રવાહ — આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ :

વળી -

ગલત્યેકા ચિંતા ભવતિ પુનરન્યા તદધિકા ।

મનોવાકાયે હા વિકૃતિરતિરોષાત્તરજસઃ ॥

વિપદ્ગર્તાવર્તે જાટિતિ પતયાલોઃ પ્રતિપદં ।

ન જંતોઃ સંસારે ભવતિ કથમપ્યાત્તિવિરતિ ॥૨॥

અર્થ : અહો ! આ સંસારમાં પ્રાણીઓને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખનો અંત આવતો નથી અર્થાત્ આ સંસાર દુઃખમય છે. જ્યાં એક ચિંતા મટી ન હોય, ત્યાં બીજી એથી મોટી ચિંતા આવીને ઊભી રહે છે. જીવોના મન, વચન, કાયામાં વિકાર હોય છે. જીવો આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિગ્રસ્ત છે. કોઈ જીવોને માનસિક પીડા નહે છે, કોઈ ચિંતાથી, વહેમથી દુઃખિત

હોય છે, તો કોઈ જીવોને શરીર સંબંધી, રોગ આદિનું દુઃખ હોય છે, તો કોઈ જીવોને મહાઉપાધિનું, વ્યવહાર-ખટપટનું દુઃખ હોય છે. કોઈને એ એક, કોઈને બે, તો કોઈને ત્રણથી દુઃખ હોય છે. આમ આ સંસારમાં મન, વચન, કાયાના વિકારથી જીવો દુઃખી છે. આમ આ સંસાર વિપત્તિની ખાઈ જેવો છે. તેમાં પ્રતિક્ષણે જીવો પડી રહ્યા છે. આવી વિપત્તિની ખાઈરૂપ સંસારમાં પ્રાણીઓના દુઃખનો એકેય આરો નથી. તે સંસાર પ્રતિ જીવે લેશમાત્ર મોહ કરવા જેવું નથી. “જ્ઞાનીઓએ આ અનંતખેદમય, સંસારને અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને તેઓએ આ સંસારને પુંઠ દીધી છે, તે સત્ય જ છે. એ ભણી પાછું વળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.” ૨

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

દુઃખ ક્યું ?

સહિત્વા સંતાપાનશુચિજનનીકુક્ષિકુહરે ।

તતો જન્મ પ્રાપ્ય પ્રચુસ્તરકષ્ટક્રમહતઃ ॥

સુખાભાસૈર્યાવત્સ્પૃશતિ કથમપ્યર્તિવિરતિં ।

જરા તાવત્કાયં કવલયતિ મૃત્યોઃ સહચરી ॥૩॥

અર્થ : જીવ પ્રથમ તો માતાની અપવિત્ર કૂખમાં-ગર્ભમાં જ અનેક સંતાપ સહન કરે છે. પછી જન્મ પામી અનેક પ્રકારનાં મહાકષ્ટો પામી મોટો થઈ, હાશ, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો, હવે નિરાંત થઈ એમ જ્યાં દેખીતાં સુખ, કાલ્પનિક સુખનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યાં જ મૃત્યુની બેનપણી જરા અવસ્થા કાયાનો કોળિયો કરી જાય છે, અર્થાત્ ઘડપણ આવે છે, દેહ જર્જરિત થવા માંડે છે અને કાળ આવી ઓચિંતો પ્રાણ હરી લે છે. આવો દુઃખરૂપ આ સંસાર છે. ગર્ભનાં દુઃખથી માંડી મરણ પર્યંત જીવ દુઃખી જ છે.

“જન્મ, જરા ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અહીં ! આ જગતમાં મોટામાં મોટા દુઃખના હેતુ હોય તો તે જન્મ-જરા-મરણરૂપ સંસાર જ છે.

“કારણ તેનાં બે કલાં, રાગ-દ્વેષ અણહેતુ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

દુઃખનાં કારણ :

એ સંસારદુઃખનાં કારણ જેનું કશું પણ પ્રયોજન નથી, એવા રાગ-દ્વેષ કરવા એ જ છે. અર્થાત્ જીવને રાગ-દ્વેષ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન જ નથી. એને શું મળી જાય છે, અથવા એનું શું હરાઈ જાય છે કે એ રાગ-દ્વેષ કરે છે ? એનું તો એની પાસે છે. નથી તલભાર વધતું કે નથી જવભાર ઘટતું. તો તે શા માટે રાગ-દ્વેષ કરે છે ? એ રાગ-દ્વેષ કરવાથી તો ઊલટું એને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભટકવું પડે છે. એ સંસાર કેવળ દુઃખમય જાણી એણે રાગ-દ્વેષ છાંડવા યોગ્ય છે.

ગર્ભદુઃખ :

એક તરુણ સુકુમારને રોમે રોમે લાલયોગ સોયા ઘોંચીએ તેથી જે અસહ્ય વેદના ઊપજે છે તે કરતાં આઠગણી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે, ત્યારે પામે છે.

જન્મદુઃખ :

લગભગ નવ માસ મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુ આદિમાં અહોરાત્ર મૂર્ચ્છાગત સ્થિતિમાં વેદના ભોગવી ભોગવીને જન્મ પામે છે.

બાલ્યદુઃખ :

ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતગણી વેદના જન્મ સમયે ઊપજે છે. ત્યાર પછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર, ધૂળ અને અજ્ઞાનાવસ્થામાં અણસમજથી રડાળી રડીને તે બાળાવસ્થા પૂર્ણ થાય છે અને યુવાવસ્થા આવે છે.

યૌવનદુઃખ :

ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાં એટલે વિષયવિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ,

આળસ, અભિમાન, નિંદ્ર દૃષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ એમ ઘટમાળમાં યુવાવય ચાલ્યું જાય છે; ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે.

વાર્ધક્યદુઃખ :

શરીર કંપે છે, મુખે લાળ ઝરે છે, ત્વચા પર કરચલી પડી જાય છે. સૂંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે. કેશ ધવળ થઈ ખરવા માડે છે. ચાલવાની આય રહેતી નથી. હાથમાં લાકડી લઈ લડથડિયાં ખાતાં ચાલવું પડે છે. કાં તો જીવન પર્યંત ખાટલે પડ્યા રહેવું પડે છે. શ્વાસ, ખાંસી ઈત્યાદિ રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમાં કાળ આવીને કોળિયો કરી જાય છે.

મરણદુઃખ :

“આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે ?”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

આમ ચ્યવનથી માંડી મરણ પર્યંત જીવને દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ આ સંસારમાં છે, સુખ નથી. આ સંસાર કેવળ દુઃખદાયી છે. ૩

જીવ પંખી, દેહ પિંજર, કાળ બિલાડો :

॥ ઉપજાતિવૃત્તં ॥

વિખ્રાન્તચિત્તો બત બંધ્રમીતિ ।

પક્ષીવ રુદ્ધસ્તનુપજ્જરેડઙ્ગી ॥

નુન્નો નિયત્યાડતનુકર્મતંતુ-

-સંદાનિતઃ સન્નિહિતાંતકૌતુઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ : અહો ! આ દેહરૂપી પાંજરામાં પુરાએલો જીવરૂપ પક્ષી બ્રાંતિવાળા ચિત્તે કરી, વિભ્રમે કરી, મિથ્યાત્વે કરી વસ્તુના અનિર્ણયે કરી, ચોતરફ, ચતુર્ગતિમાં ભટકી રહ્યો છે, પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. આહટ દોહટ ચિંતવી રહ્યો છે, કર્મ બાંધી રહ્યો છે. પ્રારબ્ધે પ્રેર્યો થકો

મોટાં કર્મરૂપ તાંતણાથી વીંટાયો છે. કાળરૂપ બિલાડો તેની પાસે બેઠો છે. તે આ જીવપંખીને ઉપાડશે કે ઉપાડ્યો એમ થઈ રહ્યું છે. પ્રથમ તો ભ્રાંતિવાળા ચિત્તને લઈ આ જીવને કાંઈ પણ સુખનો લેશ નથી; એ નિરંતર કાળના મુખમાં પડ્યો છે. આવો આ સંસારનો પરિભ્રમણનો દુઃખદ પ્રકાર છે. ૪

॥ અનુદુપ્પવૃત્તં ॥

અનંતાન્ પુદ્ગલાવર્તાનનંતાનંતરૂપભૃત્ ।

અનંતશો ભ્રમત્યેવ, જીવોડનાદિભવાણ્વિ ॥ ૫ ॥

અર્થ : આ સંસાર અનાદિ છે. એ સંસાર-સમુદ્રમાં જીવ અનંતીવાર અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન કરી રહ્યો છે, અનંતાનંત રૂપ ધારણ કરતો તે ફરી રહ્યો છે. અહો ! આ પરિભ્રમણનું દુઃખ ઓછું નથી. હે જીવ ! એ પરિભ્રમણરૂપ દુઃખથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત થા. તેમ થવા પુરુષાર્થ કર, પુરુષાર્થ કર. તે બહુ ભવ કર્યા. ૫

“હો, સાહેબ, બાહુ જિનેશ્વર વિનવું,

વિનતડી અવધાર હો,

હો, સાહેબ, ભવમંડપમાં નાટક નાચિયો,

હવે મુજ પાર ઉતાર હો. હો સાહેબ.”

— પ્રાકૃત સ્તવન.

જાણે તે માણે :

હવે આ ત્રીજી ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે,

કેદારા રાગ-શાંત સુધારસ કુંડમાં-એ દેશી ॥

કલય સંસારમતિદારુણં,

જન્મમરણાદિભયમીત રે ॥

મોહરિપુણેહ સગલગ્રહં,

પ્રતિપદં વિપદમુપનીત રે ॥ ક૦ ૧ ॥

અર્થ : હે ! વિનય ! જો તને જન્મ, મરણાદિના ભય લાગ્યા હોય, અર્થાત્ જો તું જન્મ-મરણથી ડરતો હોય તો આ સંસારને અત્યંત દારુણ જાણ. અરે ! તને મોહરૂપી શત્રુ ગણેથી પકડી પ્રતિક્ષણે વિપત્તિ પમાડી રહેલ છે. જેને જન્મવાનો, મરવાનો, જરાવસ્થાનો, અનિષ્ટ સંયોગનો, ઈષ્ટ વિયોગનો, રોગ આદિનો ભય ન હોય, તે ભલે સુખેથી સંસારમાં સુખ માને ! પણ તને હું કહું છું કે વિનય ! જો તું એ જન્મ-મરણના દુઃખથી ડરતો હોય તો મોહ છોડી દઈ આ સંસારને કેવળ દારુણ, દુઃખમય જાણ. જન્મ-મરણથી ન થાક્યા હોય, ભય ન પામ્યા હોય, એવા બીજા જીવો ભલે સુખે સુવે, મોહ કરી સંસારને ભલે સુખરૂપ માને-પણ તું તો હે વિનય ! જો તારે એ દુઃખમાંથી, ભયમાંથી છૂટવું હોય, તો આ સંસારને દુઃખરૂપ દારુણ જાણ, કેમ કે દુઃખનું કારણ જાણવામાં આવે તો તે ટાળવા પ્રયત્ન થાય; માટે પ્રથમ તો તું આ સંસારને દુઃખરૂપ જાણ. દુઃખરૂપ એને જાણીશ તો તું એમાંથી ઓસરીશ; તો તું એનો મોહ મૂકીશ; એનાથી પરાક્ષુબ થઈશ; અને એનો મોહ જતાં તારી સત્ય વસ્તુ ઉપર તને ભાવ આવશે, તેનું ભાન થશે, તેનું જ્ઞાન થશે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે, માટે વિનય, તું આ સંસારને દારુણ જાણ. ૧

સંસાર અનુભવ :

સ્વજનતનયાદિપરિચયગુણૈ-

રિહ મુધા બધ્યસે મૂઢ રે ।

પ્રતિપદં ન વનવૈરનુભવૈઃ

પરિભવૈસકૃતુપગૂઢ રે ॥ ક૦ ૨ ॥

અર્થ : ચેતન ! આ પુત્ર સ્વજનાદિના પરિચયમાં લાણે કાણે વારંવાર જાતજાતના, નવા નવા, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ અનુભવ નથી થતા ? થાય છે. કોઈના પરિચયથી હર્ષ થાય છે, કોઈના પરિચયથી શોક થાય છે, કોઈના પ્રસંગથી માન, કોઈના પ્રસંગથી અપમાન, કોઈના પ્રસંગથી તેનું મન દુભાવું, કોઈના પ્રસંગથી આપણું દિલ દુભાવું, કોઈનાથી વૈરવિરોધ, કોઈનાથી સ્નેહ, કોઈનાથી અભાવ, -આમ અરસ્પરસ પરિચયથી,

જાતજાતના અનુભવ થાય છે. તો હે, ચેતન ! એ સ્વજન પુત્રાદિના પરિચયરૂપી દોરડાથી તું શા માટે ફોકટ બંધાય છે ? એ બંધન તને હિતકારી નથી; અહિતકર છે. સ્વજનાદિના સંગપ્રસંગથી નકામા બંધાવું એ આ દારુણ સંસારનો જ ચમત્કાર છે; તે તું હે વિનય ! વિચાર, વિચાર. ૨

અસ્તોદય અને સમવૃત્તિ :

વળી -

ઘટયસિ ક્વચન મદમુઙ્ગતેઃ ।

ક્વચિદહો હીનતાદીન રે ॥

પ્રતિભવં રૂપમપરાપરં ।

વહસિ ભત્ત કર્મણાધીન રે ॥ ક૦ ૩ ॥

અર્થ : ચેતન ! કોઈ વખત તું ઉન્નતિ પામે છે, અધિકાર પામે છે, માન પામે છે, યશ મેળવે છે, ધન કમાય છે, એ વગેરે રૂપ સારા દિવસો પામી સારી અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે અભિમાન નથી કરતો ? કરે છે. તેમ માઠી અવસ્થા આવ્યે દીન-રાંક નથી થતો ? થાય છે. વળી કર્મને વશ પડ્યો તું ભવભવમાં નવાંનવાં રૂપ નથી કરતો ? કરે છે. કોઈ જન્મમાં નારકી, કોઈ જન્મમાં તિર્યચ, કોઈ જન્મમાં દેવ, કોઈ જન્મમાં મનુષ્ય, વળી મનુષ્યભવમાં પણ કોઈ ભવમાં રાજા, કોઈ ભવમાં રાંક, કોઈ ભવમાં સ્ત્રી, કોઈ ભવમાં નપુંસક ઈત્યાદિ જુદાં જુદાં રૂપે તું નથી જન્મતો ? જન્મે છે. વળી ઘણી વાર તો એક જ ભવમાં જુદી જુદી સારી-માઠી સ્થિતિ-અવસ્થા તું પામે છે. એક જ ભવમાં રાજાપણું, રંકપણું, ધનલાભ, ધનહાનિ, કીર્તિ, અપકીર્તિ આદિ વિરોધી અવસ્થાઓ તું પામે છે. આ બધું મહાખેદ ઉપજાવે એવું છે, પણ હે ચેતન ! આમાં હર્ષ-ખેદ પામવા જેવું કંઈ નથી. આ સંસારનો જ એવો વિચિત્ર ખેદરૂપ, દુઃખરૂપ સ્વભાવ છે. આ સંસાર જ એવો દારુણ છે, તે તું જો; વિચાર. ૩

એકમાં અનેક :

જાતુ શૈશવદશાપરવશો ।
જાતુ તારુણ્યમદમત્ત રે ॥
જાતુ દુર્જયજરાજર્જરો ।
જાતુ પિતૃપતિકરાયત્ત રે ॥ ક૦ ૪ ॥

અર્થ : જુદા જુદા ભવની વાત તો કોરે મૂક, પણ આ એક જ ભવમાં તું કેવી જુદી જુદી અવસ્થાઓ પામે છે, અને તે દરેકમાં કેવાં દુઃખ છે, તે તું જરા વિચારી જો.

(૧) બાળક અવસ્થામાં તું પરવશ રહે છે. ખાવા-પીવા માટે, પહેરવા-ઓઢવા આદિ માટે તારે પારકાને અધીન રહેવું પડે છે.

(૨) યુવાવસ્થામાં તું મદમાં છાકી જાય છે, એ પણ તને જ દુઃખ છે.

(૩) જરાવસ્થામાં પ્રતિક્ષણે તારી કાયા લડયડવા માડે છે.

(૪) મરણ - અને છેવટે યમરાજાના હાથ તારા તરફ લંબાય છે. તે તને લઈ જાય છે અર્થાત્ તું મરણ પામે છે.

આમ એક જ ભવમાં જુદી જુદી માઠી અવસ્થાઓ ભોગવવી પડે છે. તે હે, વિનય ! આ દારુણ સંસાર છે. તે દારુણપણું વિચારી તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન આદર. ૪

પિતા તે પુત્ર, સંસારની વિકૃતિ !!!

વ્રજતિ તનયોઽપિ નનુ જનકતાં ।

તનયતાં વ્રજતિ પુનરેષ રે ॥

ભાવયન્ વૃક્તિમિતિ ભવગતે-

સ્વજતમાં નૃભવશુભશેષ રે ॥ ક૦૫ ॥

અર્થ : આ સંસારમાં કોઈ જીવ એક ભવમાં પુત્ર હોય, તે બીજા ભવમાં પિતા થાય છે, વળી તે જ ફરી ભવાંતરે પુત્ર થાય છે. આવી આ સંસારની વિકૃતિ, વિચિત્રતા છે, તે તું વિચાર; અને આ નરભવનાં

તારાં કાંઈ પુણ્ય બાકી રહ્યાં હોય તો આ દારુણ સંસારને સર્વથા એકદમ ત્યજી દે. તાત્પર્ય કે તારાં શુભ કર્મ રહ્યાં હશે તો જ તું આ સાત્ત્વિક વિચાર કરી શકીશ; તો જ તને સંસારની અસારતા સૂઝશે; અને તો જ તું એથી છૂટી શકીશ; બાકી તારાં પુણ્યનાં શેષ પણ ખવાઈ ગયાં હશે, તો તો તને સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા પણ સમજાવી નહિ શકે.

નરદેહ અને પુણ્ય શેષ :

પણ ચેતન ! તને આ નરદેહ પ્રાપ્ત થયો છે, એ જ હું તો તારું પુણ્ય, શુભશેષ સમજું છું, કેમ કે તારાં પુણ્ય ખવાઈ ગયા હોત તો તને આ નરદેહ ન મળત. પણ જ્યારે તને એ નરદેહ સાંપડ્યો છે, તો તારાં એ બાકી રહેલાં પુણ્યનો લાભ લઈ લે; તારી મતિ આ સંસારનો પ્રકાર ચિંતવવામાં જોડ. નિશ્ચયે તને આ સંસાર દારુણ લાગશે. ૫

મોહ, મદિરા અને ઉન્માદ (DELIRIUM :)

વળી -

यत्र दुःखार्तिगददबलवै-

रनुदिनं दहसे जीव रे ॥

हंत तत्रैव रज्यसि चिरं ।

मोहमदिरामदक्षीब रे ॥ क० ॥ ६ ॥

અર્થ : હે જીવ ! તું આ સંસાર-અરણ્યમાં પ્રતિદિવસ દુઃખ, ચિંતા, રોગરૂપી દાવાનળ વડે બળીઝળી રહ્યો છે, છતાં હજી તું ત્યાં જ રાચી રહ્યો છે ! અરે, મોહરૂપી મદિરાપાનથી તારી બુદ્ધિ જ વિપરીત થઈ ગઈ છે. મોહ મદિરાનો તને છાક ચડ્યો છે. ઉન્માદ (Delirium) થયો છે. નહિ તો જેમાં તને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ, માનસિક ચિંતા કે શારીરિક રોગ, પ્રતિક્ષણ હેરાન કરી રહ્યાં છે, તેમાં તારું ફરી ફરી રાચવાપણું કેમ હોય ? ન જ હોય. ચેતન ! તને આ મોહથી જ દુઃખ થયું છે, એ મોહ આડે તું સંસારની અસારતા વિચારી શકતો નથી; માટે તું એ મોહ છોડી દઈ આ સંસારનું દારુણ સ્વરૂપ વિચાર. ૬

ઠગરૂપ કાળ !!!

દર્શયન કિમપિ સુખવૈભવં ।

સંહરંસ્તદથ સહસૈવ રે ॥

વિપ્રલભયતિ શિશુમિવ જનં ।

કાલવદુકોડયમત્રૈવ રે ॥ ક૦ ૭ ॥

અર્થ : આ કાળનો વિપ્રલંભ તો જુઓ. આ ઠગ એવા કાળની ઠગાઈ તો જુઓ ! જેમ કોઈ માણસ બાળકને ફોસલાવવા કાંઈ ચીજ ઘડીભર આપી પાછી તેની પાસેથી ખૂંચવી લે, તેમ આ કાળ પણ આ સંસારમાં જ કાંઈક સુખવૈભવનાં દર્શન કરાવ્યાં, ન કરાવ્યાં ત્યાં જ તેને અકસ્માત્ એકીસાથે હરી લે છે. અર્થાત્ આ સંસારમાં કાળરૂપી ચોર લપાઈને બેઠો છે. તે ઓચિંતા પ્રાણ હરી લે છે. મનનું ધાર્યું મનમાં રહે છે. એવો દારુણ આ સંસારનો પ્રકાર છે. તેમાં લેશ માત્ર તારે પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી. ૭

સંસારદર્શન અને મોક્ષનો ઉપાય :

સકલસંસારભયભેદકં ।

જિનવચો મનસિ નિવધાન રે ॥

વિનય પરિણમય નિઃશ્રેયસં ।

વિહિતશમરસસુધાપાન રે ॥ ક૦ ૮ ॥

અર્થ : વિનય ! સંસાર તો આ પ્રમાણે ભયંકર છે. તે ભયમાંથી તારે છૂટવું હોય તો એ ભયને નાશ કરનારી શ્રી જિનેશ્વરદેવની પવિત્ર વાણી તારા હૃદયમાં ધારણ કર અને આ શાંતસુધારસનું પાન કરી પરિણામરૂપે મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કર. શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માનાં પવિત્ર વચનામૃતોનો વિચાર કરીશ, તો તને આ સંસારની અસારતા માલમ પડશે; સમતા આવશે અને મોક્ષ-સુખ મળશે. ૮

સંસાર કોના જેવો છે ?

સંસારસમુદ્ર :

ઉપમા : આ સંસારને જેટલી અધો ઉપમા આપીએ એટલી થોડી છે.

“(૧) સંસારસમુદ્ર - સંસારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક મહાસમુદ્રની પણ ઉપમા આપે છે. સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. અહો ! લોકો ! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો, ઉપયોગ કરો, આવાં એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સમુદ્રની ઉપમા છાજતી પણ છે. સમુદ્રમાં જેમ મોજાંની છોળો ઊછળ્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોજાંઓ ઊછળે છે. જળનો ઉપરથી જેમ સપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર પણ સરળ દેખાવ દે છે. સમુદ્ર ક્યાંક જેમ બહુ ઊંડો છે અને ભમરીઓ ખવરાવે છે, તેમ સંસાર કામવિષય પ્રપંચાદિકમાં બહુ ઊંડો છે, તે મોહરૂપી ભમરીઓ ખવડાવે છે. થોડું જળ ભલે હોય, છતાં જેમ સમુદ્રમાં ઊભા રહેવાથી કાદવમાં ગૂંચી જઈએ છીએ, તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાદવમાં ગૂંચવી દે છે. સમુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સ્ત્રીઓરૂપી ખરાબા અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વડવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે, તેમ સંસારમાં માયારૂપી અગ્નિ બળ્યા જ કરે છે. સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં વધારે જળ પામીને ઊંડો ઊતરે છે, તેમ પાપરૂપી જળ પામીને સંસાર ઊંડો ઊતરે છે, અર્થાત્ મજબૂત પાપો કરતો જાય છે.

સંસાર અગ્નિ :

(૨) સંસારાનલ - સંસારને બીજી ઉપમા અનલની-અગ્નિની છાજે છે. અગ્નિએ કરી જેમ મહાતાપની ઉત્પત્તિ છે, અગ્નિથી બળેલો જીવ જેમ મહા વિલવિલાટ કરે છે, તેમ સંસારથી બળેલો જીવ અનંત દુઃખરૂપ નરકથી અસહ્ય વિલવિલાટ કરે છે. અગ્નિ જેમ સર્વ વસ્તુનો ભક્ષ કરી જાય છે, તેમ સંસારના મુખમાં પડેલાંનો તે ભક્ષ કરી જાય છે. અગ્નિમાં

જેમ જેમ ઘી અને ઈંધન હોમાય છે, તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે; તેવી જ રીતે સંસારરૂપ અગ્નિમાં તીવ્ર મોહરૂપ ઘી અને વિષયરૂપ ઈંધન હોમાતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે.

સંસાર અંધકાર :

(૩) સંસારાંધકાર - સંસારને ત્રીજી ઉપમા અંધકારની છાજે છે. અંધકારમાં જેમ સિંદરી સર્પનું ખોટું ભાન કરાવે છે, તેમ સંસાર સત્યને અસત્યરૂપે બતાવે છે. અંધકારમાં જેમ પ્રાણીઓ આમતેમ ભટકી વિપત્તિ ભોગવે છે, તેમ સંસારમાં બેભાન થઈને અનંત આત્માઓ ચતુર્ગતિમાં આમતેમ ભટકે છે. અંધકારમાં જેમ કાચ અને હીરાનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ સંસારરૂપી અંધકારમાં વિવેક-અવિવેકનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ અંધકારમાં પ્રાણીઓ છતી આંખે અંધ બની જાય છે, તેમ છતી શક્તિએ તેઓ સંસારમાં મોહાંધ બની જાય છે. અંધકારમાં જેમ ઘુવડ ઈત્યાદિનો ઉપદ્રવ વધે છે, તેમ સંસારમાં લોભ, માયાદિકનો ઉપદ્રવ વધે છે, એમ અનેક ભેદે જોતાં સંસાર તે અંધકારરૂપ જ જણાય છે.

સંસારચક્ર :

(૪) સંસાર શકટચક્ર - સંસારને ચોથી ઉપમા શકટ એટલે ગાડાંનાં પૈડાંની છાજે છે. શકટચક્ર જેમ ફરતું રહે છે, તેમ સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં તે ફરવારૂપે રહે છે. શકટચક્ર જેમ ધરી વિના ચાલી શકતું નથી, તેમ સંસાર મિથ્યાત્વરૂપ ધરી વિના ચાલી શકતો નથી. શકટચક્ર જેમ આરા વડે કરીને રહ્યું છે, તેમ સંસાર શકટ પ્રમાદાદિ આરા વડે ટક્યો છે. એમ અનેક પ્રકારે શકટચક્રની ઉપમા પણ સંસારને લાગી શકે છે. સંસારને બીજી ઘણી ઉપમા આપી શકાય એમ છે. સંસાર વન, સંસાર દાવાનળ, સંસારગર્ત, ઈત્યાદિ, પણ આ ચાર મુખ્ય ઉપમા છે. આમાં તત્ત્વ લેવું યોગ્ય છે.

(૧) સંસારસમુદ્ર કેમ તરી શકાય ?

સાગર જેમ મજબૂત નાવ અને માહિતગાર નાવિકથી તરીને પાર પમાય છે, તેમ સદ્ધર્મરૂપી નાવ, અને સદ્ગુરુરૂપી નાવિકથી સંસારસાગર પાર પામી શકાય છે. સાગરમાં જેમ ડાહ્યા પુરુષોએ નિર્વિઘ્ન રસ્તો શોધી

કાઢ્યો હોય છે, તેમ જિનેશ્વર ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નિર્વિઘ્ન ઉત્તમ રાહ બતાવ્યો છે.

(૨) સંસારાગ્નિ કેમ ઠારી શકાય ?

અગ્નિ જેમ સર્વને ભક્ષ કરી જાય છે, પરંતુ પાણીથી બૂઝાઈ જાય છે. તેમ વૈરાગ્યજળથી સંસારાગ્નિ બૂઝવી શકાય છે.

(૩) સંસારાંધકાર કેમ ઓલવી શકાય ?

અંધકારમાં જેમ દીવો લઈ જતાં પ્રકાશ થતાં ખેઈ શકાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી નિર્બૂઝ દીવો સંસારરૂપી અંધકારમાં પ્રકાશ કરી સત્ય વસ્તુ બતાવે છે.

(૪) સંસારચક્ર કેમ અટકે ?

શકટચક્ર જેમ બળદ વિના ચાલી શકતું નથી, તેમ સંસારચક્ર રાગદ્વેષ વિના ચાલી શકતું નથી.

એમ એ સંસાર રોગનું નિવારણ ઉપમા વડે અનુપાનાદિ પ્રતીકાર સાથે કહ્યું. આત્માર્થીએ પોતે એ નિરંતર મનન કરવા અને બીજને બોધવા યોગ્ય છે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

આ સંસારભાવનાનું સ્વરૂપ ભાવતાં ઘણા મહાનુભાવો પરમસિદ્ધિને પામ્યા છે. તેમાં મૃગાપુત્ર પણ એક મહાપુરુષ થઈ ગયા છે. તેનું ચરિત્ર બહુ બોધક હોવાથી અત્રે આપ્યું છે, તે વિચારવા જેવું છે.

મૃગાપુત્ર :

“અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ ત્યાં રહી ન મિત્રતા,
અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય પ્રેમ ત્યાં વિચિત્રતા;
ઉઘાડ ન્યાય નેત્રને નિહાળ રે નિહાળ તું,
નિવૃત્તિ શીઘ્રમેવ ધારી તે પ્રવૃત્તિ બાળ તું.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

નાના પ્રકારનાં મનોહર વૃક્ષથી ભરેલાં ઉદ્યાનો વડે સુગ્રીવ નામનું એક સુશોભિત નગર છે. તે નગરના રાજ્યાસન પર બળભદ્ર નામનો

એક રાજા થયો. તેની પ્રિયંવદા પટરાણીનું નામ મૃગા હતું. એ પતિ-પત્નીથી બલશ્રી નામે એક કુમારે જન્મ લીધો હતો. મૃગાપુત્ર એવું એનું પ્રખ્યાત નામ હતું. જનક-જનેતાને તે અતિ વલ્લભ હતો. એ યુવરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં સંયતિના ગુણને પામ્યો હતો એથી કરીને દમીશ્વર એટલે યતિમાં અગ્રેસર ગણવા યોગ્ય હતો.

મુનિનું દર્શન જાતિસ્મરણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું પ્રકટવું :

તે મૃગાપુત્ર શિખરબંધ આનંદકારી પ્રાસાદમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે દોગંદુક દેવતાની પેઠે વિલાસ કરતો હતો. નિરંતર પ્રમોદ સહિત મનથી વર્તતો હતો. ચંદ્રકાંતાદિક મણિ તેમજ વિવિધ રત્નથી પ્રાસાદનો પટશાળ જડિત હતો. એક દિવસ તે કુમાર પોતાના ગોખમાં બેસી ચોતરફ આખા નગરને નિરખી રહ્યો છે. તેવામાં એક મોટા ચોક ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. ત્યાં તેણે એક પરમ શાંત મુનિને જોયા. તેને મૃગાપુત્ર નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગ્યા. નિરખી નિરખીને જોતાં યાદ આવ્યું હોય એમ બોલ્યા : હું જાણું છું કે આવું રૂપ મેં ક્યાંક દીઠું છે. આમ બોલતાં બોલતાં રાજકુમાર શોભનિક પરિણામ પામ્યા, તેની મોહપટ ટપ્યો અને ઉપશમ પામ્યા, જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાં, તે મહાત્મદ્વિના ભોક્તા મૃગાપુત્રને પૂર્વના ચારિત્રની સ્મૃતિ થઈ, એકદમ વિષય ઉપરથી એનો રાગ નાશ પામ્યો. માતાપિતા સમીપે આવી બોલ્યા કે “પૂર્વભવમાં મેં પાંચ મહાવ્રત સાંભળ્યાં હતાં. તિર્યચના અનંત દુઃખ પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખથી નિવૃત્તવાનો હું હવે અભિલાષી થયો છું. સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે ગુરુજનો, મને તે પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરવાની અનુજ્ઞા આપો.”

વિષયભોગ કિં પાક ફળ :

કુમારના નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતાપિતાએ ભોગ ભોગવવાનું આમંત્રણ કર્યું. આમંત્રણ વચનથી ખેદ પામીને મૃગાપુત્ર એમ કહે છે :-

“અહો માત અને અહો તાત ! જે ભોગોનું તમે મને આમંત્રણ કરો છો, તે ભોગ મેં ભોગવ્યા. તે ભોગ વિષફળ, કિંપાક વૃક્ષનાં ફળ

જેવા છે. ભોગવ્યા પછી કડવા વિપાકને આપે છે. એ ભોગ સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે. આ શરીર અનિત્ય અને કેવળ અશુચિમય છે. અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે. જીવનો એ અશાશ્વત વાસ છે, અનંત દુઃખનો હેતુ છે, રોગ, જરા અને ક્લેશાદિનું એ શરીર ભાજન છે. એ શરીરને વિષે હું કેમ રતિ કરું ? બાળપણે એ છાંડવું છે, કે વૃદ્ધપણે એવો આ શરીરનો નિયમ નથી. જે શરીર પાણીના પરપોટા જેવું છે, તે શરીર વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય ? મનુષ્યપણામાં પણ એ શરીર પામીને કોઠ, જ્વર વગેરે વ્યાધિને તેમજ જરા-મરણને વિષે ગ્રહાવું રહ્યું છે, તેમાં હું કેમ પ્રેમ બાંધું ? જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, કેવળ દુઃખના હેતુ સંસારમાં છે. ભૂમિ-ક્ષેત્ર, કંચન, કુટુંબ, આવાસ, પુત્ર, પ્રમદા, બાંધવ એ બધાને છાંડીને માત્ર ક્લેશ પામીને આ શરીરમાંથી ચોક્કસ જવું છે.”

પુણ્ય સંબલ :

“કિંપાકવૃક્ષનાં ફળનું પરિણામ સુખદાયક નથી, તેમ ભોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી. જેમ કોઈ પુરુષ મહાપ્રવાસને વિષે જતાં સાથે અન્નજળ ન લે અને ક્ષુધા-તૃષ્ણાથી દુઃખી થાય, તેમ ધર્મના અનાચરણથી પુરુષ પરભવ પ્રતિ પરવરતાં સુખ ન પામે, જન્મ-જરાદિનાં દુઃખ પામે. મહાપ્રવાસમાં પ્રયાણ કરતાં કોઈ પુરુષ અન્નજળ સાથે લે અને ક્ષુધા-તૃષ્ણાથી પીડિત ન થાય, તેમ ધર્મનો આચરનાર પુરુષ પરભવને વિષે પરવરતાં સુખ પામે, અલ્પ કર્મવાળો હોય, અશાતાવેદનીય રહિત હોય. હે પવિત્ર માતાપિતા ! જેમ કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં આગ લાગે છે ત્યારે તે ઘરધણી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિ લઈ જઈ વસ્તુ રહેવા દે છે, તેમ આ લોક બળતો દેખી જઈ વસ્ત્રરૂપ જરા-મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તમે આજ્ઞા આપો એટલે હું તારીશ.”

ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને તેની દુષ્કરતા :

“મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોકાર્ત થયેલાં એનાં માતા-પિતા બોલ્યાં :- “હે પુત્ર ! આ તું શું કહે છે ? ચારિત્ર પાળવું બહુ દુષ્કર છે. ક્ષમાદિ ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે, યતનાથી સાચવવા પડે છે. સંયતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે. સંયતિને

પોતાના આત્મા ઉપર અને પરાત્મા ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી પડે છે. અથવા સર્વ જંગત ઉપર સરામો ભાવ રાખવો પડે છે.” એવું એ પ્રાણાતિપાતવિરતિ પ્રથમ વ્રત યાવજ્જીવ પાળવું દુષ્કર તે પાળવું પડે છે. સંયતિને સદાકાળ અપ્રમાદપણે મૃષાવચનનું વર્જવું, હિતવચન વદવું, એવું પાળતાં દુષ્કર બીજું મૃષાવાદવિરતિ વ્રત ધારવું પડે છે. સંયતિને દંતશોધન અર્થે એક સળીનું પણ અદત્ત વર્જવું, નિર્વદ્ય અને દોષરહિત ભિક્ષાનું આચરવું, એવું પાળવું દુષ્કર ત્રીજું અદત્તાદાન વિરમણવ્રત ધારણ કરવું પડે છે. કામભોગના સ્વાદ અને મૈથુનસેવન ત્યાગીને બ્રહ્મચર્યરૂપ યોથું મૈથુનવિરતિવ્રત ધારણ કરવું પડે છે, તેમજ ધન, ધાન્ય, દાસ, પરિગ્રહ, મમત્વ સઘળા પ્રકારનો આરંભ, - એ બધાંના ત્યાગરૂપ નિર્મમત્વપણે પાંચમું પરિગ્રહ વિરમણવ્રત ધારણ કરવું પડે છે.”

બાવીશ પરિષહ અને ખાંડાની ધાર :

“આ બધાં વ્રતો પાળવાં અતિ અતિ વિકટ અને દુષ્કર છે. વળી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ, ઘૃતાદિ પદાર્થ વાસી રાખવાનો ત્યાગ, આ અતિ દુષ્કર છે, માટે, તું હે પુત્ર, ચારિત્ર ચારિત્ર શું કરે છે ? ચારિત્ર ખાંડાની ધાર છે. ભૂખના પરિષહ, તરસના પરિષહ, ટાઢ-તાપના પરિષહ, ડાંસ-મચ્છરના પરિષહ, આક્રોશ, ઉપાશ્રય, તૃણસ્પર્શ, મલ એ વગેરેના પરિષહ સહન કરવા. આવું વિકટ ચારિત્ર કેમ પાળી શકાય ? વધના પરિષહ, બંધના પરિષહ કેવા વિકટ ? ભિક્ષાચરી કેવી દુષ્કર ? મળ્યું ન મળ્યું - યાચના કરવી કેવી દુઃખદ ? યાચના કરતાં છતાં ન મળે, એ અલાભ પરિષહ કેવો દુઃખદ ? કાયર પુરુષના હૃદયને ભેદી નાખનારું કેશ-લુંચન કેવું વિકટ છે ? પુત્ર, તું વિચાર કર. કર્મવૈરીને રૌદ્ર એવું બ્રહ્મચર્ય કેવું વિકટ છે ? ખરે, અધીર આત્માને એ બધાં અતિ અતિ વિકટ છે. પ્રિય પુત્ર ! તું સુખ ભોગવવા યોગ્ય છે. અતિ રમણીય રીતે નિર્મળ સ્નાન કરવાને તારું સુકુમાર શરીર યોગ્ય છે. પ્રિય પુત્ર ! નિશ્ચય તું ચારિત્ર પાળવાને સમર્થ નથી. યાવજ્જીવ એમાં વિસામો નથી. સંયતિના મહાગુણનો સમુદાય લોઢાની પેઠે બહુ ભારે છે. સંયમભાર વહન કરવો અતિ અતિ વિકટ છે. આકાશગંગાની સામે પાર જવું જેમ દોહલું છે, તેમ યૌવન વયને વિષે સંયમ મહાદુષ્કર છે. સામે પ્રવાહે જવું જેમ

દુઃખર છે તેમ યૌવનને વિષે સંયમ મહાદુર્લભ છે. ભુજાએ કરીને જેમ સમુદ્ર તરવો દુર્લભ છે તેમ સંયમ-ગુણ-સમુદ્ર તરવો યૌવનમાં મહાદુર્લભ છે. વેળુનો ક્વલ જેમ નીરસ છે, તેમ સંયમ પણ નીરસ છે.”

લોઢાના જવ ચાવવા અને સંયમ આચરવો :

“ખડ્ગધારા પર ચાલવું જેમ વિકટ છે તેમ તપ આચરવું મહાવિકટ છે. જેમ સર્પ એકાંત દૃષ્ટિથી ચાલે છે, તેમ ચારિત્રમાં ઈર્થાસમિતિ માટે એકાંતિક ચાલવું મહાદુર્લભ છે. હે પુત્ર ! જેમ લોઢાના જવ ચાવવા દુર્લભ છે તેમ સંયમ આચરતાં દુર્લભ છે. જેમ અગ્નિની શિખા પીવી દુર્લભ છે તેમ જુવાનીમાં યતિ થવું મહાદુર્લભ છે. જેમ ત્રાજવે કરી મેરુ તોળવો દુર્લભ છે તેમ નિશ્ચળપણથી, નિઃશંકતાથી દશવિધ યતિધર્મ પાળવો દુષ્કર છે. ભુજાએ કરી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરવો જેમ દુષ્કર છે, તેમ જે નથી ઉપશમવંત તેને ઉપશમરૂપી સમુદ્ર તરવો દોહ્વલો છે. હે પુત્ર ! શબ્દ, ગંધ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ એ પાંચ પ્રકારે મનુષ્ય સંબંધી ભોગ ભોગવી ભુક્તભોગી થઈને વૃદ્ધપણામાં તું ધર્મને આચરજે.”

Where there is will, there is a way.

વિરક્તને સંયમ સુકર :

“માતાપિતાનો ભોગ સંબંધી ઉપદેશ સાંભળી તે મૃગાપુત્ર માતા-પિતા પ્રતિ એમ બોલી ઊઠ્યા કે “વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સંયમ પાળવો કંઈએ દુષ્કર નથી. આ આત્માએ શારીરિક અને માનસિક વેદના અશાતારૂપે અનંતવાર સહી છે; ભોગવી છે. મહાદુઃખથી ભરેલી, ભયને ઉપજાવનારી અતિ રૌદ્ર વેદના આ આત્માએ ભોગવી છે. જન્મ-જરા-મરણ એ ભયનાં ધામ છે. ચતુર્ગતિરૂપ સંસારાટવીમાં ભમતાં અતિ રૌદ્ર દુઃખો મેં ભોગવ્યાં છે.”

નરકની યાતના :

“હે ગુરુજનો ! મનુષ્યલોકમાં જે અગ્નિ અતિશય ઉષ્ણ મનાયો છે, તે અગ્નિથી અનંતગણી ઉષ્ણ તાપવેદના નરકને વિષે આ આત્માએ

ભોગવી છે. મનુષ્યલોકમાં જે ટાઢ અતિ શીતળ મનાઈ છે, એ ટાઢથી અનંતગણી ટાઢ નરકને વિષે અશાતાએ આ આત્માએ ભોગવી છે. લોહમય ભાજન-તેને વિષે ઊંચા પગ બાંધી, નીચું મસ્તક કરીને દેવતાએ વૈક્રિય કરેલા આકરા બળતા અગ્નિમાં આકંદ કરતાં આ આત્માએ અત્યુગ્ર દુઃખ ભોગવ્યાં છે.”

કદંબ નદીની વેળુ :

“મહાદેવના અગ્નિ જેવા મરુદેશમાં જે વેળુ છે તે વેળુ જેવી વજ્રમય છે, તેવી વજ્રમય વેળુ કદંબ નામે નદીની છે. તે સરીખી ઉષ્ણ વેળુમાં પૂર્વે મારા આ આત્માને અનંતીવાર બાળ્યો છે. નરકમાં મહારૌદ્ર પરમાધામીએ મારા કડવા વિપાકને લઈ અનંતીવાર ઊંચા વૃક્ષની શાખાએ મને બાંધ્યો હતો. બંધવ રહિત એમાં મને લાંબી કરવત લઈ છેલ્લો હતો.”

ખીજડાના ઝાડના કાંટા :

“અતિ તીક્ષ્ણ કંટકે કરી વ્યાપ્ત ઊંચા શાલ્મલી વૃક્ષને વિષે બાંધીને મહાખેદ પમાડ્યો હતો. પાશે કરીને બાંધી આઘો-પાછો ખેંચવે કરી મને અતિ દુઃખી કર્યો હતો. મહા અસહ્ય કોલ્હુને વિષે શેલડીની પેઠે આકંદ કરતો હું અતિ રૌદ્રતાથી પીડાયો હતો. એ ભોગવવું પડ્યું, તે માત્ર મારા અશુભ કર્મના અનંતીવાર ઉદયથી જ હતું. શ્વાનરૂપે સામનામા પરમાધામીએ કીધો. શબલનામા પરમાધામીએ તે શ્વાનરૂપે મને ભોંય પર પાડ્યો, - જીર્ણ વસ્ત્રની પેઠે ફાડ્યો; વૃક્ષની પેરે છેલ્લો, એ વેળા હું અતિ અતિ તરફડતો હતો.”

“વિકાળ ખડ્ગે કરી, ભાલાએ કરી, તથા બીજાં શસ્ત્ર વડે કરી મને તે પ્રચંડીઓએ વિખંડ કીધો હતો. નરકમાં પાપકર્મે જન્મ લઈને વિષમ જાતના ખંડનું દુઃખ ભોગવ્યામાં મણા રહી નથી.”

અસિપત્ર વન :

“પરતંત્ર કરી અનંત પ્રજ્વલિત રથમાં રોઝની પેઠે પરાણે મને જોતર્યો હતો. મહિષની પેઠે દેવતાનાં વૈક્રિય કરેલા અગ્નિમાં હું બળ્યો હતો. ભડકું થઈ અશાતાથી અત્યુગ્ર વેદના ભોગવતો હતો. ઢંક-ગીધ

નામના વિકરાળ પક્ષીઓની સાણસા જેવી ચાંચથી ચુંથાઈ અનંત વલવલાટથી કાયર થઈ હું વિલાપ કરતો હતો. તૃપાને લીધે જળપાનનું ચિંતવન કરી વેગમાં દોડતાં, વૈતરણીનું છરપલાની ધાર જેવું અનંત દુઃખદ પાણી પામ્યો હતો. જેનાં પાંદડાં તીવ્ર ખડ્ગની ધાર જેવાં છે, મહાતાપથી જે તપી રહ્યું છે, તે અસિપત્ર વન હું પામ્યો હતો. ત્યાં આગળ પૂર્વકાળે મને અનંતવાર છેલ્લો હતો. મુદ્ગરથી કરી, તીવ્ર શસ્ત્રથી કરી, ત્રિશૂળથી કરી, મુશળથી કરી તેમ જ ગદાથી કરી મારાં ગાત્ર ભાંગી નાંખ્યાં હતાં. શરણરૂપ સુખ વિના હું અશરણરૂપ અનંત દુઃખ પામ્યો હતો, વસ્ત્ર પેઠે મને છરપલાની તીક્ષ્ણ ધારે કરી, પાળીએ કરી, અને કાતરણીથી કરી કાપ્યો હતો. મારા ખંડોખંડ કટકા કર્યા હતા. મને તિરછો છેલ્લો હતો. ચરચર કરતી મારી ત્વચા ઉતારી હતી, એમ હું અનંત દુઃખ પામ્યો હતો. પરવશતાથી મૃગની પેઠે અનંતવાર પાશમાં હું સપડાયો હતો. પરમાધામીએ મને મગરમચ્છરૂપે જાળ નાખી અનંતવેળા દુઃખ આપ્યું હતું. સિંચાણરૂપે પંખીની પેઠે જાળમાં બાંધી અનંતવાર મને હણ્યો હતો. ફરશી ઈત્યાદિક શસ્ત્રથી કરીને મને અનંતવાર વૃક્ષની પેઠે કૂટીને મારા સૂક્ષ્મ છેદ કર્યા હતા.”

પરમાધામી લુહાર :

“મુદ્ગરાદિકના પ્રહારવતી લોહકાર જેમ લોહ ટીપે, તેમ મને પૂર્વકાળે પરમાધામીઓએ અનંતવાર ટીપ્યો હતો. ત્રાંબું, લોહું અને સીસું અગ્નિથી ગાળી તેનો કળકળતો રસ મને અનંત વાર પાયો હતો. અતિ રૌદ્રતાથી તે પરમાધામીઓ મને એમ કહેતા હતા કે પૂર્વભવમાં તને માંસ પ્રિય હતું, તે લે આ માંસ. એમ મારા શરીરના ખંડોખંડ કટકા મેં અનંતવાર ગળ્યા હતા. મઘની વલ્લભતા માટે પણ એથી કંઈ ઓછું દુઃખ પડ્યું નહોતું. એમ મેં મહાભયથી, મહાત્રાસથી, મહાદુઃખથી કંપાયમાન કાયાએ અનંત વેદના ભોગવી હતી. જે સહન કરતાં અતિ તીવ્ર-રૌદ્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કાળસ્થિતિની વેદના, સાંભળતાં પણ અતિ ભયંકર, અનંતવાર તે નરકમાં મેં ભોગવી હતી. જેવી વેદજ્ઞ મનુષ્યલોકમાં છે તેવી દેખાતી પણ તેથી અનંતગણી અધિક અશાતાવેદની નરકને વિષે રહી હતી. સર્વ ભવને વિષે મેં અશાતાવેદની ભોગવી છે. મેધાનુમેષ

માત્ર પણ ત્યાં શાતા નથી. એ પ્રમાણે મૃગાપુત્રે વૈરાગ્યભાવથી સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ કહ્યાં.”

એના ઉત્તરમાં માતા-પિતા બોલ્યાં “કે હે પુત્ર ! જો તારી ઈચ્છા દીક્ષા લેવાની છે, તો દીક્ષા બ્રહ્મણ કર, પણ ચારિત્રમાં રોગોત્પત્તિ વેળા વૈદક કોણ કરશે ? દુઃખનિવૃત્તિ કોણ કરશે ? એ વિના બહુ દોહલું છે.”

મૃગચર્યા અને સંયમ :

મૃગાપુત્રે કહ્યું : “એ ખરું, પણ તમે વિચારો, કે અટવીમાં મૃગ તેમ જ પંખી એકલું હોય છે. તેને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે ? જેમ વનમાં મૃગ વિહાર કરે છે તેમ હું ચારિત્રવનમાં વિહાર કરીશ; અને સત્તર ભેદે શુદ્ધ સંયમનો રાગી થઈશ. બાર ભેદે તપ આદરીશ; અને મૃગચર્યાથી વિચરીશ. મૃગને વનમાં રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે ?” એમ પુનઃ કહી તે બોલ્યો કે, “કોણ તે મૃગને ઔષધ દે છે ? કોણ તે મૃગને આનંદ, શાંતિ, અને સુખ પૂછે છે ? કોણ તે મૃગને આહાર-જળ આણી આપે છે ? જેમ તે મૃગ ઉપદ્રવમુક્ત થયા પછી વનગહને જ્યાં સરોવર હોય છે ત્યાં જાય છે, તૃણાદિકનું-પાણીનું સેવન કરે છે અને પાછું જેમ તે મૃગ વિચરે છે, તેમ હું વિચરીશ. એ મૃગરૂપચર્યા આચરીશ. એમ હું મૃગની પેઠે સંયમવંત હોઈશ. અનેક સ્થળે વિચરતો યતિ મૃગની પેઠે અપ્રતિબદ્ધ રહે. મૃગની પેઠે વિચરીને, મૃગચર્યા સેવીને, સાવધ ટાળીને, યતિ વિચરે. જેમ મૃગ તૃણ-જળાદિકની ગોચરી કરે, તેમ યતિ ગોચરી કરીને સંયમભાર નિર્વાહ કરે. દુરાહાર માટે ગૃહસ્થને હીલે નહિ, નિંદા કરે નહિ, એવો સંયમ હું આચરીશ.”

સંયમસ્વરૂપ :

“એવં પુત્તા જહાસુખં - હે પુત્ર, તને સુખ ઊપજે એમ કર.” એમ માતા-પિતાએ અનુજ્ઞા આપી. અનુજ્ઞા મળ્યા પછી મમત્વ ભાવ છેદીને જેમ મહાનાગ કંચુકી છોડી ચાલ્યો જાય છે, તેમ તે મૃગાપુત્ર સંસાર ત્યાગી સંયમધર્મમાં સાવધાન થયા. કંચન, કામિની, મિત્ર, પુત્ર; જ્ઞાતિ અને સગાંસંબંધીઓના ત્યાગી થયા. વસ્ત્રને ઘૂણી જેમ રજ ખંખેરી નાંખીએ, તેમ તે સઘળા પ્રપંચ ત્યાગીને દીક્ષા લેવા માટે નીકળી પડ્યા. પવિત્ર પંચમહાવ્રત યુક્ત થયા. પંચ સમિતિથી સુશોભિત થયા.

ત્રિગુમાનુગુપ્ત થયા. બાહ્યાભ્યંતરે બાર પ્રકારના તપથી સંયુક્ત થયા. મમત્વરહિત થયા. નિરહંકારી થયા. સ્ત્રિયાદિકના સંગરહિત થયા. સર્વાત્મભૂતમાં એનો સમાન ભાવ થયો. આહારપાન પ્રાપ્ત થાઓ કે ન થાઓ, સુખ ઊપજો કે દુઃખ, જીવિતવ્ય હો કે મરણ હો, કોઈ સ્તુતિ કરો કે કોઈ નિંદા કરો, કોઈ માન ઘો કે કોઈ અપમાન ઘો, તે સઘળા પર તે સમભાવી થયા. ઋદ્ધિ, રસ અને શાતા એ ત્રિગારવના અહંપદથી તે વિરક્ત થયા. મનદંડ, વચનદંડ અને તનદંડ નિવર્તાવ્યા. ચાર કષાયથી વિમુક્ત થયા. માયાશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય અને નિદાનશલ્ય એ ત્રણ શલ્યથી વિરાગી થયા. સમ મહાભયથી એ અભય થયા. હાસ્ય અને શોકથી નિવર્ત્યા. નિદાનરહિત થયા. રાગ-દ્વેષરૂપી બંધનથી છૂટી ગયા. વાંચ્છારહિત થયા. સર્વ પ્રકારના વિલાસથી રહિત થયા.

મૃગાપુત્રની વીતરાગતા :

કરવાલથી કોઈ કાપે અને કોઈ ચંદન વિલેપન કરે, તે પર સમભાવી થયા. પાપ આવવાનાં સઘળાં દ્વાર તેણે ડુંધ્યા. શુદ્ધ અંતઃકરણ સહિત ધર્મધ્યાનાદિક વ્યાપારે તે પ્રશસ્ત થયા. જિનેંદ્ર શાસનતત્ત્વ પરાયણ થયા. જ્ઞાને કરી, આત્મચરિત્રે કરી, સમ્યક્ત્વે કરી, તપે કરી, પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાંચ ભાવના એમ પાંચ મહાવ્રતની પચીસ ભાવનાએ કરી અને નિર્મળતાએ કરી એ અનુપમ વિભૂષિત થયા. સમ્યક્ પ્રકારે ઘણાં વર્ષ સુધી આત્મચરિત્ર પરિસેવીને એક માસનું અનશન કરીને તે મહાજ્ઞાની યુવરાજ મૃગાપુત્ર પ્રધાન મોક્ષગતિએ પરવર્યા.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરેલી બાર ભાવનામાંની સંસારભાવના દેઠ કરવા આ મૃગાપુત્રનું ચરિત્ર અહીં વર્ણવ્યું. મહર્ષિ મૃગાપુત્રનું સર્વોત્તમ ચરિત્ર સંસાર પરિભ્રમણ નિવૃત્તિનો અને તે સાથે અનેક પ્રકારની નિવૃત્તિનો બોધ આપે છે.*

॥ इति श्री शांतसुधारसगोयकाव्ये संसारभावनाविभावनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંત સુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં

સંસારભાવના નામનો ત્રીજો પ્રકાશ સમાપ્ત.

* શ્રી અનાથી મુનિ, મૃગાપુત્ર એ આદિનો આ ભાવનાઓમાં જે સદ્બોધક કથાપ્રસંગ દાખલ કર્યો છે, તે મોટે ભાગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃષ્ણ શ્રી મોક્ષમાળા તથા ભાવનાબોધમાંથી લીધેલ છે.

ॐ

એકત્વભાવના

આત્મા એકલો :

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

એક એવ ભગવાનયમાત્મા,
જ્ઞાનદર્શન તરંગસરંગઃ ॥
સર્વમન્યદુપકલ્પિતમેતત્,
વ્યાકુલીકરણમેવ મમત્વં ॥ ૧ ॥

અર્થ : એક જ ભગવાન તે આ આત્મા છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ તેના ગુણ છે. તેમાં તે આનંદ-કલ્લોલ કરી રહ્યો છે. બાકી આ બીજું બધું કલ્પના માત્ર છે; વાસ્તવિક નથી. તે પર મમતા રાખવી એ વ્યાકુળતાનું જ કારણ છે. ૧

આત્મા અસંગ :

॥ વૈતાલીયવૃત્તં ॥

અવુઢૈઃ પરભાવલાલસા-
લસદજ્ઞાનદશાવશાત્મભિઃ ॥
પરવસ્તુષુ હા સ્વકીયતા,
વિષયાવેશવશાદિકલ્પ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ : પરવસ્તુમાં અત્યંત તીવ્ર ઈચ્છા-મોહ રાખવાં એ અજ્ઞાન દશાનું કારણ છે. વિષયના આવેશમાં તણાવાથી પરવસ્તુને વિષે મારાપણાની બુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે પૌદ્ગલાદિક પારકી

વસ્તુઓમાં જીવ મમત્વ કરે છે. આમ પરવસ્તુમાં મમત્વ રાખનારા કેવળ અબુધ છે; બોધરહિત, — અજ્ઞાની છે. અજ્ઞાની જીવો જ પરભાવમાં આસક્ત થઈ સ્વ સ્વભાવ પર આવરણ આણે છે. તેઓ જ વિષયવિવશ થઈ પરવસ્તુને “આ મારી, આ મારી” એમ કલ્પે છે. વસ્તુતઃ આત્મા એકલો છે; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જ તેનાં પોતાનાં ઋદ્ધિ-પરિવાર છે. એને ગૃહ, કુટુંબ, પરિબ્રહ્મદિક પરવસ્તુ સાથે કશો સંબંધ નથી. એ એનાં નથી જ; છતાં એને પોતાનાં ગણી મમત્વ દાખવે છે અને વ્યાકુળ-દુઃખી થાય છે, એ ખરેખર ખેદવાર્તા છે. ૨

કૃતિનાં દયિતેતિ ચિતનં
પરદારેષુ યથા વિપત્તયે ॥
વિવિધાર્તિભયાવહં તથા
પરભાવેષુ મમત્વભાવનં ॥ ૩ ॥

અર્થ : પારકી સ્ત્રીઓ પ્રતિ આ મારી સ્ત્રી એમ ચિંતવન પુણ્યવાન જીવોને જેમ વિપત્તિનું કારણ થાય છે; તેમ સ્વભાવને છાંડી પરભાવમાં મમત્વ દાખવવું એ જાતજાતનાં દુઃખ અને ભય ઉપજાવે છે. ૩

અધુના પરભાવસંવૃત્તિં
હર ચેતઃ પરિતોઽવગુંઠિતં ॥
ક્ષણમાત્મવિચારચંદન-
દ્રુમવાતોર્મિરસાઃ સ્પૃશંતુ માં ॥ ૪ ॥

અર્થ : આમ પરવસ્તુના મમત્વને દુઃખ-ભયનાં કારણ જાણી, ચેતન, ચોતરફ બિછાવેલી પરભાવરૂપી ચાદર સંકેલી મૂક; ચોતરફ ગૂંથેલી પરભાવ જાળ સમેટી લે; પરભાવ મમત્વનો નાશ કર; અને આત્મવિચારરૂપ ભાવનાચંદન પાસેથી આવતી પવનની લહેરો મને સ્પર્શ કરી આનંદ આપો; જેમ ચંદન વૃક્ષનો વાયુ આસપાસ સુગંધ ફેલાવી આનંદ આપે છે તેમ આત્મવિચારરૂપ ચંદનવાયુ મને મીઠી સુગંધ આપો; અર્થાત્ ચેતન, તું તારા વિચારમાં લીન થા; પરવિચાર મૂકી દે. ૪

એગોહં :

॥ અનુષ્ટુપ્વૃત્તં ॥

एकतां समतोपेतामेना मात्मन् विभावय ।

लभस्व परमानंदसंपदं नमिराजवत् ॥ ५ ॥

અર્થ : આત્મા, તું એકલો છે; તું એકલો આવ્યો; એકલો જઈશ; પાપ પુણ્ય એકલો ભોગવીશ; બીજું કોઈ તારી સાથે નહિ આવે; એકલો જન્મ્યો; એકલો મરીશ.

‘આયા એકિલા, જવું એકિલા’

આમ બીજા સાથે સ્પર્શના પણ તારે નથી; કાંઈ લેવા-દેવા નથી. તારું તે તારી પાસે છે. જ્ઞાન, દર્શનાદિ તારાં છે તે તારી પાસે છે; બાકી બીજું કાંઈ તારું નથી.

“एगोहं नस्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्सइ, ।

एगो मे सासओ अण्णा, नाणदंसण संजुओ ॥”

હું એકલો છું; મારું કોઈ નથી; હું બીજા કોઈનો નથી; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ હું શાશ્વત આત્મા છું. આમ હે ! ચેતન, સમતા આદરી, તું આ એકત્વ ભાવના ભાવ, અને આ એકત્વ ભાવના ભાવતાં જેમ નમિરાજર્ષિ પરમાનંદરૂપ સંપત્તિ પામ્યા, તેમ તું પણ એકત્વ ભાવી પરમાનંદ સંપદા પામ. ૫

नमिराजर्षि*

“शरीरमां व्याधि प्रत्यक्ष थाय,

ते कोई अन्ये लई ना शकाय;

ओ भोगवे ओक स्व आत्म पोते,

ओकत्व ओधी नय सुज्ञ गोते.”

— श्रीमद् राजचंद्र

* श्रीमद् राजचंद्र कृत भावनाबोध ओकत्वभावना.

મહાપુરુષના આ ન્યાયને અચળ કરનાર શ્રી નમિરાજર્ષિ અને શર્કેદ્રનો વૈરાગ્યોપદેશક સંવાદ બહુ બોધદાયક છે. નમિરાજર્ષિ વિદેહ દેશમાં આવેલા મિથિલા નગરીના રાજેશ્વર હતા. સ્ત્રી-પુત્રાદિકથી વિશેષ દુઃખનો સમૂહ પામ્યા નહોતા, છતાં એકત્વના સ્વરૂપને પરિપૂર્ણ પિછાણવામાં રાજેશ્વરે કિંચિત્ વિભ્રમ કર્યો નથી.

ચારિત્ર લીધા પછી નમિરાજર્ષિ જ્યાં નિવૃત્તિમાં બિરાજ્યા છે, ત્યાં શર્કેદ્ર પ્રથમ વિપ્રરૂપે આવી પરીક્ષા નિદાને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે :-

નમિરાજ અને ઈંદ્રનો સંવાદ :

શર્કેદ્ર વિપ્ર : હે રાજા ! મિથિલા નગરીમાં આજે પ્રબળ કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો છે. હૃદયને અને મનને ઉદ્વેગકારી વિલાપના શબ્દોથી રાજમંદિર અને સામાન્ય ઘર છવાઈ ગયાં છે. માત્ર તારી દીક્ષા એ જ એ સઘળા દુઃખનો હેતુ છે. પરના આત્માને જે દુઃખ આપણાથી ઉત્પન્ન થાય, તે દુઃખ સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ ગણીને તું ત્યાં જા. ભોળો ન થા.

જગત પોતાના સ્વાર્થને રહે છે :

નમિરાજ : હે વિપ્ર ! તું જે કહે છે તે માત્ર અજ્ઞાનરૂપ છે. મિથિલા નગરીમાં એક બગીચો હતો; તેની મધ્યમાં એક વૃક્ષ હતું; શીતળ છાયા વડે તે વૃક્ષ સમણીય હતું; પત્ર, પુષ્પ, ફળથી એ શોભતું હતું; નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ એનો આશ્રય લેતાં હતાં; વાયુના હલાવવાથી તે વૃક્ષમાં રહેનારાં પક્ષીઓ દુઃખાર્ત અને અશરણ થયાથી આર્કંદ કરે છે. વૃક્ષના પોતાના માટે કાંઈ તે વિલાપ કરતાં નથી; પોતાનું સુખ ગયું એ માટે એઓ શોકાર્ત છે.

વિપ્ર : પણ આ જો ! અગ્નિ ને વાયુના મિશ્રથી તારું નગર, તારાં અંતઃપુર અને મંદિરો બળે છે; માટે ત્યાં જા અને તે અગ્નિને શાંત કર.

મારું મારી પાસે છે, બહાર નથી :

નમિરાજ : હે વિપ્ર, મિથિલા નગરીનાં તે અંતઃપુરો અને મંદિરોના દાઝવાથી મારું કંઈ પણ દાઝતું નથી. જેમ મને સુખ ઊપજે છે તેમ હું વર્તું છું. એ મંદિરાદિકમાં મારું અલ્પ પણ નથી. મેં પુત્ર, સ્ત્રી આદિના

વ્યવહારને છાંડ્યો છે. મને એમાંનું કાંઈ પ્રિય નથી અને અપ્રિય પણ નથી.

વિપ્ર : પણ હે રાજા ! તારી નગરીને મજબૂત કિલ્લો, પોળ, કોઠા, કમાડ, ભોગળ, આસપાસ જબરી ખાઈ કરાવીને પછી જજે.

શ્રદ્ધાનગરી :

નમિરાજ : હે વિપ્ર ! હું શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ નગરી વસાવીને, સંવર રૂપી ભોગળ કરીને, ક્ષમારૂપી શુભ ગઢ કરીશ; શુભ મનોયોગરૂપી કોઠા બાંધીશ; વચનયોગરૂપ ખાઈ કરીશ, કાયાયોગરૂપ શતઘ્ની કરીશ; પરાક્રમરૂપ ધનુષ્ય કરીશ; ઈર્ષ્યાસમિતિરૂપ પણાછ કરીશ; ધીરજરૂપી કમાન સહાવાની મૂઠ કરીશ; સત્યરૂપ ચાપ વડે ધનુષ્ય બાંધીશ; તપરૂપ બાણ કરીશ; કર્મરૂપી વૈરીના સૈન્યને ભેદીશ; લૌકિક સંગ્રામની મને રુચિ નથી; હું માત્ર તેવા ભાવ-સંગ્રામને ઈચ્છું છું.

વિપ્ર : હે રાજા ! શિખરબંધ ઊંચા આવાસ કરાવીને, મણિકચનમય ગવાક્ષ મુકાવીને, તળાવમાં ક્રીડા કરવાના મનોહર મહાલય કરાવીને પછી જજે.

મહેલરૂપી ધર્મશાળા અને વટેમાર્ગુનો વિસામો :

નમિરાજ : તે જે જે પ્રકારના આવાસ ગણાવ્યા તે તે પ્રકારના આવાસ મને અસ્થિર અને અશાશ્વત જણાય છે. માર્ગના ઘર (Inncarravansary) રૂપ જણાય છે, તે માટે જ્યાં સ્વધામ છે ત્યાં શાશ્વતતા છે, અને જ્યાં શાશ્વતતા, સ્થિરતા છે ત્યાં હું નિવાસ કરવા ચાહું છું.

વિપ્ર : હે ક્ષત્રિયશિરોમણિ ! અનેક પ્રકારના તસ્કરના ઉપદ્રવો ટાળીને, નગરીનું એ દ્વારે કલ્યાણ કરી પછી તું જજે.

અપરાધી દંડાય નહિ, નિરપરાધી દંડાય !!!

નમિરાજ : હે વિપ્ર ! અજ્ઞાનવંત મનુષ્ય અનેક વાર મિથ્યા દંડ દે છે. ચોરીના નહિ કરનારા જે શરીરાદિક પુદ્ગળ તે લોકને વિષે બંધાય

છે, અને ચોરીના કરનારા જે ઈન્દ્રિયવિકાર તેને કોઈ બંધન કરી શકતું નથી; તો પછી એમ કરવાનું શું અવશ્ય ?

વિપ્ર : હે ક્ષત્રિય ! જે રાજાઓ તારી આજ્ઞા માનતા નથી અને જે નરાધીપો સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે, તેને તું વશ કરીને પછી જજે.

ખરા વીર :

નમિરાજ : દશ લાખ સુભટને સંગ્રામમાં જીતવા એ દુર્લભ ગણાય છે; તો પણ એવા વિજય કરનારા અનેક પુરુષો મળી આવે; પણ એક સ્વાત્માને જીતનાર મળવો અત્યંત દુર્લભ છે. દશ લાખ સુભટ પર વિજય મેળવનાર કરતાં એક સ્વાત્માને જીતનાર પુરુષ પરમોત્કૃષ્ટ છે. આત્મા સંગ્રામે યુદ્ધ કરવું ઉચિત છે. બહિર્ યુદ્ધનું શું પ્રયોજન છે ? જ્ઞાનરૂપ આત્મા વડે ક્રોધાદિક આત્માને જીતનાર સ્તુતિપાત્ર છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોને, ક્રોધને, માનને, માયાને તેમજ લોભને જીતવાં દોહવાં છે. જેણે મનોયોગાદિક જીત્યું તેણે સર્વ જીત્યું.

વિપ્ર : સમર્થ યજ્ઞો કરી શ્રમણ, તપસ્વી, બ્રાહ્મણાદિકને ભોજન આપી, સુવર્ણાદિ દાન દઈ, મનોજ ભોગ ભોગવીને, રે ક્ષત્રિય ! પછી તું જજે.

સંયમ માહાત્મ્ય :

નમિરાજ : મહિને મહિને જો દશ લાખ ગાયનાં દાન દે, તો પણ તે દશ લાખ ગાયોનાં દાન કરતાં સંયમ ગ્રહણ કરી સંયમ આરાધે છે, તે તે કરતાં વિશેષ મંગળ પામે છે.

વિપ્ર : નિર્વાહ કરવા માટે ભિક્ષાથી સુશીલ પ્રવ્રજ્યામાં અસહ્ય પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે, તેથી તે પ્રવ્રજ્યા ત્યાગીને અન્ય પ્રવ્રજ્યામાં રુચિ થાય છે. માટે એ ઉપાધિભય ન આવે, તે અર્થે તું ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહી પૌષધાદિ વ્રતમાં તત્પર રહેજે. હે ! મનુષ્યના અધિપતિ ! હું ઠીક કહું છું.

નમિરાજ : હે વિપ્ર ! બાલ અવિવેકી ગમે તેવાં ઉગ્ર તપ કરે, પરંતુ સમ્યક્ ચારિત્ર તથા શ્રુતધર્મની તુલ્ય ન થાય. એકદ્ધ કળા તે સોળ કળા જેવી કેમ ગણાય ?

વિપ્ર : અહો ક્ષત્રિય ! સુવર્ણ, મણિ, મુક્તાફળ, વસ્ત્રાલંકાર અને અશ્વાદિકની વૃદ્ધિ કરીને પછી જજે.

સદા નવયૌવન લોભ :

નમિરાજ : મેરુપર્વત જેવા કદાચિત્ સોના રૂપાનાં અસંખ્યાતા પર્વત હોય, તો પણ લોભી જીવોની તૃષ્ણા છીપતી નથી. લેશમાત્ર તે સંતોષ પામતો નથી. તૃષ્ણા આકાશના જેવી અનંત છે. ધન, સુવર્ણ, ચતુષ્પાદ ઈત્યાદિ સકળ લોક ભરાય એટલું લોભી માણસની તૃષ્ણા ટાળવા સમર્થ નથી. લોભની એવી કનિષ્ઠતા છે, માટે સંતોષ નિવૃત્તિરૂપ તપને વિવેકી પુરુષો આચરે છે.

વિપ્ર : હે ક્ષત્રિય ! મને અદ્ભુત આશ્ચર્ય ઊપજે છે કે તું છતાં ભોગને છાંડે છે. પછી અછતા કામભોગને વિષે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી હણાઈશ; માટે આ સઘળી મુનિત્વ સંબંધીની ઉપાધિ મૂક.

વિષયવિપાક :

નમિરાજ : કામભોગ શલ્ય શરખા છે, વિષ શરખા છે, સર્પ શરખા છે. તેની વાંચ્છનાથી જીવ નરકાદિક અધોગતિએ જાય છે, તેમજ કોષે કરીને અને માને કરીને માઠી ગતિ થાય છે. માયાને લઈ સદ્ગતિનો વિનાશ હોય છે, લોભથીકી આ લોક પરલોકમાં ભય આવે છે; માટે, હે વિપ્ર ! તું મને એનો બોધ ન કર. મારું હૃદય કોઈ કાળે ચળનાર નથી; એ મિથ્યામોહિનીમાં અભિરુચિ ધરાવનાર નથી. જાણી જોઈને ઝેર કોણ પીએ ? દીવો લઈને ફૂવામાં કોણ ઊતરે ? જાણી જોઈને વિભ્રમમાં કોણ પડે ? હું મારા અમૃત જેવા વૈરાગ્યનો મધુર રસ અપ્રિય કરી એ ઝેરને પ્રિય કરવા મિથિલામાં આવનાર નથી.

નમિરાજની કસોટી અને શકેદ્રની પ્રસન્નતા -

તેણે કરેલી નમિરાજની સ્તુતિ :

મહર્ષિ નમિરાજની સુદૃઢતા જોઈ શકેદ્ર આનંદ પામ્યો. પછી વિપ્રવેષ છાંડી ઈંદ્રપણું વૈક્રિય કર્યું. વંદન કરી મધુર વચને પછી તે રાજર્ષિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો : “હે મહાયશસ્વી ! મહા આશ્ચર્ય છે કે

તે ક્રોધને જીત્યો; આશ્ચર્ય તે અહંકારનો પરાજય કર્યો; આશ્ચર્ય તે માયાને ટાળી; આશ્ચર્ય તે લોભ વશ કર્યો; આશ્ચર્ય તારું સરળપણું, આશ્ચર્ય તારું નિર્મલત્વપણું; અહો, તારી આવી જબરી ક્ષમા; અહો તારું નિર્લોભપણું. હે પૂજ્ય ! તું આ ભવને વિષે ઉત્તમ છે અને પરભવે ઉત્તમ હોઈશ. કર્મરહિત થઈ પ્રધાન સિદ્ધિગતિમાં પરવરીશ.” એ રીતે સ્તુતિ કરતો કરતો, પ્રદિક્ષણા કરતો કરતો, શ્રદ્ધા ભક્તિએ તે ઋષિના પાદાંબુજને વંદન કરીને પછી તે સુંદર મુકુટવાળો શકેદ્ર આકાશ વાટે ગયો.

પ્રમાણશિક્ષા :

વિપ્રરૂપે ઈંદ્રે નમિરાજનો વૈરાગ્ય તાવવામાં શું બાકી રાખી છે ? કાંઈ નહીં. સંસારની જે જે લોલુપતા જીવોને ચળાવનારી છે, તે તે લોલુપતા સંબંધી મહાગૌરવથી પ્રશ્ન કરવામાં તે પુરંદરે નિર્મળભાવથી સ્તુતિપાત્ર ચાતુર્ય ચલાવ્યું છે; છતાં આપણે જોવાનું તો એ છે કે નમિરાજ કેવળ કંચનમય રહ્યા છે. શુદ્ધ અને અખંડ વૈરાગ્યના વેગમાં એમનું વહન એમણે ઉત્તરમાં દેખાડી આપ્યું છે. હે વિપ્ર, તું જે જે વસ્તુઓ મારા છે એમ કહેવડાવવા માગે છે, તે વસ્તુઓ મારી નથી. હું એક જ છું; એકલો જનાર છું; અને માત્ર પ્રશંસનીય એકત્વને ચાહું છું. આવા રહસ્યમાં નમિરાજ પોતાના ઉત્તર ને વૈરાગ્યને દેઢ કરતા ગયા છે.

નમિઋષિ એકત્વ શાથી પામ્યા ?

એ નમિરાજને એકત્વ ભાન આ નીચેના પ્રસંગથી થયું. નમિરાજ રાજસુખ ભોગવતા હતા ત્યારે એક વેળા એના શરીરમાં દાહજ્વર ઊપજ્યો. એથી એને અત્યંત બળતરા થવા માંડી. ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ એ રોગ શાંત થવાને બદલે ઊલટો વૃદ્ધિ પામ્યો. છેવટે એક કુશળ વૈદ્ય મળ્યો. તેણે મલયાગિરિ ચંદનનું વિલેપન કરવા સૂચવ્યું. મનોરમા રાણીઓ તે ચંદનને ઘસવામાં રોકાઈ. તે ચંદન ઘસવાથી હાથમાં પહેરેલાં કંકણનો સમુદાય પ્રત્યેક રાણીઓ કને ખળભળાટ કરવા માંડી પડ્યો.

કંકણનો કોલાહલ :

રાજા એક તો દાહની અસહ્ય વેદના ભોગવતો હતો ત્યાં આ કંકણનો કોલાહલ ઊપજ્યો. એથી રાજા ખળભળાટ ખમી શક્યો નહિ.

એટલે રાણીઓને ચંદન ઘસવા મના કરી. ખળભળાટ ન કરવા કહ્યું. ચંદન ઘસ્યા વિના તો ચાલે એમ નહોતું એટલે બધી રાણીઓએ મંગળ દાખલ એક એક કંકણ રાખી બાકી કંકણ ત્યાગ કર્યાં. એથી ખળભળાટ શાંત થયો. નમિરાજે પૂછ્યું કે શું તમે ચંદન ઘસવું બંધ કર્યું ? રાણીઓએ કહ્યું ના, કોલાહલ શાંત કરવા અકેક કંકણ રાખી બીજાં કાઢી નાખ્યાં છે. ચંદન તો ઘસીએ છીએ. કંકણની સમુદાય હાથમાં નથી. એટલે કોલાહલ થતો નથી. આટલાં વચનો સાંભળ્યાં ત્યાં તો નમિરાજને રોમે રોમે એકત્વ સિદ્ધ થયું; વ્યાપી ગયું; તેનું મમત્વ ટળી ગયું.

ઝાઝે ઝાઝી ઉપાધિ :

ખરે, ઝાઝાં મળ્યે ઝાઝી ઉપાધિ જણાય છે. જે હવે આ એક કંકણથી લેશ માત્ર ખળભળાટ થતો નથી. કંકણના સમૂહ કરી માથું ફરી ખાય એવો કોલાહલ થતો હતો. ચેતન ! તું માન કે એકત્વમાં જ સિદ્ધિ છે. વધારે મળવાથી વધારે ઉપાધિ છે. સંસારમાં અનંત આત્માના સંબંધમાં તારે ઉપાધિ ભોગવવાનું શું અવશ્ય છે ? તેનો ત્યાગ કર અને એકત્વમાં પ્રવેશ કર. જે આ એક કંકણ હવે ખળભળાટ વિના કેવી ઉત્તમ શાંતિમાં રમે છે ? અનેક હતાં ત્યારે તે કેવી અશાંતિ ભોગવતું હતું ? તેવી જ રીતે તું પણ કંકણરૂપ છો. તે કંકણની પેઠે તું જ્યાં સુધી સ્નેહી-કુટુંબીરૂપી કંકણ સમૂહમાં પડ્યો રહીશ ત્યાં સુધી ભવરૂપી ખળભળાટ સેવન કરવો પડશે. અને આ કંકણની વર્તમાન સ્થિતિની પેઠે એકત્વને આરાધીશ, તો સિદ્ધગતિરૂપી મહાપવિત્ર શાંતિ પામીશ.

વૈરાગ્ય અને જાતિસ્મૃતિ : રોગશાંતિ અને પ્રવ્રજ્યા :

એમ વૈરાગ્યના પ્રવેશમાં ને પ્રવેશમાં તે નમિરાજ જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન પામ્યા. પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કરી શયન કરી ગયા. પ્રભાતે માંગલ્યરૂપ વાજિંત્રનો ધ્વનિ પ્રકટ્યો; દાહજ્વરથી મુક્ત થયા.

એકત્વને પરિપૂર્ણ સેવનાર તે શ્રીમાન નમિરાજર્ષિને અભિવંદન હો !

રાણી સર્વ મળી સુચંદન ઘસી ને ચર્ચવામાં હતી,
 બૂઝ્યો ત્યાં કકળાટ કંકણતણી, શ્રોતી નમિ ભૂપતિ;
 સંવાદે પણ ઈંદ્રથી દેઢ રહ્યો, એકત્વ સાચું કર્યું,
 એવા એ મિથિલેશનું ચરિત આ, સંપૂર્ણ અત્રે થયું.

વિશેષાર્થ : રાણીઓનો સમુદાય ચંદન ઘસીને વિલેપન કરવામાં રોકાયો હતો. તત્સમયમાં કંકણના ખળભળાટને સાંભળીને નમિરાજ બૂઝ્યો. ઈંદ્રની સાથે સંવાદમાં પણ અચલ રહ્યો અને એકત્વને સિદ્ધ કર્યું. એવા એ મુક્તિસાધક મહાવૈરાગીનું ચરિત્ર ભાવનાબોધ ગ્રંથે તૃતીય ચિત્રે પૂર્ણતા પામ્યું.

હવે આ ચોથી ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે.

સ્વ શું ? પર શું ?

॥ પરજીવો રાગ ॥

વિનય ચિત્તય વસ્તુતત્ત્વં

જગતિ નિજમિહ કસ્ય કિં ?

ભવતિ મતિરિતિ યસ્ય હૃદયે ।

દુરિતમુદયતિ તસ્ય કિં ? ॥ વિ૦ ૧ ॥

અર્થ : “હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?

કેના સંબંધે વળગણા છે, મારું કે એ પરિહરું ?”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

ચેતન ! આ તું વિવેકપૂર્વક વિચાર. વિનય, તું વસ્તુતત્ત્વ વિચાર.
 આ જગતમાં પોતાનું શું અને પારકું શું એનો વિવેક કર.

“એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

વિનય ! જેને મારું શું અને પારકું શું એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે અને જે એમાં વિવેક કરે છે, તેને કદી પાપ-દુઃખ આવે ખરાં ? ના, કદાપિ નહિ. માટે વિનય ! તું વસ્તુતત્ત્વ વિચાર અને પરભાવ છાંડી દે. તારા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ એકલા આત્માને ચિંતવ. ૧

એકલો એક જ :

एक उत्पद्यते तनुमान् ।

एक एव विपद्यते ॥

एक एव हि कर्म चिनुते ।

सैककः फलमश्नुते ॥ वि० ૨ ॥

અર્થ : આત્મા એકલો જ દેહરૂપે ઊપજે છે; એકલો જ દેહરૂપે વિપત્તિ પામે છે; મરે છે. એકલો જ કર્મ સંચે છે અને તે એકલો જ તેનાં ફળ ભોગવે છે. આમાં બીજું કોઈ ભાગીદાર નથી. એમ હે વિનય ! તું વસ્તુસ્થિતિ વિચાર. એકત્વ-વિચાર. ૨

જીવ જહાઝ, મોહ કાણું, કધાય જળ, સંસાર સમુદ્ર :

यस्य यावान्परपरिग्रहः ।

विविधमभतावीवद्यः ॥

जलधिविनिहितपोतयुक्तया ।

पतति तावदसायधः ॥ वि० ૩ ॥

અર્થ : જેમ ભરદરિયે વહાણ હોય અને તેમાં પથ્થર આદિ જબરો ભાર ભર્યો હોય અને તેમાં કાણું પડે તો જળ અંદર ભરાઈ જઈ તે વહાણ જેમ બૂડી જઈ તળિયે બેસે છે, તેમ હે વિનય ! પર પરિગ્રહભારથી ભરેલો આ જીવ-જહાઝ ભરસંસારસમુદ્રે પડ્યો છે, તેમાં મમત્વરૂપ કાણાથી કધાય જળ ભરાતાં તે તળિયે ડૂબે છે. તેમાંથી એ જીવ જહાઝને બહાર નીકળવું અતિ દુષ્કર છે, માટે હે વિનય ! તું પરપરિગ્રહ અને તે પર મમત્વ બંને છાંડી દે, તો હળવો થઈને આ

સંસારસમુદ્ર તરી જઈશ. વિનય ! તું વસ્તુતત્ત્વ વિચાર અને આ બીજી જન્મળ છોડી દઈ તારું એકત્વ વિચાર. ૩

મોહ અને મદિરા :

સ્વસ્વભાવં મદ્યમુદિતો ।

ભુવિ વિલુપ્ય વિચેષ્ટતે ॥

દૃશ્યતાં પરભાવઘટનાત્ ।

પતતિ વિલુઠતિ જૃંભતે ॥ વિ૦ ૪ ॥

અર્થ : જેમ કોઈ માણસ મદ્યપાનથી પોતાની શુદ્ધગુણ ખોઈ અનેક પ્રકારની ગાંડા જેવી વિચિત્ર ચેષ્ટા કરે છે, અને જમીન પર પડે છે, લોટે છે, બગાસાં ખાય છે; તેમજ પરભાવ પર મૂર્છા કરવાથી, પરવસ્તુ પર મોહ-મમતા રાખવાથી જીવ પોતાનો સ્વસ્વભાવ વીસરી જઈ અનેક પ્રકારની વિભાવિક ચેષ્ટાઓ કરે છે, અધોગતિમાં પડે છે, જાતજાતની ગતિમાં ભમે છે અને વિડંબના પામે છે. માટે જીવે પરવસ્તુ પર મોહ કર્તવ્ય નથી. પરભાવનું મમત્વ મદ્યપાન જેવું છે, માટે રે વિનય ! તું આ જગતમાં પોતાનું શું અને પારકું શું ? સ્વ શું અને પર શું ? તારું શું અને બીજાનું શું ? આત્માનું શું અને પુદ્ગલનું શું ? એ વિવેક કર; વસ્તુતત્ત્વ વિચાર. ૪

કુસંગીનો પ્રસંગ દે, કુસંગ રંગ અંગમાં :

પશ્ય કાંચનમિતરપુદ્ગલ-

મિલિતમંચલિ કાં દશાં ॥

કેવલસ્ય તુ તસ્ય રૂપં ।

વિદિતમેવ ભવાદૃશાં ॥ વિ૦ ૫ ॥

અર્થ : જો, સુવર્ણમાં બીજા પુદ્ગલનું મિશ્રણ થવાથી એની શું દશા થાય છે ? સુવર્ણનું કેવલ સુવર્ણ સ્વરૂપ કેવું હોય એ તો તારા જેવા જાણતા જ હોવા જોઈએ. સોનાની રજ માટી સાથે મળતાં માટીરૂપ થઈ જાય છે. સોનાની સાથે બીજી હલકી ધાતુનો ભેળ

કરવામાં આવે તો તે હલકું થઈ જાય છે. ફરી એમાંથી એકાંત કેવળ સોનું ઘણા કષ્ટે થઈ શકે છે. માટી સાથે મળેલા સોનાનાં રજકણો માટી શોધી શોધીને તાવવાથી, ગાળવાથી, યંત્રપ્રયોગમાં આણવાથી જુદાં પડે છે. સુવર્ણ રજવાળી માટી ઉપર અનેક તાવવાના-ગાળવાના-શોધવાના પ્રયોગ કર્યા પછી તેમાંથી સોનાની રજ નીકળે છે. તે બધાંને ફરી ફરી તપાવે ત્યારે ખરા-સોનાનો પિંડ બંધાય છે. તેમજ હલકી ધાતુ સાથે મિશ્ર થયેલ સોનું પણ તાવવાથી નીકળે છે. સોનાને જેમ બીજા પુદ્ગલ સાથે મળતાં આવી દશા ભોગવવી પડે છે, અને પાછું સોનારૂપે આવતાં તવાવું-ગળાવું પડે છે; તેમજ. ૫

કનક અને ઉપલ - પ્રકૃતિ અને પુરુષ :

एव मात्मनि कर्मवशतो ।

भवति रूपमनेकधा ॥

कर्ममलरहिते तु भगवति ।

भासते कांचनविधा ॥ वि० ६ ॥

અર્થ : આત્માનાં કર્મ સાથે ભળવાથી અનેક રૂપ થાય છે અને તે જ ભગવાનરૂપ આત્મા કર્મમેલરહિત થાય ત્યારે કુંદન જેવો દીપી રહે છે. સોનું જેમ માટી કે બીજી હલકી ધાતુથી અલગ થતાં કુંદનરૂપે ચળકાટ કરી રહે છે, તેમ આત્મા પણ કર્મ સંબંધથી અલગ થતાં, શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ થઈ જળહળી રહે છે. ચેતન ! એ આત્મપ્રકાશ કેવળ પરસંબંધથી અવરાઈ ગયો છે; તો તું તારું શું અને બીજાનું શું એ વિચારી વસ્તુતત્ત્વ શોધ. ૬

તત્ત્વમસિ :

ज्ञानदर्शनचरणपर्यव-

परिवृत्तः परमेश्वरः ॥

एक एवानुभवसदने ।

स रमतामविनश्वरः ॥ वि० ७ ॥

અર્થ : અહો ! આ મારો આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પર્યાયવાળો પરમેશ્વર છે. એ એક છે, એકલો છે, એનો બીજા સાથે સંબંધ નથી. એનાં તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર જ છે; અને જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન તે પરમેશ્વર છે. વળી તે અવિનાશી છે. બીજી વસ્તુઓ તો વિનાશ પામે એવી છે; પુદ્ગલો અનિત્ય છે; એકરૂપે રહેતાં નથી; ત્યારે આ ચેતનદ્રવ્ય, આત્મા અવિનાશી છે. આવો મારો આત્મા અનુભવગૃહમાં આનંદ કરો. તે પોતે પોતાનો જ અનુભવ કરી તેથી આનંદ પામો. હે વિનય ! તું સ્વપરની વહેંચણી કર. તને નિશ્ચય થશે કે આ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો એક, અવિનાશી આત્મા જ તારો છે. તે જ તું છે, આ બીજી પૌદ્ગલિક વસ્તુ તારી નથી; તે તું નથી - દેહ તે તું નથી; સ્ત્રી તે તું નથી; પુત્ર તે તું નથી; ધન તે તું નથી; કુટુંબ તે તું નથી; એ આદિ પુદ્ગલ વસ્તુઓ તું નથી. તું તેથી પર છે; અલગ છે; એકલો છે; તારે તેથી સંબંધ, લેવાદેવા નથી. આવા પ્રકારનો તને તારો પોતાનો અને બીજાનો નિશ્ચય થશે. તેથી તું તારો પોતાનો, તારી પોતાની વસ્તુનો આશ્રય કરીશ અને તારી નહિ એવી તારાથી પરવસ્તુનું મમત્વ છોડીશ; જે પરિણામે તને પરમ હિતરૂપ થશે. ૭

વિષયસુખ અને વિષયાતીત સુખ :

રુચિરસમતામૃતરસં ક્ષણ-

મુદિતમાસ્વાદ્ય મુદા ॥

વિનયવિષયાતીતસુખરસ-

રતિરુદંચતુ તે સદા ॥ વિ૦ ૮ ॥

અર્થ : ચેતન ! એ પ્રકારે વસ્તુતત્ત્વ વિચારવાથી, સ્વપરનો વિવેક કરવાથી તને સુંદર સમતા અમૃતરસ પ્રાપ્ત થશે; તો તેવો સમતા અમૃતરસ પ્રાપ્ત કરી એક ક્ષણ તું તેનો સ્વાદ તો લે, તને બહુ આનંદ થશે; જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવો સુખરસ તું પામીશ. વિનય ! હું ઈચ્છું છું, કે તું તે અનુપમ સુખ પામ, એ સુખ વિષયસુખથી ક્યાંય ચડે એમ છે. વિષયસુખ તો ક્ષણિક છે; પરિણામે દુઃખદાયી છે; આ

અવર્ણનીય સુખ શાશ્વત અવ્યાબાધ છે - તે તને પ્રાપ્ત થાઓ, એ મારી આશિષ છે. વિનય, તું વસ્તુતત્ત્વ વિચાર; સ્વપર વિચાર, અને તને એ અનુપમ સુખ ચોકકસ મળશે. પૂર્વે કહેલ શ્રી નિરાજર્ષિ એ જ વિચારથી અનુપમ મોક્ષસુખ પામ્યા છે. ૮

॥ इति श्रीशांतसुधारसगेयकाव्ये एकत्व-भावना-विभावना नाम चतुर्थ प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંત સુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
એકત્વભાવના નામનો ચોથો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

अन्यत्व भाषणा

कांटो केम साले ?

॥ उपजाति वृत्तं ॥

परः प्रविष्टः कुरुते विनाशं ।

लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ॥

निर्विश्य कर्माणुभिरस्य किं किं ?

ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टं ॥ १ ॥

अर्थ : "A foreign body, if allowed within can not but injure the native."

शरीरमां कांटो के काय के पथरी प्रवेश करे, तो ज्यां सुधी रहे त्यां सुधी दुःख आपे; नवा नवा विकार पेदा करे. ओ काढी नाप्ये निरांत थाय.

ओकना घरमां बीजनो प्रवेश थयो, तो पहेलांनो नाश करे.

“रोटलो आपीओ पण ओटलो न आपीओ.”

अनंत शक्तिनो धरणी रांक !!!

आ अधां व्यवहार सत्य छे; तेम आ ज्ञानादि गुणवाणो जे आत्मा तेमां तेथी पर, तेनाथी अन्य ओवा जे कर्मपरमाणुओ, तेना प्रवेशथी ते ज्ञानात्माने शुं शुं दुःख नथी वीत्यां ? अर्थात् आत्मां ओ कर्मरूपी अन्य परवस्तुओनो पेसारी थवाथी ते हेरानहेरान बर्छ गयो छे;

પોતાની બધી ઋદ્ધિ, છતી ઋદ્ધિ, કર્મોએ બધાવી પાડી છે; અને કર્મવશ થઈ અનંત શક્તિનો ધણી છતાં રાંકની પેઠે, અવ્યાબાધ સુખવાળો છતાં દુઃખી થઈ, ભટકે છે. આમાં કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ પોતાથી પર, જુદી, અલગ વસ્તુરૂપ કર્મ પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ. તે પરવસ્તુરૂપ કર્મનું આત્માના જ્ઞાનાદિ પર આવરણ આવી ગયું; એથી આત્મા દિશામૂઠ થયો. હવે તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય તો એ પરવસ્તુને પાછી ધકેલી મૂકવી એ છે. ૧

અનુપમ મણિ :

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

લિઘસે નનુ કિમન્યકથાર્તઃ ।

સર્વદૈવ મમતાપરતંત્રઃ ॥

ચિંતયત્યનુપમાન્કથમાત્મ-

જ્ઞાત્મનો ગુણમણીઞ્ચ કદાપિ ॥ ૨ ॥

અર્થ : અહો ! ચેતન, તું મમત્વને વશ થઈ તારાથી અન્ય એવા કુટુંબ, પુદ્ગલાદિ તેની જ કૂચલીથી પીડાતો કાં ખેદ પામે છે ? તારા પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ અનુપમ મણિને તું કેમ કોઈ વેળા પણ ચિંતવતો નથી ? તારા પોતાનાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ ગુણો છે. તે અમૂલ્ય મણિ સમાન છે.

અરે ! રત્નો ચોરાય છે :

એ મણિને ઉપમા આપી શકાય એવી બીજી વસ્તુ આ જગતમાં નથી, એ મણિ અનુપમ છે; તો તું એની ચિંતા કેમ નથી કરતો ? તારી બેદરકારીથી એ અનુપમ મણિને કષાયઆદિ કર્મરૂપી ચોરો ચોરી લે છે, માટે રે ! ચેતન ! તું તારા એ અનુપમ મણિઓની, રત્નત્રયીની સંભાળ રાખ, એની ચિંતા કર, એનું ચિંતવન કર અને તારાથી પર એવા પુદ્ગલાદિની ચિંતા છોડી દે; કેમ કે એની ચિંતા કરવી નકામી છે; અને ઊલટો તું પરતંત્ર થઈ દુઃખી થાય છે. તને તારા દેહની ચિંતા છે. એટલી તારા આત્માની ચિંતા નથી એ આશ્ચર્ય છે ! તું કેમ ભૂલી જાય છે કે આ

દેહ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે; તેથી તે સ્વભાવે જ સડી જઈ નાશ પામે એમ છે, તો એ તો નાશના ઘરમાં જ પેઠો છે. તે આજકાલ વહેલો-મોડો પણ અવશ્ય જર્જરિત થઈ યથાવસર કે અકસ્માત્ પડશે જ, તો તે અર્થે કરેલી ચિંતા તને શું ફળ આપશે ? કંઈ નહિ. ઊલટો તું તેની ચિંતામાં દુઃખી થઈ, એ કાળ જે તારી પોતાની ખરી શાશ્વત ઋદ્ધિ-જ્ઞાનાદિના ચિંતવનમાં કાઢી શકત તે નકામો હારી ગયો; દરમ્યાન તારા ગુણ ઉપર જબરું આવરણ આવી પડ્યું. ચેતન ! પર એવાં શરીર, કુટુંબ પ્રમુખ પરની ચિંતાનાં ફળ પામ્યો, તો તું એ પારકી ચિંતા છોડી દઈ તારાં અનુપમ રત્નોને સાચવ, તેની ચિંતા કર, તેનું ચિંતવન કર. ૨

એ તો પારકાં છે, તારાં નથી :

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

યસ્મૈ ત્વં યતસે વિભેષિ ચ યતો યત્રાનિશં મોદસે ।

યદ્યચ્છોચસિ યદ્ યદિચ્છસિ હૃદા યત્રાપ્ય પ્રેપીયસે ॥

સ્નિગ્ધો યેષુ નિજસ્વભાવમમલં નિર્લોઠ્ય લાલપ્યસે ।

તત્સર્વં પરકીયમેવ ભગવન્નાત્મન્ન કિંચિત્તવ ॥ ૩ ॥

અર્થ : અહો ચેતન ! જેને લઈને તું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, જેને લઈ તું ડરે છે, જેને લઈ તું સર્વકાલ આનંદ પામી રહ્યો છે, જેને લઈ તું શોચ કર્યા કરે છે, જેને તું અંતઃકરણમાં ઈચ્છે છે, જે મધ્યે તું આનંદ પામે છે અને જેના ઉપર તું સ્નેહ ધરીને, તારા નિર્મળ સ્વભાવને દળી નાંખી, તેનો નાશ કરી, લાલનપાલન કરી રહ્યો છે, તે બધાં હે ભગવદ્રૂપ આત્મા ! પારકાં છે; એમાંનું કંઈ તારું નથી. તો એવી પરવસ્તુની પોતાની વસ્તુના ભોગે શી ચિંતા ? જ્ઞાનાદિ જે પોતાની ઋદ્ધિ તેના ભોગે હે ચેતન ! પરિણામે દુઃખ અને વિટંબજ્ઞાના હેતુરૂપ પારકી ચિંતા તારે કર્તવ્ય નથી. હે ચેતન ! તું વિચારી જો.

તું ધન, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર, યશ, અધિકાર આદિ માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે વસ્તુઓ તારી છે ? ના. તારી હોય તો તારી પાસે રહેવી જોઈએ; તેમ તો નથી. તે તો નાશ પામે છે; તું ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે પણ તને છોડી જાય છે.

સ્વભાવનું ઓસડ છે ?

વળી એ બધાં અર્થે તું ભયમાં જ રહે છે કે રખેને એ ચાલી જશે. અથવા કોઈ હરી લેશે. તારા દેહ માટે પણ તું ભયભીત થઈ ફરે છે કે રખે એ પડી જશે ! પણ હે બંધુ ! તું કેમ વિચારતો નથી કે સડીને નાશ પામવાના સ્વભાવવાળી એ તારાથી અન્ય એવી અનિત્ય વસ્તુઓ ગમે ત્યારે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ક્ષીણ થશે, નાશ પામશે, તેના સ્વભાવને તું કેમ અટકાવી શકીશ ? બધાનું ઓસડ છે, પણ કોઈએ સ્વભાવનું ઓસડ દેખ્યું છે ? અર્થાત્ જ્યાં સ્વભાવ અટકાવી ન શકાય ત્યાં તું શા માટે નકામો ડર રાખી દુઃખી થાય છે ? ચેતન ! એ પારકી વસ્તુઓ છે; અને તારી નથી એથી તને ડર રહે છે.

“પશ્ચાદ્ દુઃખ તે સુખ નહિ”

વળી એ જ વસ્તુઓ તને સાંપડી હોય છે ત્યારે તું આનંદ પણ પામે છે, પણ તે તારો આનંદ નકામો છે; મોહથી જ ઊપજ્યો છે; કેમ કે જે આનંદથી પછી દુઃખ પડે તે આનંદ ન કહેવાય. એ વસ્તુઓ જેથી તું આનંદ માને છે, તે હરાઈ ગયે, અથવા તેના સ્વભાવ મુજબ નાશ પામ્યે, તને બેવડું દુઃખ થશે.

વળી તું એ વસ્તુઓના વિયોગે શોક કરે છે; તેને અંતરમાં ઈચ્છે છે; તે મળ્યે રાજી થાય છે; અને તે ઉપર ગાઢ સ્નેહ ધરી છાકી જાય છે; પણ સ્નેહ તે દુઃખનું મૂળ છે, એ વ્યવહાર સત્ય છે; અને નિશ્ચયે એ સ્નેહ, શોક, હર્ષ આદિથી તારા પોતાનાં જે નિર્મલ જ્ઞાનાદિ ગુણો તે દબાઈ જાય છે. તેના પર આવરણ, ગાઢ આવરણ આવી જાય છે. તો હે ચેતન ! એ તારા પોતાના ગુણના ભોગે, તારા સુખના ભોગે તારે પારકી વસ્તુઓની, અર્થાત્ તારાથી પર એવી શરીર, પરિશ્રહ, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ઈષ્ટ જન, ઘર, હાટ, હવેલી આદિ બીજી વસ્તુઓની લેશ માત્ર ચિંતા કર્તવ્ય નથી. તેની પ્રાપ્તિએ હર્ષ કે તેના વિરહે શોક, કે તેની કુશળતા પ્રતિ ભય, કે તેઓ પ્રતિ સ્નેહ-મોહ તારે કરવા યોગ્ય નથી.

પોતાનું પોતામાં, તારી પોતાની વસ્તુ તે તો મારું મારામાં, તારા પોતામાં જ રહેલી છે. તારું તારામાં.

તે તારાથી પર નથી.
તારાથી બહાર નથી.
તે બહારથી ખોળતાં નહીં મળે.
“તું માં તું સમાયો છે.”

કસ્તૂરીમૃગ કસ્તૂરી અર્થે વનોવન વિચરે છે, પણ બિચારું નિરાશ પામે છે; કેમ કે કસ્તૂરી તો પોતાની જ નાભિમાં છે, તે એને બહાર ભટક્યે ક્યાંથી મળે ?

Why do you find without what is within yourself ?

આમ હે, ચેતન ! તારી વસ્તુઓ તો તારી પાસે છે; તું પારકી ચિંતા શા માટે કરે છે ?

“તેરા હે સો તેરી પાસે,
અવર કુછ નહિ તેરા,
આપ સ્વભાવમાં રે-અવધુ
સદા મગનમેં રહેણા.”

— પ્રકીર્ણ

“પર વસ્તુમાં નહિ મૂંઝવો,
એની દયા મુજને રહી;
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે
પશ્ચાદ્ દુઃખ તે સુખ નહિ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા-૩

આ મારું નહિ :

दुष्टाः कष्टकदर्शनाः कति न ताः सोढास्त्वया संसृतौ ।

तिर्यङ्गनारकयोनिषु प्रतिहतच्छिन्नो विभिन्नो मुहुः ॥

सर्वं तत्परकीयदुर्विलसितं विस्मृत्य तेष्वेव हा ।

रज्यन्मुह्यसि मूढ तानुपवरन्नात्मन् न किं खल्लसे ? ॥ ૪ ॥

અર્થ : રે ચેતન ! તું આ સંસારમાં અનેક દુષ્ટ સંકટો પામ્યો નથી ?

અરે ! ઘણાં ઘણાં દુઃખો ફરી ફરી પામ્યો છે. વારંવાર નરક-તિર્યંચ ગતિમાં તું હણાયો છે; છેદાણો છે, ભેદાણો છે; વિશેષપણે ભેદાણો છે. હે ચેતન ! તે બધી કદર્થના પારકી ચિંતાને લઈ તે ભોગવી છે. ઉપર જણાવેલ પર-પુદ્ગલાદિની ચિંતાથી વારંવાર એ દુઃખ, છેદન-ભેદન, તાડન-તર્જનનાં દુઃખ તું પામ્યો છે. તારા સ્વરૂપની જ ચિંતા કરી હોત, તેનો જ વિચાર કર્યો હોત તો આ દુઃખ તું ન પામત. હે ચેતન ! તું આ બધું શું વીસરી ગયો કે હજી પણ તેમાં - એ પરવસ્તુઓમાં રાગ ધરી, તેથી રાજી થઈ, તેથી મોહ પામે છે, તેથી મૂર્ચ્છિત થાય છે ? આટલું છતાં, આવાં દુઃખોનાં પરિણામ છતાં, હજી તું એ પરવસ્તુને તારી ગણી સેવે છે, તેની ચિંતા કરે છે, તે તને લાજ આવતી નથી ? તું વિચાર કે -

“ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી
ના પુત્ર કે આત ના,
ના મારાં ભૂત સ્નેહીઓ સ્વજન કે
ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
ના મારાં ધન-ધામ યૌવન ધરા
એ મોહ અજ્ઞાત્વના,
રે ! રે ! જીવ વિચાર એમ જ સદા
અન્યત્વદા ભાવના.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ
અન્યત્વ ભાવના

ત્યારે મારું શું ? આ :

॥ અનુષ્ટુપ્વૃત્તં ॥

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રકેતનાં ચેતનાં વિના ।
સર્વમન્યદ્વિનિશ્ચિત્ય યતસ્વ સ્વહિતામયે ॥૫॥

અર્થ : હે ચેતન ! તારાં લક્ષણ તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ જ તારાં છે. તે સિવાય જે બીજી વસ્તુ તે તારી નથી; તે અન્ય છે; તે પર-પારકી છે, એમ વિશેષ પ્રકારે નિશ્ચય કરી તું તારા હિત અર્થે પ્રયત્ન કર.

પારકું શું ?

ધન	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
રૂપ	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
કાંતિ	તારી	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
સ્ત્રી	તારી	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
પુત્ર	તારો	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
ભાઈ	તારો	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
ચાકર	તારો	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
સ્નેહી	તારા	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
સ્વજન	તારા	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
ગોત્ર	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
જ્ઞાત	તારી	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
ઘર	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
યૌવન	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
જમીન	તારી	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
મોહ	તારો	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.
અજ્ઞાન	તારું	નથી,	એ	પરવસ્તુ	છે.

ઈત્યાદિ તારું કાંઈ નથી; એ બધાં તારાથી પર, તારાથી અન્ય, તારાથી અલગ છે. એમાં તારે રાયવું યોગ્ય નથી. એમાં તારે મોહ કર્તવ્ય નથી. એ પારકી વસ્તુનો મોહ દુઃખદાયી છે.

તારી પોતાની, તારી સાથે સદાકાળ રહેનારી વસ્તુઓ તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ અમૂલ્ય-અનુપમ રત્નો છે. તે માટે હે ચેતન ! તું ચિંતા રાખ. એ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું સંક્ષેપે આ સ્વરૂપ છે, તે તું વિચાર.

: જ્ઞાન-સ્વરૂપ :

છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ,

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે. ૧

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ...

મૂળ મારગ... ૨

: દર્શન-સ્વરૂપ :

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે, શુદ્ધ પ્રતીત...

મૂળ મારગ... ૧

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત...

મૂળ મારગ... ૨

ચારિત્ર-સ્વરૂપ :

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વથી ભિન્ન અસંગ...

મૂળ મારગ... ૧

એવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઊપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ...

મૂળ મારગ... ૨

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ચેતન ! આ જ્ઞાનાદિનું સંક્ષેપે સ્વરૂપ છે, તે તું વિચાર. તે વિશેષ વિશેષ વિચારી જોઈશ તો ઉત્તમ આત્માર્થ પામીશ. ચેતન ! તું સર્વથી ભિન્ન છે, અસંગ છે, બીજી વસ્તુઓ સાથે તારે કાંઈ લેવાદેવા નથી; તો તેની દુઃખદ ચિંતા છોડી દઈ, તારા પોતાની, તારા સ્વરૂપની ચિંતા કરી તારું હિત સાધ. ૫

હવે પાંચમી ભાવનાનું અષ્ટઠાગિયું કહે છે.

“પિયા નિજ મહેલ પધારો રે”

॥ શ્રી રાગ-તુજ ગુણ પાર નહિં સુણઓ... એ દેશી ॥

વિનય નિપાલય નિજભવનં ॥ ધ્રુવ ॥

તનુધનસુતસદનસ્વજનાદિષુ

કિં નિજમિહ કૃગતેરવનં ॥ વિ૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય, તું તારું પોતાનું જે ભવન છે, તેની નિકટ આવી

સંભાળ લે; અર્થાત્ તું તારા આત્માવાસ પાસે હવે આવ, અને એની સંભાળ લે. હવે તો બહુ થઈ.

આ સંસારમાં કુગતિમાં પડતાં તને કોણ બચાવશે ? તારું શરીર તારી રક્ષા કરશે, કે તારી લક્ષ્મી, કે તારાં પુત્ર કે ઘર કે સ્વજન, કોણ તારી રક્ષા કરશે ? કોણ તને દુર્ગતિમાં પડતો બચાવશે ? તું તેને તારાં તારાં કરી રહ્યો છે, તારા ગણી તેના અર્થે હર્ષ-શોક-ભય ધરી રહ્યો છે, તેઓના અર્થે પાપ કરી રહ્યો છે, તેઓ એ પાપનાં ફળમાં ભાગ લેશે ? માઠી ગતિરૂપ એ પાપમાંથી તને બચાવશે ? ના. તો તું તેઓ પર કેમ મિથ્યા મોહ ધરી રહ્યો છે ? તું તારું પોતાનું આત્મદ્રવ્ય સંભાળ. હવે બહુ થઈ.

“પિયા પર ઘર મત જાઓ રે, (૨)
કરી કરુણા મહારાજ, પિયા પર ઘર મત જાઓ રે
અપને ઘર વાલમ કહો રે, કૌન વસ્તુકી ખોટ ?
ફોગટ તદ^૧ ક્વમ લીજીએ, પ્યારે શિશ ભરમકી^૨ પોટ
પિયા નિજ મહેલ પધારો રે...”

— શ્રી ચિદાનંદ

હે ચેતન ! પ્રીતમ, હવે તો તું પર ઘેર જા નહિ. હવે તો કરુણા કરી તારું જ ઘર સંભાળ.

દેહ પણ તારો નહિ ?

येन सहाश्रयसेऽतिविमोहा-

-दिदमहमित्यविभेदं ।

तदपि शरीरं नियतमधीरं

त्यजति भवंतं धृतखेदं ॥ वि० ૨ ॥

૧. તો

૨. ભરમ=(૧) વહેમ. (૨) અજ્ઞાન. (૩) ભવ-ભ્રમણ. આ ત્રણ અર્થ જુદી જુદી રીતે આમાંથી ઊતરે એવું ચમત્કારવાળું આ કાવ્ય છે.

અર્થ : રે ચેતન ! બીજાની વાત તો અલગ રાખ; કેમ કે બીજાં ઘર, કુટુંબ, પરિગ્રહ આદિ તો તારાથી પ્રત્યક્ષ અલગ છે; પણ આ શરીર કે જેનો “આ હું” “આ હું” “આ શરીર તે હું” એવા પ્રકારે અત્યંત વિભાવિકપણાથી, મોહથી તું આશ્રય કરી રહ્યો છે, તે શરીર પણ નિશ્ચય ક્ષણભંગુર છે; તે પણ તને રડતો મેલી, ખેદ ઉપજાવી ચાલ્યું જશે. અર્થાત્ આ નશ્વર દેહ જેમાં તું “હું પણું” (અભેદપણે, અર્થાત્ દેહ એ જ આત્મા) માની બેઠો છે, અને તેના જ આશ્રયે રહ્યો છે, તે પણ નાશ પામશે, અને તને ખેદ ઉપજાવશે; તો તું એવી નાશવંત વસ્તુ જે તારી નથી તે પર વૃથા મૂર્ચ્છા કેમ પામે છે ? તું એ દેહાત્મ-બુદ્ધિ છોડી દે અને તારી પોતાની ઋદ્ધિ સંભાળ.

છોડે એને છાંડને !

“રહી ઓછુંવતું વિષય સઉ જાશે તજી તને.” ચેતન, જે તને વહેલામોહું છોડશે અને દુઃખ ઉપજાવશે, તેને તું જ છોડી દેને. અર્થાત્ એ પરવસ્તુનું અનિત્યપણું વિચાર; એ તારી નથી એમ વિચાર; એ વહેલામોડી જવાની એમ વિચાર; આમ વિચારી તે પરનો મોહ ત્યજી દે ! એટલે એ રહે કે જાય તેથી તને કાંઈ આકુળવ્યાકુળતા નહિ થાય; આત્મા અસ્થિર પરિણામી નહિ થાય. આકુળવ્યાકુળતા કે અસ્થિર પરિણામ કર્મબંધના હેતુ છે. મોહ અને મમત્વને લઈ આકુળવ્યાકુળતા થાય છે. પરવસ્તુને વિષે તારાપણું તેં માન્યું હોય તો તે વસ્તુના જવાથી તને ખેદ થાય જ; દુઃખ થાય જ; આકુળવ્યાકુળતા થાય જ; મોહ ઊપજે અને કર્મ લાગે; પણ પહેલેથી જ એ વસ્તુતઃ તારી નથી એવો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હોય તો પછી કાંઈ ભાવિ દુઃખ, ખેદ, કર્મ, આવરણનું કારણ રહેતું નથી; માટે ચેતન ! તું એ પર વસ્તુ તારી નથી એમ નિરધાર કરી તારા પોતાના ગુણની સંભાળ લે; તેમાં જ રમણ કર.

તારી સાથે શું આવે છે ?

જન્મનિ જન્મનિ વિવિધ પરિગ્રહ-

-મુપવિનુષે ચ કુટુંબ ।

તેષુ ભવંતં પરભવગમને,

નાનુસરતિ કૃશમપિ સુંબં ॥ વિ૦ ૩ ॥

અર્થ : હે ચેતન ! તું ભવભવને વિષે વિવિધ પ્રકારનાં કુટુંબ અને પરિગ્રહ સંપાદન કરે છે. તે કુટુંબ પરિગ્રહાદિમાંથી એક નાનો ત્રાંબિઓ પણ પરભવ જતાં તારી સાથે આવે છે ? ના, એક ફૂટી બદામ પણ નથી આવતી. અરે ! તારો દેહ પણ તારી સાથે નથી આવતો, એ પણ તું એમાંથી છૂટ્યો એટલે અત્રે નિશ્ચેત થઈ પડે છે; એને બાળી નાંખે છે. તું તો પરભવે એકલો તારાં પાપ-પુણ્ય કર્મ સાથે જાય છે. જેને વિષે તું જન્મે જન્મે મૂર્છા રાખે છે, તે કુટુંબ, પરિગ્રહ, દેહાદિમાંથી કશું તારી સાથે નથી આવતું એ શું બતાવે છે ? એ એમ બતાવે છે કે એ કુટુંબ, પરિગ્રહાદિ તારાં નથી; પારકાં છે; તારાથી પર છે. તારા તો જ્ઞાનાદિ ગુણ છે, માટે પરવસ્તુનો મોહ ત્યજી દઈ હે વિનય ! તું તારું પોતાનું ભવન સંભાળ. ૩

વિશુદ્ધિનું શોધન :

ત્યજ મમતાં પરિતાપનિદાનં ।

પરપરિચય પરિણામં ॥

ભજ નિસંગતયા વિશદીકૃત્ત-

મનુભવસુખરસમધિરામં ॥ વિ૦ ૪ ॥

અર્થ : મમતા, મમત્વ, પરવસ્તુને વિષે મારાપણું, આ દુઃખનું કારણ છે. માટે હે ! વિનય, તું એ મમત્વનો ત્યાગ કર. એ મમત્વ પરવસ્તુના પરિચયનું પરિણામ છે. તું પરવસ્તુનો પરિચય છાંડી, સ્વવસ્તુનો પરિચય કર. તું નિઃસંગ થા; પરવસ્તુનો સંગ ત્યજી દે; તેમાં લેપા નહિ; તે પર આસક્તિ કર નહિ; તે-મય થા નહિ; ચેતન ! એથી તારો આત્માનુભવ પ્રગટ થશે; વિશુદ્ધ થશે; તેમાં રસ જામશે અને તને બહુ આનંદ આપશે; માટે પરવસ્તુનો પરિચય છાંડ; સ્વસ્વરૂપનો પરિચય કર. ૪

ભવરૂપી ધર્મશાળા અને પ્રવાસીનો મેળો :

પથિ પથિ વિવિધપથૈઃ પથિકૈઃ સહ ।

કુરુતે કઃ પ્રતિબંધં ॥

નિજનિજકર્મવશૈઃ સ્વજનૈઃ સહ ।

કિં કુરુષે મમતાબંધં ॥ વિ૦ ૫ ॥

અર્થ : હે ચેતન ! જુદે જુદે સ્થાનકે માર્ગમાર્ગમાં જુદા જુદા વટેમાર્ગનું મળવું થાય છે; તે કોઈ કોઈને પ્રતિબંધ કરે છે ? ના, કોઈ કોઈ પર મમત્વ નથી કરતું, સર્વ કોઈ પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. તેમ જ આ બધા જેને તું સ્વજન, પોતાનાં જન ગણે છે તે બધા પોતપોતાનાં કર્મે આવી મળ્યાં છે; તે પણ વટેમાર્ગુ તુલ્ય છે. તો તે સાથે તું કેમ મમત્વ બાંધે છે ? કર્મે પ્રેરાયલા આવ્યા છે, કર્મે પ્રેરાયા પોતપોતાના નિયત સ્થાને કૂચ કરી જશે. આ કુટુંબરૂપી ધર્મશાળામાં જેમ તું ઊતર્યો છે તેમ તારાં માનેલા આ સ્વજન પણ ઊતર્યા છે. સવાર પડ્યે વહેલા-મોડા સૌ પોતપોતાની મેળે કોઈની વાટ જોયા વિના કૂચ કરી જશે. એમાં તારે મમત્વ કર્તવ્ય નથી. મમત્વથી કર્મ બંધાય છે.

“પંથી ઝાડ હેઠે બેઠો

બે ઘડી ઠરીને બેઠો,

મૂઠ જાણે ઝાડ મારું રે...

તે નથી તારું રે...”

— પ્રકીર્ણ

ચેતન ! તારે આવી મૂઠતા કરવી યોગ્ય નથી. તું પરવસ્તુનો નિર્ણય કર, તે પરથી મમત્વ છાંડ અને તારા પોતાના ભવનને, તારા પોતાનાં ઘરને સંભાળ. ૫

પ્રેમી સાથે પ્રેમ :

પ્રણયવિહીને દધદભિષંગં ।

સહતે બહુસંતાપં ॥

ત્વયિ નિઃપ્રણયે પુદ્ગલનિચયે ।

વહસિ મુઘા મમતાતાપં ॥ વિ૦ ૬ ॥

અર્થ :- “રાગિણું રાગી સહુ રે”

નિરાગી શું, શ્યો રાગ ?”

“મન વિના મળવું, ભીંત સાથે ભટકાવું.”

આ તો સત્ય વાત છે કે સ્નેહશૂન્ય પદાર્થ (પછી તે મનુષ્ય હોય કે તિર્યક હોય, કે જીવ હોય કે અજીવ હોય) પ્રતિ સ્નેહ ધરનારને બહુ સંતાપ સહન કરવા પડે છે, તો પછી આ પુદ્ગલનો સમૂહ જે તારા પ્રતિ સ્નેહરહિત છે, જેને તારા સાથે લેશ માત્ર પણ પ્રેમભાવ નથી, તેના પર મમત્વ રાખી તું ફોકટ દુઃખ સહન કરે છે. જે આપણા ઉપર પ્રેમભાવ, મમત્વ રાખતું હોય, તેના પર પ્રેમ કે મમત્વ રાખવો તે વાત ઠીક જ છે, ન્યાયની છે, પણ જેને આપણી કશી તમા કે પરવા ન હોય તેના પર આપણે શા માટે નકામા મૂર્ચ્છિત થવું ? એ પરપુદ્ગલાદિને આપણા ઉપર પ્રેમ નથી એ તો પ્રત્યક્ષ છે.

આ તે કાંઈ પ્રેમનાં લક્ષણ ?

આપણે એના માટે મરી પડીએ તો પણ તે આપણું સાંભરતા નથી; આપણને દાદ દેતા નથી; આપણને ન ગમે તોપણ તે આપણને પડતા મૂકી ચાલ્યા જાય છે. પ્રેમનાં આ લક્ષણ ન હોય. માટે રે ! વિનય ! તું એવી નિષ્પ્રેમી પરપુદ્ગલાદિ વસ્તુ પર પ્રેમ ધર નહિ; મમત્વ રાખ નહિ; તેને પારકી ગણી છાંડી દે. તારા પોતાના, તારી સાથે સદા રહેતા એવા જ્ઞાનાદિની સંભાળ લે. ૬

સંયોગ ત્યાં વિયોગ :

ત્વજ સંયોગં નિયતવિયોગં ।

કુરુ નિર્મલમવધાનં ॥

નહિ વિદધાનઃ કથમપિ તૃપ્સિ ।

મૃગતૃષ્ણા ઘનરસપાનં ॥ વિ૦ ૭ ॥

અર્થ : ચેતન ! ત્યાં વિયોગ એ નિયત વાત છે, માટે જેનો ચોક્કસ વિયોગ થવાનો છે, જે વહેલા-મોડું અવશ્ય વિખૂટું પડવાનું છે, એવા પરપૌદ્ગલિક પદાર્થોનો સંયોગ ત્યજી દે, તેઓથી તું બંધા નહિ, એનું મમત્વ છાંડ, અને એમ કરી તારી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ કર.

મૃગતૃષ્ણાથી તૃષ્ણા છીપે ?

મોહ મમત્વને લઈ તારી ચિત્તવૃત્તિ મલિન થઈ ગઈ છે, અસ્થિર થઈ ગઈ છે. તે હે ચેતન ! મમત્વ છાંડવાથી સ્થિર-શુદ્ધ થશે. વળી એ પરપુદ્ગલના મમત્વથી રાચવું એ મૃગતૃષ્ણા, ઝાંઝવાના પાણીથી તરસ છિપાવવા જેવું છે. ચેતન ! ઝાંઝવાનાં જળ જેમ મિથ્યા છે અને એથી તૃષ્ણાવંતની તરસ છીપતી નથી, ઊલટી વધે છે; કેમ કે જળાભાસ દેખી એથી તરસ છીપશે એ આશાએ દોડે છે, પણ સત્ય જળ મળતું નથી એટલે વધારે તરસ્યો થઈ પ્રાણ ખુવે છે. પરપુદ્ગલથી રાચી એથી સુખ મળશે, એમ ધારી તે ભણી ખેંચાય છે; પણ સત્ય સુખ મળતું નથી, સત્ય સુખ તો વેગળું જતું જાય છે, માટે ચેતન ! પરવસ્તુ રૂપ ઝાંઝવાનાં પાણીથી તૃષ્ણા છિપાવવાની આશાને જતી કરી અને એ પરનું મમત્વ છાંડી જેથી વાસ્તવિક રીતે તૃષ્ણા છીપે, જેથી વાસ્તવિક સુખ જલદી મળે, એવા તારા આત્મા રૂપ સરોવર પાસે જઈ જ્ઞાનાદિ રૂપ સત્ય જળ પી, તારી તૃષ્ણા શાંત કર. વિનય ! બહુ થઈ. હવે તો તારું પોતાનું ઘર ખોલી સંભાળ : પરપંચાત મૂકી દે. ૭

જગબંધુ શ્રી જિનેશ્વર :

भज जिनपति मसहायसहायं ।

शिवगतिसुगपोमायं ॥

पिव गदशमनं परियहृतवमनं ।

शांतसुधारसमनपायं ॥ वि० ८ ॥

અર્થ : અને હે વિનય ! તું અસહાયના સહાય અને અશરણના શરણ એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનને ભજ. શિવગતિ પામવાનો આ સુગમ ઉપાય છે. વળી આ શાંતસુધારસનું પાન કર. એ સંસારરૂપી

રોગને શમાવનારું ઔષધ છે. વળી એ ઔષધ નિર્દોષ છે. એ લેવાથી ફરી વમન-રોગ ઊપજતો નથી, માટે ભગવાનને ભજ; સમતા ધર; પરવસ્તુ પ્રતિની મૂર્છા ટાળ અને તારા ગુણ સંભાળ. હે વિનય ! નિરુપદ્રવરૂપ સ્થાન પામવાનો આ સરળ ઉપાય છે.

આ અનન્ય ભાવના ભાવતાં ચક્રવર્તી ભરત મહારાજનાં કર્મ ક્ષીણ થઈ તેઓ અનુપમ દિવ્ય કમલાને વર્યા, તેનું આ ટૂંક ચરિત્ર હે ચેતન ! તારે વિચારવા જેવું છે.

ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ - આરીસાભવનમાં ભરત રાજ :

ભરતેશ્વર⁺

“દેખી અંગુલી આપ એક અડવી, વૈરાગ્ય વેગે ગયા;
છાંડી રાજ સમાજને ભરતજી, કેવલ્યજ્ઞાની થયા...”

જેને ત્યાં સામ્રાજ્યનો અખંડ દીપક પ્રકાશમાન હતો, જેને શિરે મહાન છ ખંડની પ્રભુતાનો તેજસ્વી અને ચળકાટમાન મુકુટ વિરાજિત હતો, જેનાં સાહિત્યનો, જેના દળનો, જેનાં નગર-પુર-પાટણનો, જેના વૈભવનો અને જેના વિલાસનો સંસાર સંબંધે કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનભાવ નહોતો, એવા શ્રીમાન ભરત ચક્રવર્તી, શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના પુત્ર, પોતાના આરીસાભવનમાં વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ મનહર સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા હતા. આવાસનાં ચોતરફનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં; જાતજાતના સુગંધી ઘૂપનો ઘૂમ્ર સૂક્ષ્મ રીતે પ્રસરી રહ્યો હતો, નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો મધમધી રહ્યા હતા; નાના પ્રકારનાં વાજિત્રો યાંત્રિક કળા વડે સુસ્વરો ખેંચી રહ્યાં હતાં. શીતળ, મંદ અને સુગંધી પવનની લહેરો આવતી હતી.

શરીર શોભાનું નિરીક્ષણ અને એક વીંટીનું સરી જવું :

પોતાનાં આભૂષણાદિક પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં એ શ્રીમાન

+ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - અન્યત્વ ભાવના

રાજરાજેશ્વર ભરત એ ભુવનમાં અપૂર્વતાને પામ્યા. એના હાથમાંની એક આંગળીએથી વીંટી નીકળી પડી.

આંગળી અડવી !

ભરતજીનું ધ્યાન એ ભણી ખેંચાયું અને આંગળી કેવળ અડવી જણાઈ. નવ આંગળીઓ વીંટીઓ વડે જે મનોહરતા ધરાવતી હતી, તે મનોહરતા વિના આંગળી ઉપરથી ભરતેશ્વરને મૂળોત્તર વિચારની પ્રેરણા થઈ. શા કારણથી આ આંગળી આવી લાગવી જોઈએ ? એ વિચાર કરતાં વીંટીનું નીકળી પડવું, એ કારણ, એમ તેમને સમજાયું. તે વાતને વિશેષ પ્રમાણભૂત કરવા બીજી આંગળીની વીંટી તેમણે ખેંચી લીધી. એ બીજી આંગળીમાંથી જેવી વીંટી નીકળી તેવી તે આંગળી અશોભ્ય દેખાઈ. વળી એ વાત સિદ્ધ કરવાને તેણે ત્રીજી આંગળીમાંથી પણ વીંટી સેરવી લીધી. એથી વિશેષ પ્રમાણ થયું. વળી ચોથી આંગળીમાંથી વીંટી કાઢી લીધી એટલે એણે પણ એવો જ દેખાવ દીધો.

એમ અનુક્રમે દશે આંગળીઓ અડવી કરી મૂકી. અડવી થઈ જવાથી સઘળીનો દેખાવ અશોભ્ય દેખાયો. અશોભ્ય દેખાવાથી રાજરાજેશ્વર અન્યત્વ ભાવનામાં ગદ્ગદિત થઈ એમ બોલ્યા :

આ તે શરીરની શોભા કે પારકી શોભા ?

“અહોહો ! કેવી વિચિત્રતા છે કે ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુને ટીપીને કુશળતાથી ઘડવાથી મુદ્રિકા બની. એ મુદ્રિકા વડે મારી અંગુલિ સુંદર દેખાઈ, એ આંગળીમાંથી વીંટી નીકળી પડતાં એથી વિપરીત દેખાવ દીધો, વિપરીત દેખાવથી અશોભ્યતા અને અડવાપણું ખેદરૂપ થયું. અશોભ્ય જણાવાનું કારણ માત્ર વીંટી નહિ એ જ ઠર્યું કે ? જો વીંટી હોત તો તો એવી અશોભા હું ન જોત. એ મુદ્રિકા વડે મારી આ આંગળી શોભા પામી, એ આંગળી વડે આ હાથ શોભે છે, અને એ હાથ વડે આ શરીર શોભે છે; તો હવે હું શોભા કોની ગણું ? અતિ વિસ્મયતા ! મારી આ મનાતી મનોહર કાંતિને વિશેષ દીપાવનાર મણિમણિક્યાદિના અલંકારો અને રંગબેરંગી વસ્ત્રો ઠર્યાં; એ કાંતિ મારી ત્વચાની શોભા ઠરી; એ ત્વચા શરીરની ગુમતા ઢાંકી સુંદરતા દેખાડે છે.

શેની શોભા ગણું ?

અહો ! આ મહા વિપરીતતા છે ! જે શરીરને હું મારું માનું છું તે શરીર તે માત્ર ત્વચા વડે, તે ત્વચા કાંતિ વડે અને તે કાંતિ વસ્ત્રાલંકાર વડે શોભે છે; ત્યારે શું મારા શરીરની તો શોભા કાંઈ નહિ જ કે ? રુધિર, હાડમાંસનો જ કેવળ એ માળો કે ? અને એ માળો તે હું કેવળ મારો માનું છું ! કેવી ભૂલ ! કેવી ભ્રમણા !! અને કેવી વિચિત્રતા છે !!! કેવળ હું પરપુદ્ગલની શોભાથી શોભું છું. કોઈથી રમણિકતા ધરાવતું શરીર તે મારે મારું કેમ માનવું ? અને કદાપિ એમ માનીને હું એમાં મમત્વભાવ રાખું, તો પણ કેવળ દુઃખપ્રદ અને વૃથા છે. આ મારા આત્માનો શરીરથી એક કાળે વિયોગ છે. આત્મા જ્યારે બીજા દેહને ધારણ કરવા પરવરશે, ત્યારે આ દેહ અહીં રહેવામાં કંઈ શંકા નથી. એ કાયા મારી નથી અને નહિ થાય ત્યારે હું એને મારી માનું છું, કે માનું એ કેવળ મૂર્ખતા છે.

કાયા મારી નહિ તો હું શા માટે એનો થાઉં ?

જેનો એક કાળે વિયોગ થવાનો છે, અને જે કેવળ અન્યત્વભાવ ધરાવે છે, તેમાં મમત્વ શું રાખવું ? એ કાયા જ્યારે મારી થતી નથી, તો મારે એના થવું ઉચિત છે ? નહિ, નહિ, એ જ્યારે મારી નહિ ત્યારે હું એનો નહિ, એમ વિચારું, દેઢ કરું અને પ્રવર્તન કરું, એમ વિવેકબુદ્ધિનું તાત્પર્ય છે.

એ કાંઈ મારું નહિ :

આ આખી સૃષ્ટિ અનંત ચીજથી અને અનંત પદાર્થોથી ભરી છે; તે સઘળા પદાર્થ કરતાં જેના જેટલી કોઈ પણ વસ્તુ પર મારી પ્રિયતા નથી, તે વસ્તુ મારી ન થઈ, તો પછી કઈ વસ્તુ મારી હોય ? અહો ! હું બહુ ભૂલી ગયો. મિથ્યા મોહમાં લથડી પડ્યો. તે નવયૌવનાઓ, તે માનેલા કુળદીપકં પુત્રો, તે અદ્ભુત લક્ષ્મી, તે છ ખંડનું મહાન રાજ્ય એ મારા નથી. એમાંનું લેશ માત્ર મારું નથી. એમાં મારો કિંચિત્ ભાગ નથી. જે કાયાથી એ સઘળી વસ્તુઓનો હું ઉપભોગ લઉં છું, તે ભોગ્ય વસ્તુ જ્યારે

મારી ન થઈ ત્યારે જે હું મારી માની બેઠો છું, એવી બીજી વસ્તુઓ, સ્નેહી, કુટુંબીઓ ઈત્યાદિ મારાં શું થનાર હતાં ? નહિ, કંઈ જ નહિ. એ મમત્વભાવ મારે જોઈતો નથી. એ પુત્ર, એ મિત્ર, એ કલત્ર, એ વૈભવ અને એ લક્ષ્મીને મારે મારા માનવાં જ નથી. હું એનો નહિ, એ મારા નહિ.

પોતાનો દ્વેષ કરી પારકું મમત્વ કોણ કરે ?

પુણ્યાદિક સાધીને મેં જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી તે તે વસ્તુ મારી ન થઈ, એ જેવું સંસારમાં કયું ખેદમય છે ? મારાં ઉગ્ર પુણ્યત્વનું એ ફળ આ જ કે ? છેવટે એ સઘળાંનો વિયોગ જ કે ? પુણ્યત્વનું એ ફળ પામીને એની વૃદ્ધિ માટે જે જે પાપ કર્યાં, તે તે મારા આત્માએ જ ભોગવવાં કે ? તે પણ એકલાએ જ કે ? એમાં કોઈ સહિયારી નહિ કે ? નહિ, નહિ. આમ એ દેહ જે મારાથી અન્ય છે, પર છે, કેવળ અલગ છે, તેનું મમત્વ કરી, આત્માનો દ્વેષી થઈ, તેને નરક, રૌદ્ર નરકમાં નાંખું, એના જેવું કયું અજ્ઞાન ? એવી કઈ ભ્રમણા છે ? એવો કયો અવિવેક છે ?

શલાકાપુરુષોમાંનો હું એક ગણાયો, ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી શકું નહિ અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રભુતાને ખોઈ બેસું, એ કેવળ અયુક્ત છે. એ પુત્રોનો, એ પ્રમદાઓનો, એ રાજવૈભવનો અને એ વાહનાદિક સુખનો મારે કશો અનુરાગ નથી; મમત્વ નથી.”

વૈરાગ્યનો પ્રકાશ અને તિમિરનું ટળવું :

વૈરાગ્યનું આવું ચિત્ર ચક્રીરાજા ભરતના અંતઃકરણમાં પડ્યું કે તિમિરપટલ ટળી ગયું. શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ બળીને ભસ્મીભૂત થયાં. મહાદિવ્ય અને સમસ્રકિરણથી પણ અનુપમ કાંતિમાન કેવલ્યજ્ઞાન પ્રગટ થયું. તે જ વેળા તેણે પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કર્યું. શાસનદેવીએ એને સંતસાજ આપ્યો; અને તે મહાવિરાગી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી થઈ, ચાર ગતિ, ચોવિશ દંડક અને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી વિરક્ત થયા. ચપળ સંસારના સકલ સુખવિલાસથી એણે નિવૃત્તિ કરી. પ્રિયાપ્રિય ગયું; અને તે નિરંતર સ્તવવા યોગ્ય પરમાત્મા થયા.

પ્રમાણ શિક્ષા :

એમ એ છ ખંડનો પ્રભુ, દેવના દેવ જેવો, અઢળક સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીનો ભોક્તા, મહાયુનો ધણી, અનેક રત્ન ધરાવનાર, રાજરાજેશ્વર ભરત આદર્શ ભુવનમાં અન્યત્વ ભાવના ઊપજવાથી શુદ્ધ વિરાગી થયો.

ખરેખર ભરતેશ્વરનું મનન કરવા યોગ્ય ચરિત્ર સંસારની શોકાર્તતા અને ઔદાસીન્યતાનો પૂરેપૂરો ભાવ, ઉપદેશ અને પ્રમાણ દર્શિત કરે છે.

ભરતને શી ખામી હતી ?

એને ત્યાં કાંઈ ખામી હતી ? નહોતી એને ત્યાં નવયૌવના સ્ત્રીઓની ખામી કે નહોતી રાજઋદ્ધિની ખામી; નહોતી વિજયસિદ્ધિની ખામી કે નહોતી નવનિધિની ખામી; નહોતી પુત્ર સમુદાયની ખામી કે નહોતી કુટુંબ પરિવારની ખામી; નહોતી રૂપ કાંતિની ખામી કે નહોતી યશકીર્તિની ખામી ! આમ એ સંપૂર્ણ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ એને ત્યાં હતી, છતાં ભરતેશ્વરે વિવેકથી અન્યત્વનું સ્વરૂપ જોયું, જાણ્યું અને સર્પ-કંચુકવત્ સંસારપરિત્યાગ કરી તેનું મિથ્યા મમત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું. મહાવૈરાગ્યની અચળતા, નિર્ભમત્વતા અને આત્મશક્તિનું પ્રહુલ્લિત થવું આ મહાયોગીશ્વરના ચરિત્રમાં રહ્યું છે.

એ જ અરીસા ભુવનનો મહિમા :

એક પિતા (શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન)ના સો પુત્રમાં નવાણું આગળ આત્મ-સિદ્ધિને સાધતા હતા. સોમા આ ભરતેશ્વરે સાધી. પિતાએ પણ એ જ સિદ્ધિ સાધી. ભરતેશ્વરી રાજ્યાસનભોગિયો ઉપરાઉપર આઠ વાર, એ જ આદર્શભુવનમાં તે જ સિદ્ધિને પામ્યા કહેવાય છે. એ સકળ સિદ્ધિસાધક મંડળ અન્યત્વને જ સિદ્ધ કરી એકત્વમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અભિવંદન હો તે પરમાત્માઓને !!

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये अन्यत्व-
भावनाविभावनो नाम पंचमः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ
કાવ્યમાં અન્યત્વભાવના નામનો પ્રકાશ સમાપ્ત.

ॐ

अशुचि भावना

मदिरा गाणवानुं वासञ्ज अने आ देह - सरप्पामझी :

॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥

सच्छिद्रो मदिराघटः परिगलत्लेशसंगाशुचिः ।

शुच्या मृद्यमृदा बहिः स बहुशो धौतोऽपि गंगोदकैः ॥

नाधत्ते शुचितां यथा तनुभृतां कायो निकायो महा-

बीभत्सास्थिपुरीषमूत्ररजसां नायं तथा शुद्ध्यति ॥ १ ॥

अर्थ : आ देह मदिराना कुंभ जेवो छे. मदिराना कुंभमां मदिरा गाणवा छिद्रो पाडेवां डोय छे तेम आ देहमां पञ्ज अनेक छिद्रो छे. मदिराना भाजनमांधी छिद्रो वाटे मदिरा बहार गणातां तेना जरा पञ्ज संगधी ते भाजन अपवित्र थाय छे; तेमज आ देहमांधी जुदा जुदा छिद्रवाटे मण, मूत्र, परसेवो, रुधिर, वीर्य, पुरु आदि अपवित्र वस्तुओ जरी रही छे ते आ देहने अपवित्र करी रही छे. छिद्रो वाटे गणती मदिराथी अपवित्र थतुं मदिरानुं वासञ्ज जेम पवित्र माटीथी बहार घस्या छतां, अने पवित्र गंगा नदीना जणथी धोया छतां पवित्र थई शकतुं नथी तेम आ देहधारीओनो आ देह पञ्ज जे सूग आवे अेवां डाड, यर्म, मांस, रक्त, मूत्र, मण, शुक्रनुं स्थान छे, अने जेनां छिद्रो द्वारा अनेक अशुचिमय परिस्वेद, मूत्रादि पदार्थो वही रखा छे, ते पवित्र माटीथी घसो के शुद्ध गंगोदकथी धोवो, पञ्ज पवित्र थई शकतो नथी. तात्पर्य के अेक ज वार अशुचि जरी डोय अने इरी पाछी जरथानी न डोय, ती तो माटी-जण आदिथी घसतां-धोतां मदिराना वासञ्ज के आ देहने पवित्र करी शकाय; पञ्ज ज्यां निरंतर अशुचि वखा करती डोय, ते

ભાજનને ફરી ફરી માટીથી ઘસીએ, શુદ્ધ જળથી ધોઈએ તો પણ તે પવિત્ર થતું નથી; ઊલટાં એ માટી અને જળ અપવિત્ર થાય છે. ગંગાનું પાણી ગમે તેવું મીઠું અને શુદ્ધ છતાં ખારા સમુદ્રમાં પડતાં ખારું અને મલિન થાય છે, અથવા ગટરમાં પડતાં ગમે તેવું શુદ્ધ જળ અશુદ્ધ થાય છે, તેમ આ અપવિત્ર દેહ, જેમાંથી રાત્રિદિવસ અશુચિ વહ્યા કરે છે, જે અશુચિનું સ્થાનક છે, તે ધોયા-મસળ્યા છતાં કેવા પ્રકારે શુદ્ધ થઈ શકે ? ૧

ઉકરડો અને આ દેહ :

॥ મંદાક્રાંતા વૃત્તં ॥

સ્નાયં સ્નાયં પુનરપિ પુનઃ સ્નાંતિ શુદ્ધાભિરભિઃ ।

વારં વારં બત મલતનું ચંદનનૈર્ચયંતે ॥

મૂઢાત્માનો વ્યમપમત્તાઃ પ્રીતિમિત્યાશ્રયંતે ।

નો શુદ્ધયંતે કથમવકરઃ શક્યતે શોધ્યમેવં ॥ ૨ ॥

અર્થ : અહો ! મૂઢ જીવો એક વાર નાહ્યા, બીજી વાર નાહ્યા, ત્રીજી વાર નાહ્યા, એમ ફરી ફરી શુદ્ધ જળ વડે નાહ્યા છે; અને મલના સ્થાનરૂપ આ શરીરને ચંદન સુખડથી ચર્ચે છે; અને હવે એમ પવિત્ર છીએ એમ ગણી એના પર પ્રીતિમોહ ધરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. એ શરીર કદી શુદ્ધ નથી થતું. ઉકરડો કદી શુદ્ધ થાય ખરો ? ન જ થાય; કેમ કે ત્યાં નિરંતર ખાતર, ક્યારો રહ્યાં કરે છે. એક વખતનો ક્યારો જ્યાં ન ઊપડ્યો ત્યાં બીજો આવી પડે છે. તેમ આ શરીર પણ ક્યારના ઉકરડા જેવું છે. ત્યાં નિરંતર મળ રહે છે. એક વખતનો મળ જ્યાં દૂર કે ઓછો થતો નથી ત્યાં બીજો આવી ઊપજે છે. એક વખતનો પરસેવો, મેલ આદિ જ્યાં જળાદિથી ધોતાં દૂર થયો હોતો નથી, એટલામાં નવો પરસેવો, મેલ આદિ બહાર આવી પડે છે. આમ નિરંતર જેમાંથી મળ વહે છે, એવું અશુચિનું સ્થાનક દેહ છતાં, તેને સ્નાન વડે પવિત્ર થયેલું ગણનારા, તેના ઉપર ચંદનાદિ વિભેષનારા અને એને પવિત્ર ગણી તે પર પ્રીતિ-મૂર્છા રાખનારા જીવો ખરેખર મૂઢ છે. ૨

લસણ અને આ દેહ :

॥ શારૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

કર્પૂરાદિભિરર્ચિતોઽપિ લશુનો નો ગાહતે સૌરભં ।
ના જન્મોપકૃતોઽપિ હંત પિશુનઃ સૌજન્યમાલંબતે ॥
દેહીપ્યેષ તથા જહાતિ ન નૃણાં સ્વાભાવિકી વિમ્લતાં ।
નાભ્યક્તોઽપિ વિભૂષિતોઽપિ વહુધા પુષ્ટોઽપિ વિશ્વસ્યતે ॥૩॥

અર્થ : કર્પૂર, ચંદન, બરાસ, ગોરોચન, અત્તર આદિ સુગંધી વસ્તુઓનો લસણ ઉપર ભલે લેપ કરો, પણ લસણ પોતાનો દુર્ગંધ સ્વભાવ છાંડી સુગંધ પ્રહણ કરે નહિ.

ભલે આખા જન્મ પર્યંત તેના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે પણ યાડિયો દુર્જન સુજનતા પામે નહિ.

તેમ આ શરીરને વિવિધ પ્રકારનાં તેલ મર્દન કરો, અભ્યંગ કરો, શણગારો, ખવડાવી-પીવડાવી પુષ્ટ કરો, પણ તે તેની સ્વાભાવિક અશુચિ છોડે નહિ.

આ શરીર ઉપર સુગંધી છાંટો, ચંદન લેપ કરો, તેને શણગારો, ખવડાવો અને એમ માનો કે હવે એ સારું થયું, રૂડું થયું, પવિત્ર થયું; પણ એમ માનવા જેવું નથી. એ ભરોસો પણ રાખવો યોગ્ય નથી. અર્થાત્ જે સ્વાભાવિક રીતે અપવિત્ર છે, તે કૃત્રિમ પવિત્રતાના સાધનોથી અપવિત્રતા છોડે જ નહિ.

“તન તું ગણે છે, તારું તે નથી તારું રે,
સંભાળીને રાખ્યું સાજું, તોલવાણું કીધું તાજું;
ખવડાવી ખાટું ખારું રે,...તે નથી તારું રે.
જ્યારે એ રોગી જણાશે, મૂકવાનું મન ધાશે,
અતિશે થશે અકારું રે... તે નથી તારું રે.” ૩.

— પ્રકીર્ણ

દેહની સાહજિક અશુચિ, અન્ન-વિષ્ટા, પાન-પૂરીષ :

॥ ઉર્ષેદ્રવજ્ઞા વૃત્તં ॥

યદીય સંસર્ગમવાપ્ય સદ્ધો,

ભવેચ્છુચીનામશુચિત્વમુદ્ધૈઃ ॥

અમેઘ્યયોનેર્વપુષોસ્ય શૌચ-

સંકલ્પમોહોયમહો મહીયાન્ ॥ ૪ ॥

અર્થ : ઊંચા પ્રકારના પવિત્ર પદાર્થો પણ આ અપવિત્ર શરીરનો સંસર્ગ પામતાં એકદમ અપવિત્ર થઈ જાય છે, તો તેવા અશુચિપણાના કારણરૂપ આ શરીરને પવિત્ર કરવાનો સંકલ્પ-વિચાર કરવો એ કોઈ મોટો આશ્ચર્યકારક મોહ જ છે. ભલે ઊંચી જાતના ભાવનાર્થદનનું વિલેપન આ શરીરને કરો પણ તે જ થોડા વખતમાં સુગંધરહિત દુર્ગંધપણાને ભજે છે. તેમ જ રૂડાં રૂડાં ભાતભાતનાં સ્વાદિષ્ટ સુગંધી અશન-પાન વડે આ દેહને પોષો, પણ તે ખાન-પાન પણ થોડા કાળમાં નરક-મૂત્રરૂપે પરિણમે છે. આવો જેનો અશુચિમય સ્વભાવ છે, એ દેહને પવિત્ર કરવાનો વિચાર, -એ તો ખરેખર મહાન મોહ છે. ૪

ખરો શુચિ પદાર્થ :

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

इत्यवेत्य शुचिवादमतथ्यं ।

पथ्यमेव जगदेकपवित्रं ॥

शोधनं सकलदोषमलानां ।

धर्ममेव हृदये निदधीथाः ॥ ૫ ॥

અર્થ : એ રીતે આ અપવિત્ર શરીરને પવિત્ર કરવાનો વાદ ખોટો જાણીને જગતમાં એક પવિત્ર પથ્ય સર્વ પાપદોષરૂપ મેલ-અશુચિને ટાળનાર-શોધનાર ધર્મને તમે હૃદયમાં ધારણ કરો. તાત્પર્ય કે અશુચિભરી કાયા તો શુચિરૂપ થઈ શકે એમ નથી માટે એ વાદ ત્યજી દેવો યોગ્ય છે, અને ખરેખરી પવિત્ર વસ્તુ ધર્મ, જે પથ્ય છે, પાળવા-આદરવા યોગ્ય છે

અને જે બધાં પાપમેલને ધોઈ નાંખવા સમર્થ છે, તેનું જ શરણ ધારણ કર્તવ્ય છે. ૫

“ખાણ મૂત્ર ને મળની,
રોગ જરા ને નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને,
માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - અશુચિ ભાવના

હવે આ ભાવનાનું અષ્ટઢાગિયું કહે છે :

પવિત્ર તો આત્મા છે :

॥ આસાવરી રાગ ॥

॥ કાગારે તનુ યુની યુની જાવે... એ દેશી ॥

ભાવય રે વપુરિદમતિમલિનં ।

વિનય વિબોધય માનસનલિનં ॥

પાવનમનુચિંત્ય વિભમેકં ।

પરમમહોદયમુદિતવિવેકં ॥ ભા૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું આ શરીરને અતિ મલિન જાણ. અને તારા મનરૂપી કમળને સમજાવ કે પવિત્ર તો જેને મહાન જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, જેનામાં વિવેકનો ઉદય થયો છે, - તે એક પરમાત્મા જ છે. તાત્પર્ય કે આ શરીર પવિત્ર નથી; માટે એનો વિચાર ત્યજી દે અને ખરેખર પરમ પવિત્ર તો જ્ઞાનાત્મા ભગવાન છે, તેનું તું ચિંતવન કર. ૧

શુક શોષિતનાં વિવર્ત એ આ દેહ :

દમ્પતીરિતોરુધિરવિવર્તે,

કિં શુભમિહ મલકશ્મલગર્તે ।

મૃશમપિ પિહિતઃ સ્ત્રવતિ વિરૂપં,

કો બહુમનુતેઽવસ્કરકૂપં ॥ ભા૦ ૨ ॥

અર્થ : અહો ! આ શરીર તો સ્ત્રી-પુરુષનાં રક્ત-શુક્રના વિવર્તરૂપ છે; અર્થાત્ સ્ત્રીનું રુધિર અને પુરુષનું વીર્ય, એ બેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વિકાર છે. અહો ! એ મેલરૂપ ચીખલ-કીચડ કાદવની ખાઈ છે એમાં શું સારું-શોભનિક છે ? કંઈ જ નહિ. એ શરીરને હાડ-ચામથી ગમે તેટલું ઢાંક્યું છે, તોપણ તેમાંથી અત્યંત દુર્ગંધનીક, સૂગ આવે એવા પદાર્થો નિરંતર ઝરી રહ્યા છે. તો એવા કચરાના કૂવાનું તે કોણ બહુમાન કરે ? અર્થાત્ એવા અશુચિ ભરેલા શરીરનું લેશ માત્ર પણ માન કર્તવ્ય નથી. આમ હે વિનય ! તું શરીરનું અપવિત્રપણું વિચાર ! તારા મનકમલને વિક્સાવ. ૨

કોયલો ધોવો :

ભજતિ સચંદ્રં શુચિતાંબૂલં ।

કર્તુ મુખમારુતમનુકૂલં ॥

તિષ્ઠતિ સુરભિ કિયંતં કાલં ।

મુખમસુગંધિ જુગુપ્સિતલાલં ॥ ભા૦ ૩ ॥

અર્થ : જીવો મુખવાયુને અનુકૂળ કરવા, સુગંધી કરવા કર્પૂર પ્રમુખ નાંખીને તાંબૂલ-પાન ખાય છે; પણ આ મુખ જે અસુગંધી છે, દુર્ગંધવાળું છે, અને જેમાં સુગ આવે એવી લાળ રહેલી છે, તેમાં તે એ સુગંધી કેટલો વખત ટકશે ? અર્થાત્ બહુ નહિ ટકે. રાત્રે ગમે તેવા સુગંધી પાન ચાવી સૂઈ રહો; સવારે ઊઠતાં મોઢું ગંધાતું હશે; જીભ પર ઊલનો મળનો પોપડો બાજ્યો હશે. આમ હે વિનય ! આ શરીરની અપવિત્રતા પ્રત્યક્ષ છે; તે તું વિચાર, વિચાર. તારા મનકમળને જાગ્રત કર. ૩

કોઠીનો કાદવ, અશુચિ કેમ ટળે ?

અસુરભિગંધવહોંતરચારી ।

આવરિતું શક્યો ન વિકારી ॥

વપુરુપજિઘ્નસિ વારંવારં ।

હસતિ બુધસ્તવ શૌચાચારં ॥ ભા૦ ૪ ॥

અર્થ : હે વિનય ! દુર્ગંધ વહેનારો અંતરમાં રહેલો વિકાર

ટાળવા-ઢાંકવા તો તું સમર્થ નથી, છતાં આ તારા શરીર પર કૃત્રિમ સુબંધ છાંટી તેને તું વારંવાર સૂંધે છે, તારો શૌચાચાર જોઈ ડાહ્યા માણસો હસે છે. તાત્પર્ય કે જો તારાથી બને તો ખરેખરું કર્તવ્ય તો એ છે કે દુર્ગંધના કારણરૂપ શરીરની અંદર રહેલો જે વિકાર તે દૂર કરવો; કારણ કે એ વિકારરૂપ મૂળ કારણથી બહાર અશુચિ નીકળી આવે છે. એ વિકારરૂપ કારણ દૂર થાય તો પછી અશુચિનો લેશ પણ ન રહે; પણ આ આંતરૂ વર્તનારો વિકાર તો તું જાણે તેમ તારાથી દૂર થઈ શકે એમ નથી. એટલે બહારની પવિત્રતા રાખવા-જાળવવાના તારા પ્રયાસ મિથ્યા છે. તેમાં પણ જ્યારે એને ખરેખર પવિત્ર ગણી મોહવશ થઈ તું સૂંધે છે, ત્યારે તો ડાહ્યા પુરુષો એ તારી કૃતિ પર ધૂમ હસે છે. આવો અશુચિ પ્રકાર દેહનો છે, તે તારા હૃદયમાં હે વિનય ! તું ધાર. ૪

બારે વાટ ને નવે ઘાટ વહેતી નીક - પવિત્રતા ક્યાં રહી ?

દ્વાદશ નચ રંધ્રાણિ નિકામં ।

ગલદશુચીનિ ન યાંતિ વિરામં ॥

યત્ર વપુષિ તત્કલયસિ પૂતં ।

મન્યે તવ નૂતનમાકૂતં ॥ ભા૦ ૫ ॥

અર્થ : પુરુષના શરીરમાં નવ અને સ્ત્રીના શરીરમાં બાર મોટાં છિદ્રો વાટે અહોરાત્ર અશુચિ ઝરી રહી છે. તે શરીરને તું પવિત્ર માને છે, એ તો હે વિનય ! મને તારો કોઈ નવીન આચાર લાગે છે. અર્થાત્ આવો આચાર તો મેં જોયો-સાંભળ્યો નથી. જે પ્રત્યક્ષ અપવિત્રતાનું સ્થાન છે, જેમાંથી નિરંતર અશુચિ વહ્યા કરે છે, તેને તું પવિત્ર માને છે ? પણ એ પવિત્ર નથી, એમ હે વિનય ! તું નિરધાર. ૫

વિષ્ટા અને મૂત્ર, અન્નજળના વિકાર !

અશિતમુપસ્કરસંસ્કૃતમત્રં ।

જગતિ જુગુપ્સાં જનયતિ હત્રં ॥

પુંસવનં ધૈનવમપિ લીઢં ।

ભવતિ વિગર્હિતમતિજનમીઢં ॥ ભા૦ ૬ ॥

અર્થ : અહો ! આ જગતમાં મસાલા, વધાર પ્રમુખ સામગ્રીથી સંસ્કાર કરેલું, રાઈ, મરચાં, એલચી આદિ ભરી સ્વાદિષ્ટ કરેલું અન્ન ખાધા પછી વિષ્ટારૂપે પરિણમી જુગુપ્સાં-સુગ ઉપજાવે છે; તેમજ વીર્યવૃદ્ધિ કરે એવું ગાયનું દૂધ પણ પીધા પછી અત્યંત ગર્હણીય મૂત્રરૂપે પરિણમે છે. તાત્પર્ય કે આ દેહની અંદર કોઈ એવો વિકાર રહેલો છે કે સ્વાદિષ્ટ અન્ન અને પવિત્ર ગણાતી ગાયનું દૂધ પણ અનુક્રમે વિષ્ટા અને મૂત્રરૂપે પરિણમે છે. આવું અશુચિનું સ્થાનક દેહ છે, તે હે વિનય ! તું વિચાર, વિચાર. ૬

ઉકરડામાંનું રત્ન :

કેવલમલમયપુદ્ગલનિચયે ।

અશુચીકૃતશુચિભોજનસિચયે ॥

વપુષિ વિચિંત્ય પરમિહ સારં ।

શિવસાધનસામર્થ્યમુદારં ॥ ૫૦ ૭ ॥

અર્થ : There is something bright even in the darkest cloud. શ્યામમાં શ્યામ વાદળામાં પણ કંઈક ઊજળો ચળકાટ છે, - એવી એક લોકવાણી સત્ય છે, ગમે તેવી ખરાબ અસારરૂપ વસ્તુમાંથી તત્ત્વગવેષકો સાર શોધી કાઢે છે. તેમ હે વિનય ! આ શરીર જો કે કેવળ સડી-પડી જવાના, નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલનો સમૂહ છે, અને એની અંદર પડેલ પવિત્ર આહાર-પાન પણ વિષ્ટા-પૂરીષ્ટરૂપે પરિણમે છે, આમ જો કે કેવળ મલિન અને અસારભૂત આ દેહ છે, તોપણ તેમાં આ એક પરમ સારભૂત વસ્તુ છે, તે તું વિચાર. ગમે તેવો અશુચિમય આ દેહ છે, છતાં એમાં શિવસુખ, મોક્ષસુખ આપવાનું સામર્થ્ય છે; એવો એ દેહ ઉદાર-ઉચ્ચ છે.

મનુષ્યદેહનું માહાત્મ્ય :

જે દેહ અશુચિમય હોતાં કેવળ અસારભૂત છે, તે મનુષ્યદેહને સારભૂત કરવો હોય, તેનું સાર્થક કરવું હોય, તો તે દેહમાં મોક્ષસુખ આપવાનું જે સામર્થ્ય છે, તેનો તું લાભ લઈ લે. કોઈ પણ ગતિમાંથી

મોક્ષ પામી શકાય એમ હોય તો તે આ મનુષ્યગતિ જ છે; બીજા દેહ મોક્ષ પામી શકાતો નથી. દેવતાઓ પણ એ દેહને ઈચ્છે છે. દેવતાઓ સંયમ આરાધી શક્તા નથી, જ્યારે આ દેહથી સંયમ પાળી શકાય છે; વિરતિના ભાવ, ઉદ્યમ આ દેહે થઈ શકે છે. સંયમ-વિરતિ વિના, ચારિત્ર વિના મોક્ષ સુલભ નથી. આમ આ દેહ મોક્ષ પમાડવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; પણ તે તો જો આ દેહનો ઉપયોગ સંયમ-વ્રત-ચારિત્ર અર્થે કરવામાં આવે તો જ.

“દેહસ્ય સારં વ્રતધારણં ચ.”

મનુષ્યદેહ ઉત્તમ નૌકા, ચતુર નાવિક જોઈએ :

દેહનો નિર્વાહ કરવો, તેને ખવડાવવું, પીવડાવવું, પહેરાવવું, ઓઢાડવું એ કેવળ વ્રત-સંયમના નિર્વાહ અર્થે જ હોય તો દેહનું સાર્થક છે. કેવળ મોહને લઈ, વિષયાભીન વૃત્તિને લઈ દેહનો ઉપયોગ ખાવામાં, પીવામાં, વિષયભોગમાં કરવામાં આવે, તો તે દેહ હારી જવા જેવું છે, માઠી ગતિનું કારણ છે. તો એવી મૂર્છા ટાળવા આ અશુચિ ભાવના ભાવવી ઘટે છે. દેહનું અપવિત્રતામય વાસ્તવિક સ્વરૂપ સદ્બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીએ તો આ મૂર્છા અવશ્ય ટળશે, અને વ્રત-સંયમ આદિ આત્મહિતવ્રવૃત્તિ ભણી આ અમૂલ્ય દેહનો ઉપયોગ થશે. સંસારસમુદ્રમાંથી જીવને તારી નિર્વાણકાંઠે લઈ જનાર નાવ આ મનુષ્યદેહ છે, પણ તેમાં કષાય, મોહ, મૂર્છા, પ્રમાદ, આર્ત-સૌંદ્રધ્યાન આદિ બાકાં ન પડે તો; અને વ્રત-સંયમ, ઉપયોગ-જાગૃતિ, સાધ્યદૃષ્ટિ, પુરુષાર્થ, સત્ય, વિનય આદિ ઉત્તમ સદ્, કૃવાસ્તંભ અને અનુકૂળ પવન હોય તો જ એ વહાણ સહીસલામત મુક્તિ બંદરે પહોંચાડે છે. આમ આ મનુષ્યદેહનો સાર શિવસુખ આપવાનું તેનું સામર્થ્ય છે, માટે એ સામર્થ્યનો તું લાભ લઈ લે; અને બીજી રીતે એ દેહને અશુચિમય, અસાર ગણ, એમાં મૂર્છા પામ નહિ. ૭

‘બાઈનાં ફૂલ બાઈને, શોભા મારા ભાઈને’,

એ તો ચેતનનો જ ગુણ :

येन विराजितमिदमतिपुण्यं ।

तच्चैतय चेतननैपुण्यं ॥

વિશદાગમમધિગમ્ય નિપાનં ।

વિરચય શાંતસુધારસપાનં ॥ भा० ८ ॥

અર્થ : જો કે ઉપર કહ્યું કે આ મનુષ્ય દેહ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન છે, અને એથી અતિ પુણ્યવાન પવિત્ર ગણાય છે; અને એ કારણથી એ દેહ શોભનિક છે; પણ આ દેહને જે શોભા મળી છે, તે કાંઈ તેના પોતાના ગુણ કે નિપુણતાને લઈ નહિ. એ તો આ ચેતનની જ કુશળતા-નિપુણતા-ચતુરાઈ છે કે દેહ આ માન ખાટી જાય છે. બાકી દેહની પોતાની શોભા અને તેની પોતાની નિપુણતા તો અશુચિપણામાં જ છે ! આવો દેહનો અશુચિ પ્રકાર હે વિનય ! તું વિચાર, અને પવિત્ર સિદ્ધાંત, સત્શાસ્ત્રરૂપ જળસ્થાન પામી તું શાંતસુધારસનું પાન કર. તાત્પર્ય કે સદ્ગુરુને શોધ; તે પાસે જા; વિનયપૂર્વક તેઓ સમીપે શાસ્ત્રશ્રવણ કર; સમતાનો બોધ લે; અને એ સમતારૂપી અમૃતપાન કરી અમર થા. હે ચેતન ! જો ફરી આ અશુચિમય દેહ કોના કોના જેવો છે ? કહી જઉં છું, તે તું વિચાર -

દેહને ઉપમા

- (૧) દેહ ચોમેર છિદ્રવાળા મદિરાના વાસણ જેવો છે.
- (૨) દેહ કચરાના ઉકરડા જેવો છે.
- (૩) નગરની ખાળ (Gutter) જેવો છે.
- (૪) દેહ લસણ જેવો છે.
- (૫) દેહ દુર્જન જેવો છે.
- (૬) દેહ કચરાની ખાણ છે.

આવું દેહનું અશુચિમય સ્વરૂપ વિચારી તેમાં સુજા જીવે મૂર્છા કરવી ન ઘટે.

બીજી દૃષ્ટિએ એ જ દેહ ફરી એ વડે વ્રત-સંયમ આદરવામાં આવે, તો મોક્ષ આપવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ૮

આ અશુચિમય દેહનું લેશ માત્ર મોહ, માન, અભિમાન કરવા જેવું નથી. એ સંબંધી શ્રી સનત્કુમારની આ વાત બહુ મનન કરવા જેવી છે.

સનત્કુમાર*

સનત્કુમારનું સુરૂપ અને સ્વર્ગમાં પ્રશંસા :

ચક્રવર્તીના વૈભવમાં શી ખામી હોય ? ભરત રાજની વાતમાં એ વૈભવની બહોળાશ બતાવી છે. સનત્કુમાર પણ ચક્રવર્તી હતા. તેના વર્ણ અને રૂપ અત્યુત્તમ હતાં. એક વેળા સુધર્મ સભામાં એ રૂપની સ્તુતિ થઈ. કોઈ બે દેવોને એ વાત રૂચી નહિ. આથી તેઓ તે શંકા ટાળવાને વિપ્રરૂપે સનત્કુમારના અંતઃપુરમાં ગયા. સનત્કુમારનો દેહ તે વેળા ખેળથી ભર્યો હતો. તેને અંગે મર્દનાદિ પદાર્થોનું માત્ર વિલેપન હતું. તેણે એક નાનું પંચિયું પહેર્યું હતું અને તે સ્નાનમજ્જન કરવા બેઠા હતા. વિપ્રરૂપે આવેલા દેવતા તેનું મનોહર મુખ, કંચનવર્ણી કાયા અને ચંદ્ર જેવી કાંતિ જોઈને બહુ આનંદ પામ્યા અને માથું ઘુણાવ્યું.

દેવતાઓની પ્રસન્નતા :

આ જોઈને ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું, તમે માથું શા માટે ઘુણાવ્યું ? દેવતાઓએ કહ્યું, અમે તમારું વર્ણ અને રૂપ જોવા બહુ અભિલાષી હતા; સ્થળે સ્થળે તમારાં વર્ણ-રૂપની સ્તુતિ સાંભળી હતી; આજે અમે એ પ્રત્યક્ષ જોયું, જેથી અમને પૂર્ણ આનંદ ઊપજ્યો. માથું ઘુણાવ્યું એનું કારણ એ કે જેવું લોકોમાં કહેવાય છે તેવું જ રૂપ છે. એથી વિશેષ છે, પણ ઓછું નથી.

સનત્કુમારનો રૂપમદ :

સનત્કુમાર સ્વરૂપવર્ણની સ્તુતિથી પ્રભુત્વ લાવી બોલ્યા કે તમે આ વેળા મારું રૂપ જોયું તે ભલે, પરંતુ હું રાજસભામાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી બેસું છું, ત્યારે મારું રૂપ અને મારો વર્ણ જોવાં યોગ્ય છે. અત્યારે તો હું ખેળભરી કાયાએ બેઠો છું. જો તે વેળા તમે મારાં રૂપવર્ણ જુઓ તો અદ્ભુત ચમત્કારને પામો અને ચક્રિત થઈ જાઓ. દેવોએ કહ્યું, ત્યારે પછી અમે રાજસભામાં આવશું. એમ કહી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયાં.

સનત્કુમારે ત્યાર પછી ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં. અનેક

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - અશુચિ ભાવના.

ઉપચારથી જેમ પોતાની કાયા વિશેષ આશ્ચર્યતા ઉપજાવે તેમ કરીને તે રાજસભામાં આવી સિંહાસન પર બેઠા. આજુબાજુ સમર્થ મંત્રીઓ, સુભટો, વિદ્વાનો અને અન્ય સભાસદો યોગ્ય આસને બેસી ગયા હતા.

રાજસભા અને દેવોનું આગમન :

રાજેશ્વર ચામર, છત્રથી વિજાતા અને ખમા ખમાથી વધાવાતાં વિશેષ શોભી રહ્યા છે, ત્યાં પેલા દેવતાઓ પાછળ વિપ્રરૂપે આવ્યા. અદ્ભુત રૂપ-વર્ણથી આનંદ પામવાને બદલે જાણે ખેદ પામ્યા છે એવા સ્વરૂપમાં તેઓએ માથું ઘુણાવ્યું; ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું, અહો ! બ્રાહ્મણો, ગઈ વેળાં કરતાં આ વેળા તમે જુદા રૂપમાં માથું ઘુણાવ્યું એનું શું કારણ છે ?

દેવતાઓનો ખેદ અને સનત્કુમારની શંકા :

અવધિજ્ઞાનાનુસારે દેવવિપ્રોએ કહ્યું, “હે મહારાજ ! તે રૂપમાં અને આ રૂપમાં ભૂમિ-આકાશનો ફેર પડી ગયો છે. ચક્રવર્તીએ તે સ્પષ્ટ સમજાવવાને કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, અધિરાજ ! તમારી કાયા પ્રથમ અમૃતતુલ્ય હતી. આ વેળા ઝેરતુલ્ય છે. જ્યારે અમૃતતુલ્ય અંગ હતું ત્યારે આનંદ પામ્યા; અને આ વેળા ઝેરતુલ્ય છે, ત્યારે ખેદ પામ્યા.”

શંકા સમાધાન, અને પૂર્વકર્મનો ઉદય :

અમે કહીએ છીએ તે વાતની સિદ્ધતા કરવી હોય તો તમે તાંબૂલ થૂંકો; તે પર માખી બેસશે, તે તત્કાળ પરલોક પહોંચી જશે.

કાયાનું વિષરૂપ થવું - સનત્કુમારનો વૈરાગ્ય :

સનત્કુમારે એ પરીક્ષા કરી તો સત્ય ઠરી. પૂર્વિત કર્મનાં પાપનો જે ભાગ તેમાં આ કાયાના મદ સંબંધીનું મેળવણ થવાથી એ ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ હતી. વિનાશી અને અશુચિમય કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનત્કુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય આવ્યો. આ સંસાર કેવળ ત્યજવા યોગ્ય છે. આવી ને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિકના શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહમાન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારી તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા.

રોગનો ઉદય - કર્મરોગ :

સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદ્ય રૂપે આવ્યો. સાધુને કહ્યું- હું બહુ કુશળ રાજવૈદ્ય છું. તમારી કાયા રોગનો ભોગ થયેલી છે. જે ઈચ્છા હોય તો તત્કાળ તે રોગને હું ટાળી દઉં. સાધુ બોલ્યા હે વૈદ્ય ! કર્મરૂપી રોગ મહા ઉન્મત્ત છે; તે રોગ ટાળવાની તમારી જે સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો, એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો. દેવતા બોલ્યા-એ રોગ ટાળવાની સમર્થતા નથી.

સનત્કુમારની લબ્ધિ :

સાધુએ પોતાની લબ્ધિનાં પરિપૂર્ણ પ્રબળ વડે થૂંકવાળી આંગળી કરી તે રોગને ખરડી કે તત્કાળ તે રોગનો નાશ થયો; અને કાયા પાછી હતી તેવી બની ગઈ. પછી તે વેળા દેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું; ધન્યવાદ ગાઈ, વંદન કરી તે પોતાને સ્થાનકે ગયો.

પ્રમાણશિક્ષા :

રક્તપિત્ત જેવા, સદૈવ લોહીરૂપથી ગદ્ગદ્ગતા, મહા રોગની ઉત્પત્તિ જે કાયામાં છે, પળમાં વણસી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે, જે પ્રત્યેક રોમે પોણા બબ્બે રોગવાળી હોઈ રોગનો ભંડાર છે, અન્ન વગેરેની ન્યૂનાધિક્તાથી જે પ્રત્યેક કાયામાં દેખાવ દે છે, મળમૂત્ર-નરક-હાડ માંસ-પરુ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો મોહ ખરે વિભ્રમ જ છે. સનત્કુમારે જેનું લેશમાત્ર માન કર્યું, તે પણ જેનાથી સંખ્યાનું નહીં, તે કાયામાં અરે ! પામર, તું શું મોહ છે ? એ મોહ મંગળદાયક નથી.

॥ इति श्री शांतसुधारस मेयकाव्ये अशुचिभावनाविभावनो नाम षष्ठः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં

અશુચિ ભાવના નામનો છઠ્ઠો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

આશ્રવ ભાવના

આશ્રવ ઝરણ, જીવ સરોવર; કર્મ કાઢવ :

॥ ભુજંગપ્રયાતં વૃત્તં ॥
યથા સર્વતો નિર્ઝીરાપતદ્ભિઃ ।
પ્રપૂર્યેત સઘઃ પયોભિસ્તટાકઃ ॥
તથૈવાશ્રવૈઃ કર્મભિઃ સંભૃતોઙ્ગી ।
ભવેદ્ વ્યાકુલશ્ચંચલઃ પંકિલશ્ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ : જેમ ચોમેર પાણીના ઝરણાં પડતાં હોવાથી તળાવ એકદમ ભરાઈને છલી જાય છે, અને તેમાં પછી કાઢવ વધે છે, તેમ ચોતરફથી કર્મ આશ્રવ આવતાં પ્રાણી તેથી ભરાઈ જાય છે; તેને કાંઈ સૂઝતું નથી, તે વ્યાકુળ થાય છે; ગભરાય છે; તેની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિર થાય છે અને મેલી થાય છે. ૧

અખંડ વરસાદ - છુટાય કેમ ?

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તં ॥

યાવત્કિચિદિવાનુભૂય તરસા કર્મેહ નિર્જીર્યતે ।
તાવદ્વાશ્રવશત્રવોઽનુસમયં સિંચંતિ ભૂયોઽપિ તત્ ॥
હા કષ્ટં કથમાશ્રવપ્રતિભટાઃ શક્યા નિરોધ્યું મયા ।
સંસારાદતિભીષણાન્મમ હહા મુક્તિઃ કથં ભાવિની ॥૨॥

અર્થ : અહો ! હજી કંઈક કર્મ જ્યાં ભોગવાઈ નિર્જરી જાય છે, ત્યાં તો આશ્રવરૂપ શત્રુ સમયે સમયે નવાં કર્મો સિંચ્યાં કરે છે. અહો ! આમ જોતા આ આશ્રવરૂપી શત્રુઓને હું કેવી રીતે જીતી શકીશ ? અને આ ભયંકર સંસારમાંથી મારો મોક્ષ કેવી રીતે થશે ? ૨

શાથી જીવ ભ્રમે છે ?

॥ પ્રહૃષ્ણી વૃત્તં ॥

મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગસંજ્ઞા- ।

શ્ચત્વારઃ સુકૃતિભિરાશ્રવાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ॥

કર્માણિ પ્રતિસમયં સ્ફુટૈસ્મીભિ-

ર્વધ્નંતા ભ્રમવશતો ભ્રમંતિ જીવાઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ : (૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવિરતિ (૩) કષાય અને (૪) યોગ એ નામના ચાર આશ્રવ પુણ્યશાળી પુરુષોએ કહ્યા છે. ભ્રમે કરી, અર્થાત્ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી આ આશ્રવે કરી પ્રતિક્ષણે જીવો નવાં નવાં કર્મ બાંધે છે, અને ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં ભ્રમે છે. ૩

કર્મના આવવાના પ્રકાર :

॥ સ્થોદ્રતા વૃત્તં ॥

ઈન્દ્રિયાવ્રતકષાયયોગજાઃ ।

પંચ પંચચતુરન્વિતાસ્ત્રયઃ ॥

પંચવિંશતિરસત્ક્રિયા ઇતિ ।

નેત્રવેદપરિસંખ્યયાઽપ્યમી ॥ ૪ ॥

અર્થ : આ આશ્રવના બેતાલીસ પ્રકાર છે.

(૧) પાંચ ઈન્દ્રિયો	૫-૫
(૨) પ્રાણાતિપાતાદિક પાંચ અવ્રત	૫-૧૦
(૩) ક્રોધાદિ ચાર કષાય	૪-૧૪
(૪) મનાદિક ત્રણ યોગ	૩-૧૭
(૫) કાયિકાદિક પંચવિંશ અસત્ક્રિયા	૨૫-૪૨

પ્રથમ પાંચ મિથ્યાત્વાદિ જણાવ્યાં, તે તો આશ્રવનાં કારણો; અર્થાત્ મિથ્યાત્વને લઈ કર્મ આવે; અવ્રતને લઈ આવે; કષાયને લઈ આવે; પ્રમાદને લઈ આવે અને યોગને લઈ આવે.

અને આ બેતાલીસ ભેદ કહ્યા તે કેવા પ્રકારે કર્મ આવે તે બતાવવા, અર્થાત્ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપે કર્મ આવે; પાંચ અત્રત રૂપે આવે; ચાર કષાય રૂપે આવે; ત્રણ યોગરૂપે આવે; પંચવિંશ પ્રકારની અસત્ક્રિયા રૂપે પણ આવે.

ઈન્દ્રિયોના વિષય ભોગવતાં કર્મ લાગે; પ્રાણઘાત, અસત્ય, સ્તેય, મૈથુન, પરિબ્રહ્મચૂર્ણા આચરતાં કર્મ લાગે.

✓ક્રીધાદિ કરતાં કર્મ લાગે. વિના ઉપયોગે, વિના પ્રયોજને, ઊઠતાં બેસતાં, લેતાં, મૂકતાં, ફેંકતાં આદિ અનેક ક્રિયાએ કરી કર્મ લાગે.

કર્મ આવવાનાં કારણ :

કોઈ કર્મ મિથ્યાત્વને લઈ આવ્યું હોય; કોઈમાં અવિરતિ કારણ હોય; કોઈમાં પ્રમાદ કારણ હોય; કોઈમાં યોગ કારણ હોય; કોઈમાં બે કારણ હોય; કોઈમાં ત્રણ હોય; કોઈમાં વધારે, ઓછાં કે બધાં કારણો હોય; કોઈમાં એક પ્રધાન કારણ હોય તો બીજાં ગૌણ હોય. આમ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ કારણોને લઈ બેતાલીસ પ્રકારે આશ્રવ આવે છે.

એ આશ્રવનાં મુખ્ય કારણનાં પણ અનેક પ્રતિભેદ છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ ભેદ છે.	૫-૫
અત્રતના બાર ભેદ છે.	૧૨-૧૭
કષાયના પચીસ ભેદ છે.	૨૫-૪૨
યોગના પંદર ભેદ છે.	૧૫-૫૭

જેવું કારણ તેવો બંધ :

એમ આશ્રવનાં મુખ્ય ચાર કારણના ઉત્તરભેદ સત્તાવન છે. આ ભેદ ગ્રંથાંતરથી (નવતત્ત્વ, -તત્ત્વાર્થ પ્રમુખ ગ્રંથથી) જાણવા યોગ્ય છે. એમાંથી એક કે વધારે કારણે લઈ કર્મ બંધાય છે. તેમાં જેવું કારણ તેવો બંધ પડે છે. આકરા કષાયથી આકરો બંધ પડે છે પાતળો કષાય હોય તો શિથિલ બંધ પડે છે. તેમ બીજાં કારણોનું સમજવું. લાંબા કાળના કે ટૂંકા કાળના, આકરાં કે શિથિલ, નાનાં કે મોટાં, એમ કર્મના બંધ પડે છે. તે

જે કારણોથી તે બંધાય છે, તે કારણો ઉપર આધાર રાખે છે. એ આશ્રવનાં કારણો ટાળવાથી, દૂર કરવાથી, રોધવાથી પરમ કલ્યાણ છે. એ આશ્રવના રોધને સંવર કહે છે.

દેહ પર્યંત ક્રિયા તો છે :

પણ જીવે શાથી ડરવું જોઈએ છે ?

દેહધારી જીવ દેહમાં રહ્યો છે ત્યાં સુધી તેને ઈંદ્રિયો તો છે જ; યોગ છે, આંખ જોશે; કાન સાંભળશે; નાક સૂંધશે; જીભ ચાખશે; શરીર સ્પર્શે; બીજી ક્રિયાઓ પણ ચાલશે. આથી ડરવાનું નથી; પણ ડરવાનું છે તે તો મિથ્યાત્વાદિ કોઈ આશ્રવના કારણને લઈ એ ક્રિયા થાય તો; માટે સુજ્ઞ જીવોએ, આત્માર્થીઓએ ક્ષણે ક્ષણે વિચારવું કે કર્મ લાગે છે તે મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કષાય અને યોગથી લાગે છે, બીજી રીતે નથી લાગતાં; માટે અમુક ક્રિયા ચાલવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, બોલવામાં, હરવામાં, ફરવામાં, ચાખવામાં, લેવામાં, દેવામાં વગેરે ક્રિયામાં કયું કારણ વર્તે છે, એનો સૂક્ષ્મ ઉપયોગ રાખવો. વિચારવું કે મિથ્યાત્વ છે કે અવિરતિ છે, કષાય છે કે યોગ કે પ્રમાદ, - શું પ્રધાનપણે વર્તે છે, - એ વિચારી તેને અટકાવવાં. આથી આશ્રવનાં કારણો ઓછાં થશે; ટળશે; દૂર થશે; સંવરનો અભ્યાસ પડશે અને પરિણામે પરમ કલ્યાણ થશે. ૪

આશ્રવ ટળ્યે છૂટકો :

॥ ઇંદ્રવજ્રા વૃત્તં ॥

इत्याश्रवाणामधिगम्य तत्त्वं ।

निश्चित्य सत्यं श्रुतिसन्निधानात् ॥

एषां निरोधे विगलद्वિरोधे ।

सर्वात्मना द्राग् यतितव्यमात्मन् ॥ ૫ ॥

અર્થ : હે આત્મા ! તું અને બધા જીવો આ પ્રકારે આશ્રવ તત્ત્વ સમજી શાસ્ત્રશ્રવણ કરી સત્યનો નિશ્ચય કરો; અને એ આશ્રવ શત્રુનો નિરોધ કરવા તરત પ્રયત્ન કરો; એમાં વિરોધ જેવું કશું નથી; એમાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી, એ આશ્રવનો રોધ કર્યે જ છૂટકો છે; કલ્યાણ છે; માટે

સદ્ગુરુ સમીપે એ આશ્રવતત્ત્વ જાણી સત્યનો નિરધાર કરી એ આશ્રવ છાંડવા ઉદ્ધમ કરો. ૫

હવે આ સાતમી ભાવનાનું અષ્ટઢાણિયું કહે છે.

ઉચ્છ્રંખલને શ્રંખલામાં બાંધ્યો સારો :

॥ ધનાશ્રી રાગ - ભોલીડા રે હંસા રે
વિષય ન રાચીયે... એ દેશી ॥

પરિહરણીયા રે સુકૃતિભિરાશ્રવા ।

હૃદિ સમતામવધાય ॥

પ્રભવંત્યેત્તે રે મૃશમુચ્છ્રંખલા ।

વિભુગુણવિભવવધાય ॥ ૫૦ ૧ ॥

અર્થ : અહો ! કુશળ આત્માઓએ હૃદયને વિષે સમતા ધારણ કરી આ આશ્રવનો પરિહાર કર્તવ્ય છે; કેમ કે આ ઉચ્છ્રંખલ આશ્રવ (ઉચ્છ્રંખલ છૂટો, બેડી વિનાનો, આશ્રવને તો રોધ્યો સારો, બેડીમાં બાંધ્યો સારો, છૂટો ખરાબ) આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ જે વૈભવ-ઐશ્વર્ય તેનો નાશ કરવામાં ફતેહ પામે છે. હે ! સજ્જનો ! તમે આશ્રવને છાંડો; કેમ કે એ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણને ગાઢ આવરણનું કારણ થાય છે. ૧

કુમતપાશ મિથ્યાત્વ :

કુગુરુનિયુક્તા રે કુમતિપરિપ્લુતાઃ ।

શિવપુરપથમપહાય ॥

પ્રયતંતેડમી રે ક્રિયયા દુષ્ટયા ।

પ્રત્યુત શિવવિરહાય ॥ ૫૦ ૨ ॥

અર્થ : અહો ! કુગુરુથી પ્રેરાયેલા અને કુમતિના પાશમાં ફસેલા આ જીવો શિવપુરનો માર્ગ ત્યજી દઈ ઊલટા દુષ્ટ ક્રિયા વડે અવળા ચાલ્યા છે ! અહો ! આ તો તેઓનો શિવસુખ પામવાને બદલે તે હારી જવાનો પ્રયાસ છે, માટે જે આશ્રવરૂપ દુષ્ટ ક્રિયાથી શિવસુખ નાશ પામે, છેદું જાય, એનો તમે હે સજ્જનો ! પરિહાર કરો. ૨

દિશાભ્રમથી દુઃખ તેમ ઈંદ્રિયો ખુલ્લી રાખવાથી પણ દુઃખ :

અવિસ્તચિત્તા રે વિષયવશીકૃતા ।

વિષહંતે વિતતાનિ ॥

इह परलोके रे कर्मविपाकजा-

न्यविरलदुःखशतानि ॥ प० ३ ॥

અર્થ : ઉપર જણાવ્યું કે કુગુરુ અને કુમતિના પાશમાં પડી મિથ્યા માર્ગ જીવો ગ્રહણ કરે છે; ઉત્તરમાં જવું હોય અને લે દક્ષિણની વાટ; અને સમજે કે અમે ઉત્તરમાં જઈએ છીએ. જે ક્રિયા-વર્તનથી મોક્ષ દૂર જાય, કર્મ વધારે વધારે આકરાં બંધાતાં જાય, તે ક્રિયા-વર્તનથી શિવસુખમોક્ષ મળશે એમ ગણી આચર્યા રહે, તો તેઓને મોક્ષ મળે ખરો ? ના, કદી નહીં. આમ ઘણા જીવો જ્યારે મિથ્યાત્વ આશ્રવથી કર્મ બાંધે જાય છે, ત્યારે વળી બીજા ઘણા જીવો છે, કે જેના ચિત્તમાં લેશ માત્ર વ્રતનાં, વિરતિનાં, વૈરાગ્યનાં પરિણામ નથી, જે બિચારા વિષયવશ પડ્યા છે; અને એ વિષયાશ્રવથી ઉપાર્જેલાં કર્મનાં સેંકડો ગમે વિપાક-ફલ આ ભવમાં તથા પરભવમાં નિરંતર સહન કરી રહ્યા છે.

શારીરિક ક્ષીણતા આદિ રોગ એ આ ભવનાં વિષયસેવનથી થએલાં પ્રત્યક્ષ ફળ છે; પરભવે પણ નરક, તિર્યંચ ગતિરૂપ એનાં ફળ છે. વિષયસેવનથી રોગ થાય; રોગથી તન-મનની-સ્ફૂર્તિ ન રહે; આત્મવીર્યોલ્લાસમાં ખામી આવે; આહક્રદોહક્ર ચિંતવવું થાય; મન અસ્થિર રહે; આર્તશૈદ્ર ધ્યાન ધરે; ક્રુતર્ક કરે; આથી માઠાં કર્મ બંધાય; જે પરિણામે દુઃખરૂપ માઠી ગતિને આપે. આમ પરંપરાએ વિષયસેવન કારણભૂત થાય છે. એટલે ઘણા જીવો કુગુરુ અને કુમતિના પાશમાં પડ્યા હોવાથી તત્ત્વ પામતા નથી. સત્યને અસત્યરૂપે ગણે છે; અસત્યને સત્યરૂપે ગણે છે; ક્વચિત્ ખોટું જાણતાં છતાં જાણી જોઈને છાંડતા નથી; સાચું જાણતાં છતાં જાણી જોઈને આદરતા નથી, આવા મિથ્યાત્વી, અવળે રસ્તે ચાલનારા, વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનથી વિમુખ, એ દુઃખ પામે છે. તેમ જ વિષયાધીન વૃત્તિવાળા જીવો પણ અગાઉ કહ્યું તેમ આ ભવ, પરભવ બંનેમાં વિષયજન્ય કર્મના કડવા વિપાક અનુભવે છે; માટે હે ! સજ્જનો ! તમે આ આશ્રવ છાંડો. ૩

હાથી ને વિષય :

કરિઙ્ગમધુપા રે શલભમૃગાદયો ।

વિષયવિનોદરસેન ॥

હંત લભંતે રે વિવિધા વેદના ।

વત્ પરિણતિવિરસેન ॥ ૫૦ ૪ ॥

અર્થ : અહો ! જેનું પરિણામ ખરોખર માહું છે, જેના વિષાક કડવા છે, એવા વિષયાનંદના રસે કરી હાથી, માછલાં, ભ્રમરા, પતંગિયાં, હરણ આદિ જીવો જાતજાતની વેદના ભોગવે છે. વિષયજન્ય વેદનાનાં આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે. હાથી સ્પર્શોદ્રિયના વિષયમાં લુબ્ધ છે; તો તે જ વિષયલોભ તેને અંધ કરી ફસાવે છે. માછલાં જીહ્વેદ્રિયના વિષયને વશ છે; ભ્રમરા સુગંધને વશ છે; પતંગિયાં રૂપ-તેજને વશ છે; હરણિયાં રાગને, સુસ્વરને વશ છે. આમ એકેક ઈન્દ્રિયના વિષયને વશ થઈ, એમાં એવા લીન થઈ જાય છે કે પોતાને ભૂલી જઈ પ્રાણ ખોયા જેવી સ્થિતિમાં ફસાઈ જાય છે.

હાથીને સ્પર્શોદ્રિયનો લોભ જ ફસાવે છે. વિષયને વશ પ્રાણીનાં બંને ચક્ષુઓ, ચર્મ તથા ભાવચક્ષુ અંધ થઈ જાય છે. તે દેખી શકતો નથી, વિચારી શકતો નથી, આ પ્રત્યક્ષ વાત છે. કામવિવશ હાથી, હાથણી દેખી એવો વિહ્વળ થઈ જાય છે કે કશું દેખી શકતો નથી. આ વિષયાંધપણાથી એ મહાન જબરું પ્રાણી પણ વશ થાય છે. જંગલમાં હાથીઓનાં ટોળામાંથી હાથીને પકડવાની આ યુક્તિ પ્રચલિત છે.

હાથી કેમ પકડાય છે ?

જંગલમાં એક જબરો, બે-ત્રણ હાથી માય એવડો ખાડો ખોદવામાં આવે છે. તે ઉપર ખપાટો ઓરસઓરસ ભરી લઈ તેને ઢાંકી દે છે. ઉપર એક જીવતી હાથણીના આકારની કાગળની કે બીજી કૃત્રિમ હાથણી ઊભી રાખવામાં આવે છે. બિચારો કામવિવશ હાથી તો હાથણીની શોધમાં જ ભટકતો હોય છે, અને જ્યાં હાથણી દેખી ત્યાં આંધળોભીત થાય છે; અને તેના ઉપર પોતાનું ચાલે તો હુમલો કરવા જાય છે. આ કૃત્રિમ

હાથણી પાસે પણ એ પ્રકારે હાથી આવી થયે છે. એને પકડનારા આસપાસ સંતાઈ રહે છે. આસપાસ કોઈ નથી, એ જાણી હાથીને વધારે ખેર આવે છે અને કૃત્રિમ હાથણી પર હુમલો કરવા જાય છે, ત્યાં પોતાના ભારથી વાંસની જાળી તૂટી પડે છે. અને પોતે ખાડામાં સરી પડે છે, અહીંયાં તેનો મદ ઊતરી જતાં સુધી તેને ભૂખ્યો-તરસ્યો રાખી મૂકવામાં આવે છે, આથી તે ગળી જઈ શાંત થઈ પકડાય છે અને પાળી શકાય છે. આમ હાથી જેવું રાક્ષસી પ્રાણી એક સ્પર્શદ્રિયના વિષયને લઈ વિટંબણા પામે છે, તો પછી બધી ઈંદ્રિયોને વશ જીવને કેટલી વિટંબણા થાય ? એ હે જીવ ! તું વિચાર.

**માછલીને રસ, ભ્રમરને સુગંધ, પતંગને
રૂપ, મૃગને રાગ - પ્રાણ જવાની વાત :**

માછલી બિચારી જીભના વિષયને વશ હોવાથી ખાવાની લાલચે પકડાય છે. ભ્રમરો સુગંધનો ભોગી થતાં તે વિષયથી છેવટ સુધી તૃપ્તિ નથી પામતો, એથી સાંજે કમળ, જેમાં તે રહ્યો હોય છે તે બિડાઈ જતાં અંદર પ્રાણ ખૂએ છે. પતંગિયાં રૂપથી આકર્ષાઈ બળતા દીવામાં ઝંપલાઈ દુઃખ પામે છે, પ્રાણ ખુએ છે. હરણિયાં મધુર ગાયનથી લુબ્ધ થઈ શિકારીના પાશમાં ફસાઈ પ્રાણ ખુએ છે. વિષયજન્યના આ પ્રત્યક્ષ વિપાક છે. એકેક વિષયના લોભથી આવું મારું પરિણામ આવે છે, તો પછી બધી ઈંદ્રિયોને વશ રહેતાં કેટલું દુઃખ આવે ? હે ચેતન ! તું એ વિચારી એ વિષયથી વેગળો રહે ! વેગળો રહે !! એ વિષયનાં પરિણામ માઠાં છે; માટે હે પુણ્યવંત જીવો ! તમે આશ્રવ છાંડી દો. ૪

આમ જ્યારે ઘણા મિથ્યાત્વ અને વિષયથી દુઃખ પામે છે ત્યારે ઘણા કષાયથી પામે છે એ બતાવે છે.

કષાયથી દુઃખ :

उदितकषाया रे विषयवशीकृता ।

यांति महानरकेषु ॥

परिवर्तते रे नियतमनंतशो ।

जन्मजरामरणेषु ॥ ૫૦ ૫ ॥

અર્થ : અહો ! જેને કષાયનો ઉદય થયો છે, જે વિષયને વશ થયા છે, તે બિચારા મહાઘોર નરક ગતિ પામે છે અને નિશ્ચયે અનંતી વાર જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખ અનુભવે છે. વિષય, કષાય, પ્રમાદ, મિથ્યાત્વ, આશ્રવનાં આવાં કડવાં ફળ છે, તો હે પુણ્યશાલી જીવો ! તમે આશ્રવનો પરિહાર કરો ! પરિહાર કરો !! ૫

તેવા જ પ્રકારે મન-વચન-કાયાના માઠા યોગે જીવો દુઃખ પામે છે તે બતાવે છે.

ચંચળતાનાં દુઃખ :

મનસા વાચા રે વપુષા ચંચલા ।

દુર્જયદુરિતભરેણ ॥

ઉપલિપ્યંતે રે તત આશ્રવજયે ।

યતતાં કૃતમપરેણ ॥ ૫૦ ૬ ॥

અર્થ : અહો ! જે પ્રાણી મન, વચન, કાયાએ અસ્થિર થાય છે, અર્થાત્ જેના મનોયોગ, કાયયોગ, વાચાયોગ કાબુમાં રહેતા નથી, તે પ્રાણીઓ દુર્જય, આકરું પાપ બાંધે છે, માટે હે ચતુરજનો ! તમે આશ્રવને જીતવાનો પ્રયાસ કરો. નવાં કર્મ બાંધો નહિ. મન, વચન, કાયાના યોગ સ્થિર કરો. આશ્રવનાં પરિણામ માઠાં છે, માટે એને છાંડો. ૬

આ તો અશુદ્ધ યોગના ફળની વાત કહી, પણ શુભ યોગથી પણ જીવોને ભ્રમવું પડે છે; ભલે શાતા ભોગવે છે, પણ તે કર્મનું કારણ હોવાથી, ભ્રમમાં ભ્રમીડે છે, એ બતાવે છે.

સોનાની અને લોઢાની બેડી :

શુદ્ધા યોગા રે યદપિ યતાત્મનાં ।

સ્રવંતે શુભકર્માણિ ॥

કાંચનનિગડાંસ્તાન્યપિ જાનીયાસ્ ।

હતનિવૃત્તિશર્માણિ ॥ ૫૦ ૭ ॥

અર્થ : સંયતિ પુરુષોના ભલે શુભ યોગ હોય, તો પણ તે યોગ હોવાથી શુભ કર્મને આણે છે; કર્મરહિત નથી કરતાં. આ શુભ કર્મો પણ મોક્ષસુખનો નાશ કરવાને સુવર્ણ બેડી સમાન સમજવાં. જ્યાં સુધી કર્મ છે ત્યાં સુધી જીવ બેડીમાં બંધાયલો છે; અને ત્યાં સુધી તેનો મોક્ષ થાય નહિ. ભલે અશુભ કર્મવાળાની લોઢાની બેડી ગણો, શુભ કર્મવાળાની સોનાની, પણ બંને બંધાયલા તો છે. આમ શુભયોગ પણ આશ્રવ છે. તેને હે સજ્જનો ! તમે પરિહરો. ૭

આશ્રવ છાંડે તે અમર થાય :

મોદસ્વૈવં રે સાશ્રવપામ્પનાં-

રોધે ધિયમાધાય ॥

શાંતસુધારસપાનમનારતં

વિનય ! વિધાય વિધાય ॥ ૫૦ ૮ ॥

અર્થ : માટે રે વિનય ! સુવિનીત ચેતન ! તું આવા પ્રકારે આશ્રવજન્ય પાપને રોધવાની બુદ્ધિ કર; અને આ શાંતસુધારસનું વારંવાર પાન કરી આનંદ પામ. આશ્રવનાં કડવા પરિણામ આમ જાણી હે સજ્જનો ! હે ચેતન ! તમે આ મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, કપાય, યોગરૂપ કર્મને આવવાનાં નિબિડ કારણરૂપ આશ્રવને છાંડો. ૮

આમ આશ્રવ વિચારી તે અટકાવતાં જીવને મોક્ષ પામવામાં કાંઈ વાર નથી. તે અમર થાય છે. તેને ભય રહેતો નથી.

“અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે,

યું કારણ મિથ્યાત દિયો તજ

કાહો કો દેહ ધરેંગે ? અબ હમ૦.”

— શ્રી આનંદધનજી

બંધનું કારણ આશ્રવ — મુક્તિનું કારણ સંવર.

“કારણ યોગે હો બંધે બંધને રે,

કારણે મુક્તિ મુકાય,

આશ્રવ-સંવર નામ અનુક્રમે રે,
હેયોપાદેય સુણાય.”

— શ્રી આનંદધનજી. પદ્મપ્રભુનું સ્તવન.

આશ્રવદ્વારે કુંડરિક :

પુંડરિક-કુંડરિક*

મહાવિદેહમાં પુંડરિકિણી નગરીમાં પુંડરિક અને કુંડરિક બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા. એક સમયે મહાતત્ત્વજ્ઞાની મુનિરાજ વિહાર કરતાં ત્યાં આવી ચડ્યા. તેઓનાં વૈરાગ્યવચનામૃતથી કુંડરિક દીક્ષા લેવાનો અનુરાગી થયો. ઘરે આવી પોતાનું રાજ્ય પુંડરિકને સોંપી પોતે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું.

ભગ્નપરિણામી કુંડરિક :

સરસ-નિરસ આહાર કરતાં થોડા કાળે એને રોગ ઊપજ્યો; તેથી તે ચારિત્ર પરિણામે ભગ્ન થયો. પુંડરિકિણી નગરીના અશોક ઉદ્યાનમાં આવી તેણે ઓઘો-મુહપતિ વૃક્ષે વળગાડી મૂક્યાં. નિરંતર તે પરિચિંતવન કરવા મંડ્યો, કે પુંડરિક મને રાજ્ય આપશે કે નહિ ? વનપાળે કુંડરિકને ઓળખ્યો. તેણે જઈને પુંડરિકને વિદિત કર્યું કે તમારો ભાઈ આકુળવ્યાકુળ થતો અશોક બાગમાં રહ્યો છે. પુંડરિકે આવી કુંડરિકના મનોભાવ જ્ઞેયા, અને તેને ચારિત્રથી ઊલતો-ઊષ્ટ થતો જોઈ કેટલોક ઉપદેશ આપી, પછી રાજ્ય તેને સોંપી ઘેર આવ્યા.

મહારૌદ્ર ધ્યાન :

સહસ્ર વરસ પ્રવ્રજ્યા પાળી પછી તે પતિત થયો, તેથી કુંડરિકની આજ્ઞા સામંત કે મંત્રી કોઈ માનતા નહિ અને ઊલટા તેને ધિક્કારતા. કુંડરિકે રાજ્યમાં આવ્યા પછી અતિ આહાર કર્યો. રાત્રિએ એથી કરી તેને બહુ પીડા થઈ, વમન થયું. અભાવને લઈ કોઈ તેની પાસે આવ્યું નહિ; તેથી તેના મનમાં પ્રચંડ ક્રોધ વ્યાપ્યો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દર્દથી જે

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ-આશ્રવ ભાવના

મને શાંતિ થાય તો પછી પ્રભાતે હું એ બધાને જોઈ લઈશ. એવા મહા માઠાં દુર્ઘાનથી મરીને સાતમી નરકે અપયંકાણ પાથડે તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષ્યે અનંત દુઃખમાં જઈ ઊપજ્યો. કેવું વિપરીત આશ્રવદાર !!! આશ્રવથી કુંડરિકની શી અવસ્થા થઈ ?

આમ જાણી મુમુક્ષુઓએ આશ્રવ છાંડવો યોગ્ય છે.

હવે પુંડરિકનું શું થયું જુઓ !

સંવરદારે પુંડરિક :

કુંડરિકના ઓઘો-મુખવસ્ત્રિકા આદિ સંયમોપકરણ જે તેણે અશોક બાગમાં ઝાડે લટકાવ્યાં હતાં, તે ગ્રહણ કરીને પુંડરિકે નિશ્ચય કર્યો કે મારે મહર્ષિ ગુરુ કને જવું; અને ત્યાર પછી જ અન્નજળ ગ્રહણ કરવાં. અણવાણે ચરણે પરવરતાં પગમાં કંકર, કંટક ખૂંચવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી. તો પણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો. એથી એ મહાનુભાવ પુંડરિક અવીને સમર્થ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાને તેત્રીસ સાગરોપમના અત્યુગ્ર આયુષ્યે દેવરૂપે ઊપજ્યો.

આશ્રવથી કુંડરિકની શી દુઃખદશા ! સંવરથી પુંડરિકની શી સુખદશા !!!

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये आश्रवभावनाविभावनो

नाम सप्तमः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં

સાતમી આશ્રવ ભાવના સમાપ્ત.



ॐ

સંવર ભાવના

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

येन येन य इहाश्रवरोधः ।
संभवेन्नयतमौपयिकेन ॥
आद्रियस्य विनयोध्यतचेता-
स्तत्तदांतरदशा परिभाष्य ॥ १ ॥

અર્થ : હે વિનય ! આ જગતમાં જે જે ઉપાયે કરી નિશ્ચયે આશ્રવરોધ થાય, તે તે ઉપાયો અંતર દૃષ્ટિએ વિચારી તે પ્રતિ ચિત્ત લગાડવામાં આદર કર. ૧

संयमेन विषयाविस्तत्वे ।
दर्शनेन वितथाभिनिवेशं ॥
ध्यानमार्त्तमथ रौद्रमजस्रं ।
चेतसः स्थिरतया च निरुंध्याः ॥ २ ॥

અર્થ : હે વિનય ! વિષય અને અપ્રતનો સંયમ વડે નિરોધ કર. અસત્યના અભિનિવેશ-આગ્રહરૂપ જે મિથ્યાત્વ તેનો સમ્યગ્દર્શન વડે, સમ્યક્ત્વ વડે નિરોધ કર અને ચિત્તની સ્થિરતા વડે આર્ત અને રૌદ્ર એ બે માઠાં ધ્યાનનો હંમેશ નિરોધ કર. વિષય, અપ્રત, મિથ્યાત્વ, દુષ્કર્મ એ બધાં આશ્રવનાં કારણો છે; તો તે કારણો તેના પ્રતિપક્ષી કારણો સંયમ, દર્શન, સ્થિરતાથી દૂર કરી શકાય છે. ૨

॥ શાલિની વૃત્તં ॥

क्रोधं क्षांत्या मार्दविनाभ्रिमानं ।
हन्त्या माया मार्जविनोज्ज्वलेन ॥

લોભં વારાંશિરૌદ્રં નિસંઘ્યાઃ ।
સંતોષેણ પ્રાંશુના સેતુનેવ ॥ ૩ ॥

અર્થ : જેમ રૌદ્ર-ભયંકર લાગતી પાણીની રાશને ઊંચી પાણ બાંધી ખાળી શકાય છે, તેમ હે વિનય ! તું કોધનો ક્ષમા વડે, માનનો નમ્રતા વડે, માયા કપટનો ઉજ્જવળ સરળ ચિત્ત વડે અને લોભનો સંતોષ વડે નિરોધ કર. ૩

॥ સ્વાગતા વૃત્તં ॥

ગુપ્તિભિસ્તિસૃષ્ટિરેવમજય્યાન્ ।
ત્રીન્ વિજિત્ય તરસાઽધમયોગાન્ ॥
સાધુસંવરપથે પ્રયતેથા ।
લપ્સ્યસે હિતમનીહિતમિદ્ધં ॥ ૪ ॥

અર્થ : હે વિનય ! જીતવા મુશ્કેલ એવા ત્રણ મન-વચન-કાયાના અધમ યોગને મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયાગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિ વડે જીતી, તું રૂઝા સંવર માર્ગમાં પ્રયત્ન કર; એથી પરિણામે તું શાશ્વત હિતાર્થ પામીશ; અર્થાત્ કોઈ કાળે નાશ ન પામે એવો મોક્ષ પામીશ. ૪

॥ મંદાક્રાંતા વૃત્તં ॥

एवं रुद्धेष्वमलहृदयैराश्रवेष्वाप्तवाक्य-
श्रद्धाचंचत्सितपटपटुः सुप्रतिष्ठानशाली ॥
शुद्धैर्योगैर्जवनपवनैः प्रेरितो जीवपोतः ।
स्रोतस्तीतर्वा भवजलनिधेर्याति निर्वाणपुर्या ॥ ५ ॥

અર્થ : મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવનાં કારણો છે, કર્મ જળ આવવાનાં એ પાંચ મોટા નાળાં છે.

મિથ્યાત્વ નાળું સમ્યગ્દર્શનરૂપ દરવાજા (સંવર) વડે બંધ કરી શકાય છે.

અપ્રત, વિષય, પ્રમાદરૂપ નાળું ચારિત્રથી બંધ કરી શકાય છે.

કોધ, ક્ષાય ક્ષમા સંવરથી અટકાવી શકાય છે.

માન આશ્રવ મૃદુતા સંવરથી અટકાવી શકાય છે.

માયા આશ્રવ સરલચિત્તરૂપ સંવરથી રોધી શકાય છે.

લોભ આશ્રવ સંતોષ સંવરથી રોધી શકાય છે.

મનોયોગ મનગુપ્તિથી અટકાવી શકાય છે.

વચનયોગ વચનગુપ્તિથી અટકાવી શકાય છે.

કાયયોગ કાયગુપ્તિથી અટકાવી શકાય છે.

જીવવહાણ મોક્ષબંદરે કેમ પહોંચે ?

આમ જે જે કર્મ આવવાનાં મોટાં દ્વાર છે, તે દ્વારને બંધ કરવાના તેવા જ દરવાજા છે. તે દરવાજારૂપ સંવરને હે વિનય ! તું આદર. હે નિર્મલ હૃદયવાળા પુરુષો ! એ સંવરનું તમે સેવન કરો. એ સંવરનો આદર અને આશ્રવનો રોધ થતાં જીવરૂપ વહાણ સંસારસમુદ્રના પ્રવાહને તરી જઈ નિર્વાણપુરી પહોંચી જાય છે. એ જીવરૂપી વહાણમાં પરમ આત્મપુરુષ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માનાં પવિત્ર વચન પર શ્રદ્ધારૂપ સઠ ફરફરી રહ્યા છે; અને મન, વચન, કાયાના શુદ્ધ યોગરૂપ વેગવાળા પવને કરી તે જીવરૂપ નૌકા સડસડાટ નિર્વાણપુરી ભણી પ્રયાણ કરી રહી છે. સમુદ્રમાં વહાણ હોય તેને જે કાંઠે જવું હોય તે કાંઠે પહોંચવામાં અનુકૂળ પવન જોઈએ; કૂવાસ્થંભ અને સઠ સારા જોઈએ. જીવરૂપી વહાણને સંસારસમુદ્રમાંથી મોક્ષપુરી બંદરે પહોંચવું છે. તે જીવરૂપ જહાજને શ્રી તીર્થકરનાં વચન પર આસ્થારૂપ સઠ છે; તે સઠને શુદ્ધ યોગરૂપી પવન ઊંચે ફરફરાવી રહે છે; એથી જીવવહાણ તીવ્ર વેગે મુક્તિપુરી બંદર ભણી દોડ્યું જાય છે અને નિર્વિઘ્નપણે ત્યાં તત્કાળ પહોંચે છે. જીવજહાજને મુક્તિએ પહોંચાડનારા આ અનુકૂળ સઠ અને વાયારૂપ શ્રદ્ધા અને શુદ્ધયોગ આશ્રવનો રોધ થાય તો જ મળે છે; માટે હે સંસારસમુદ્ર તરવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ ! તમે આશ્રવને રોધો; સંવરને આદરો; સંયમ આરાધો; સમ્યગ્દર્શન સેવો; મન સ્થિર રાખો; ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષ ધરો; મન, વચન, ક્રીયાની ત્રણ ગુપ્તિ, ત્રણ શુદ્ધ યોગ આદરો. ૬

હવે સંવરભાવનાનું અષ્ટઠાણિયું કહે છે :-

॥ नट राग-महावीर मेरो लालन ए देशी... ॥

शृणु शिवसुखसाधनसदुपायं ।

सदुपायं रे सदुपायं ॥ शृणु० ।

ज्ञानादिक पावनरत्नत्रय

परमाराधनमनपायं रे ॥ शृणु० ॥ १ ॥

अर्थ : हे विनय !! तुं भोक्तृसाधननो इडो उपाय सांभल. अेक तो :-

(१) निर्दोष पवित्र ज्ञान-दर्शन-आरित्र रत्नत्रयीनुं आराधन करवुं ते. १

श्रीशुं -

विषयविकार मपाकुरु दूरं ।

क्रोधं मानं सहमायं ॥

लोभं रिपुं च विजित्य सहेलं ।

भज संयमगुणमकषायं ॥ शृणु० ॥ २ ॥

अर्थ : (२) विषयविकार दूर कर.

(३) क्रोध-मान-माया-लोभरूप शत्रुने सहेलाईथी अती लई कषायथी रहित संयम आराध. २

शिवसुख साधन :

वणी :-

उपशमरसमनुशीलय मनसा ।

रोषदहनजलदप्रायं ॥

कलय विरागं धृतपरभागं ।

हृदि विनयं नायं नायं ॥ शृणु० ॥ ३ ॥

अर्थ : हे विनय ! क्रोधरूपी अग्निने ढारवा मेघ समान जे उपशम रस ते तुं तारा हृदयमां धारण कर; ते उपशम रसनो तुं अभ्यास पाड; हृदयमां विनय आशीने परपुद्गलादि भाव-छांडी वैराग्यनो परिचय कर.

હે વિનય ! પુદ્ગલાદિ જે પર વસ્તુ તે વૈરાગ્ય વિના ટળશે નહિ; માટે વૈરાગ્ય આણ. આ શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાનો રૂઢો ઉપાય છે, તે તું હે વિનય ! શ્રવણ કર. ૩

વળી -

આર્ત રૌદ્રં ધ્યાનં માર્જય ।
 દહ વિકલ્પરચના નાયં ॥
 યદિ યમરુદ્ધા માનસવીથી ।
 તત્ત્વવિદઃ પંથા નાયં ॥ શૃણુ ૦ ॥૪॥

અર્થ : હે વિનય ! આર્તરૌદ્રધ્યાન વાળી નાંખ; આર્તરૌદ્ર ધ્યાનરૂપી ક્યરો વાળી નાંખ; અને સંકલ્પ-વિકલ્પ-કુતર્કરૂપી જાળને બાળી ભસ્મ કરી નાંખ; કેમ કે મનરૂપી ધોરી રસ્તો-મનરૂપી યોગ-મોકળો, ખુલ્લો રાખવો, એ તત્ત્વવેત્તાઓનો ધર્મ નથી. તત્ત્વવેત્તાઓનો તો મનોયોગનો નિરોધ કર્તવ્ય છે, કેમ કે એ મનરૂપ માર્ગ ખુલ્લો હોય તો દુર્ધ્યાન અને કુતર્ક વિકલ્પરૂપ શ્યાનાદિ એમાં પ્રવેશ કરે ને ? માટે મનોયોગને રૂંધવો એ હિતકર છે.

“યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” - યોગદર્શન

મન મારો :

વળી -

“રે જીવ ! નહિ મેલ રે મન તું મોકળું,
 મન મોકલડે રે હાણ, -
 સંકોચ્યાથી રે સંવર નીપજે,
 થાય કોટિ કલ્યાણ.” જીવ ૦

- સ્વાધ્યાય

માટે રે વિનય ! તું આ દુર્ધ્યાન દૂર કરવારૂપ અને મનોયોગને કાબૂમાં રાખવારૂપ શિવસુખના ઉપાયને શ્રવણ કર. ૪

વળી -

મન કેમ શુદ્ધ થાય :

સંયમયોગૈરવહિતમાનસ -
શુદ્ધયા ચરિતાર્થય કાયં ॥
નાનામતરુચિગહને ભુવને ।
નિક્ષિન્તુ શુદ્ધપથં નાયં । શૃ૦ ૫ ॥

અર્થ : હે વિનય ! સંયમના યોગથી અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને દાબમાં રાખીને, અથવા ચારિત્ર-બ્રહ્મણ કરીને મનની શુદ્ધિ કર અને એમ કરી કાંઈ પણ કૃતાર્થતા પામ; કેમ કે મનની શુદ્ધિ વિના સફળતા નથી. વળી આ જગત જેમાં જતજતના મત-ધર્મની રુચિ વ્યાપેલી છે, જેમાં અનેક પ્રકારના મત-પંથ વર્તી રહ્યા છે, તેમાં શોધી શોધીને શુદ્ધ પંથનો નિશ્ચય કર. હે વિનય ! આ મોક્ષસુખનો સદુપાય છે, તે તું સાંભળ. ૫

બ્રહ્મવ્રતમંગીકુરુ વિમલં ।
વિભ્રાણં ગુણસમવાયં ॥
ઉદિતગુરુવદનાદુપદેશં ।
સંગૃહાણ શુચિમિવ રાયં ॥ શૃ૦ ૬ ॥

અર્થ : વળી હે વિનય ! ગુણના સમુદાયને ધરનારા અર્થાત્ ઘણા ગુણવાળા નિર્મળ બ્રહ્મચર્યવ્રતને તું અંગીકાર કર; અને જે પ્રકારે શુદ્ધ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરીએ છીએ, તે જ પ્રકારે સદ્ગુરુના મુખક્રમણમાંથી નીકળેલા ઉપદેશ વચનામૃતને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કર. હે વિનય ! આ બધા શિવસુખપ્રાપ્તિના પરમ-ઉત્તમ ઉપાય છે, તે તું શ્રવણ કર. ૬

સંયમવાહ્યયકુસુમરસૈ રતિ ।
સુરભય નિજમધ્યવસાયં ॥
ચેતનમુપલક્ષય કૃતલક્ષણ-
જ્ઞાનચરણગુણપર્યાયં ॥ શૃ૦ ૭ ॥

અર્થ : શુદ્ધ સંયમનો પવિત્ર ઉપદેશ કરનારા વીતરાગ પુરુષોનાં મુખક્રમણમાંથી ઝરેલાં જે વચનપુષ્પો તેનો રસ ઝીલી, હે વિનય ! તારા

અધ્યવસાય સુવાસિત કર. અને એ જ વચનપુખ્તો ઝીલી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્ય-ઉપયોગ એ ગુણપર્યાયરૂપ લક્ષણવાળા તારાં ચેતનનું તું ઓળખાણ કર. તાત્પર્ય કે વીતરાગ ઉપદેષ્ટા સમીપે તું જ; તેઓશ્રીનાં વચનામૃતો સાંભળ; તેઓનો સંયમ આદરવાનો ઉપદેશ સાંભળ; આથી તારા અધ્યવસાય નિર્મળ થશે, તારાં મનપરિણામ વિશુદ્ધ થશે, અને તેઓશ્રીનાં વચનો દ્વારા તારો ચેતન ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે, જ્ઞાનાદિ ગુણપર્યાયવાળો છે, એ ઓળખાણ કર. હે વિનય ! શિવસુખ પામવાનો આ માર્ગ છે, તે તું સાંભળ. ૭

શિવસૌખ્ય સાધન :

વદનમલંકુરુ પાવનરસનં ।

જિનચરિત્તં ગાયં ગાયં ॥

સવિનયશાંતસુધારસમેનં ।

ચિરં નંદ પાયં પાયં ॥ શૃ૦ ૮ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું જિન ચરિત્ર ગાઈને તારા મુખને અલંકૃત કર; તારી જીભને પવિત્ર કર; વિનયપૂર્વક આ શાંતસુધારસનું પાન કર; અને ચિરકાલ આનંદ આનંદ પામ. હે વિનય ! આ શિવસુખ પ્રાપ્તિનાં ઉત્તમ સાધન છે, તે તું શ્રવણ કર.

(૧) જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયી આરાધ.

(૨) વિષયવિકાર છાંડી દે.

(૩) કપાયનો ત્યાગ કર.

(૪) ઉપશમ આદર.

(૫) વૈરાગ્ય ધારણ કર; પુદ્ગલમૂર્ચ્છા છાંડ.

(૬) આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ત્યજ દે.

(૭) વિકલ્પ કૃતકો છાંડી દે.

(૮) મનોયોગ રોધ.

(૯) સંયમ ધારણ કર.

(૧૦) તત્વનો નિર્ણય કર.

- (૧૧) બ્રહ્મચર્ય પાળ.
 (૧૨) સદ્ગુરુનો યોગ મેળવ.
 (૧૩) તેઓશ્રી પાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કર.
 (૧૪) પરિણામ વિશુદ્ધિ કર.
 (૧૫) આત્માનું ઓળખાણ કર.
 (૧૬) જિનેશ્વર ભગવાનનાં ગુણગાન કર.

હે વિનય ! આ બધાં શિવસુખ, નિરુપદ્રવ સ્થાન પામવાનાં ઉત્તમ સાધન છે; તે તું સાંભળ અને એને ઉપયોગ કર. ૮

આ સંવર ભાવના આશ્રવ ભાવનાથી વધારે સ્ફુટ થાય એમ છે. આશ્રવનો નિરોધ એ સંવર. આશ્રવનાં ચાર મુખ્ય કારણો અને તેના સત્તાવન પ્રતિભેદને સૌંધવા તે સંવર.

મિથ્યાત્વ	પાંચ	૫
અપ્રત	બાર	૧૭
કષાય ૧૬	} પચીસ	૪૨
નોકષાય ૯		
યોગ મન-વચન-કાયા	પંદર	૫૭

આ સત્તાવનને સુક્ષ્મ ઉપયોગે આવતા અટકાવવા તે સંવર. આશ્રવ ભાવનામાં આ સ્ફુટ કરેલ છે. છતાં વિગતે વિસ્તારથી સમજવા શ્રી તત્ત્વાર્થ પ્રમુખનો આશ્રય લાભરૂપ છે. સંવર આશ્રયી શ્રી વજ્રસ્વામીનું ચરિત્ર બોધક છે. પુંડરિકનું ટૂંક વૃત્તાંત તો કુંડરિકના અનુસંધાનમાં આશ્રવભાવનાના છેડે આપેલ છે.

રુકિમણીનો મોહ :

શ્રી વજ્રસ્વામી*

શ્રી વજ્રસ્વામી કંચન-કામિનીના કેવળ દ્રવ્ય-ભાવ પરિત્યાગી હતા.

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - સંવર ભાવના

એક શ્રીમંતની રુકિમણી નામની સુંદર પુત્રી, વજ્રસ્વામીના ઉત્તમ ઉપદેશને શ્રવણ કરી મોહિત થઈ. ઘેર આવી માતા-પિતાને કહ્યું કે જો હું આ દેહે પતિ કરું તો માત્ર વજ્રસ્વામીને જ કરું; અન્ય સાથે લગ્નગાંઠે જોડાવા માટે પ્રતિજ્ઞા છે.

રુકિમણીને તેનાં માતાપિતાએ ઘણું કહ્યું કે ઘેલી, વિચાર તો કર કે મુનિરાજ તે કદી પરણે ? એ મુનિએ તો આશ્રવદ્વારની સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તો પણ રુકિમણીએ કહ્યું ન માન્યું. નિરુપાયે તેના પિતા ધનાવાહ શેઠ કેટલુંક દ્રવ્ય અને સુરૂપા રુકિમણીને સાથે લઈ વજ્રસ્વામી સમીપે આવ્યા અને શેઠે મુનિને કહ્યું : આ લક્ષ્મીનો તમે યથારુચિ ઉપયોગ કરો, વૈભવ વિલાસમાં વાપરો અને આ મારી મહાસુકોમળા રુકિમણી નામની પુત્રીથી પાણિગ્રહણ કરો. એમ કહી તે પોતાને ઘેર આવ્યો.

યૌવનસાગરમાં તરતી અને રૂપના અંબારરૂપ રુકિમણીએ વજ્રસ્વામીને અનેક પ્રકારે ભોગ સંબંધી ઉપદેશ કર્યો; ભોગનાં સુખ અને પ્રકાર વર્ણવી દેખાડ્યાં. મનમોહક હાવભાવ તથા અનેક પ્રકારનાં અન્ય ચળાંવવાના ઉપાય કર્યા; પરંતુ તે વૃથા ગયા. મહાસુંદરી રુકિમણી પોતાના મોહ-કટાક્ષમાં નિષ્ફળ ગઈ.

વજ્રસ્વામીની દેહતા :

ઉગ્રચરિત્ર વિજયમાન વજ્રસ્વામી મેરુની પેઠે અચળ અને અડોલ રહ્યા. રુકિમણીનાં મન, વચન, અને તનના સર્વ ઉપદેશ અને હાવ-ભાવથી તે લેશમાત્ર પીગળ્યા નહિ. આવી મહાવિશાળ દેહતાથી રુકિમણીએ બોધ પામી નિશ્ચય કર્યો કે આ સમર્થ જિતેન્દ્રિય મહાત્મા કોઈ કાળે ચલિત થનાર નથી. લોહ-પથ્થર પિગળાવવા સુલભ છે, પણ આ મહાપવિત્ર સાધુ શ્રી વજ્રસ્વામીને પિગળાવવા સંબંધીની આશા નિરર્થક તો છે, પણ ઊલટી અધોગતિના કારણરૂપ છે.

એમ સુવિચારી તે રુકિમણીએ પિતાએ આપેલી લક્ષ્મીને શુભ ક્ષેત્રે વાપરી, ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. મન, વચન, કાયાને અનેક પ્રકારે દમન કરી

આત્માર્થ સાધ્યો. આને જ્ઞાનીઓ સંવર કહે છે. સંવર એ આત્મહિત પામવા પરમ સાધન છે.

॥ ઇતિ શ્રી શાંતસુધારસગેયકાવ્યે સંવરભાવનાવિભાવનો
નામ અષ્ટમઃ પ્રકાશઃ ॥

ઈતિ શ્રી શાંત સુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
સંવર ભાવના નામનો આઠમો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

निर्जरा भाषणा

એક છતાં અનેક કેમ ?

॥ इन्द्रवज्रा वृत्तं ॥

यत्रिंशदा द्वादशधा निरुक्ता ।

तद् द्वादशानां तपसां विभेदात् ॥

हेतुप्रभेदादिह कार्यभेदः ।

स्वातंत्र्यतસ્त्वेकविधैव सा स्यात् ॥૧॥

અર્થ : નિર્જરા પોતે તો એક જ પ્રકારની છે; છતાં તેના બાર ભેદ કહ્યા, તે તેનાં કારણ તપના બાર ભેદ છે તેને લઈને; કારણ કે કારણભેદે કાર્યભેદ થાય એ રીતિ છે. એટલે કારણની અપેક્ષા વિના સ્વતંત્રપણે જો લઈએ તો નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે; બાકી તેના કારણ તપને લઈ તે બાર પ્રકારની છે. ૧

કારણભેદે કાર્યભેદ :

॥ अनुष्टुप् वृत्तं ॥

काष्ठोपलादिरूपाणां निदानानां विभेदतः ।

बह्विधैकरूपोऽपि पृथगुरु विवक्ष्यते ॥ ૨ ॥

અર્થ : જેમ અગ્નિ જાતે તો એક જ રૂપનો છે, પણ તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે કારણને લઈ જુદા જુદા પ્રકારનો કહેવાય છે. જેમ કે આ કાષ્ટનો અગ્નિ, આ પાષાણનો અગ્નિ ઈત્યાદિ. ૨,

निर्जरापि द्वादशधा तपोभेदैस्तथोदिता ।

कर्मनिर्जरात्मा तु सेकरूपैव वस्तुतः ॥૩॥

અર્થ : તેમ તપના ભેદને લઈ નિર્જરા પણ બાર પ્રકારની કહી છે; બાકી વાસ્તવિક રીતે કર્મ નિર્જરારૂપે તો એકરૂપ જ છે. ૩

તપ-વજ્ર અને કર્મ પર્વત :

॥ ઉપેન્દ્રવજ્રા વૃત્તં ॥

નિકાચિતાનામપિ કર્મણાં યદ્ ।

ગરીયસાં ભૂધરદુર્ધરાણાં ॥

વિભેદને વજ્રમિવાતિતીવ્રં ।

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તપસેઽદ્ભુતાય ॥૪॥

અર્થ : અહો ! તે અતિ તીવ્ર અદ્ભુત તપને મારો નમસ્કાર હો ! જેમ વજ્ર દુર્ધર પર્વતોને ભેદી નાંખે છે તેમ પર્વત જેવાં દુર્ધર મોટા નિકાચિત-આકરાં કર્મોને પણ એ ભેદી નાંખે છે; ક્ષીણ કરી નાંખે છે. જે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, એવાં આકરાં કર્મોને પણ તપ નિર્જરી નાંખે છે. ૪

॥ ઉપજાતિ વૃત્તં ॥

કિમુચ્યતે સત્તપસઃ પ્રભાવઃ ? ।

કઠોરકર્માર્જિતકિલ્બિષોઽપિ ॥

દૃઢપ્રહારીવ નિહત્ય પાપં ।

યતોઽપવર્ગ લભતેઽચિરેણ ॥૫॥

અર્થ : અહો એ અદ્ભુત તપનો પ્રભાવ તે શું કહીએ ? અર્થાત્ એ પ્રભાવ વર્ણવ્યો જાય એમ નથી. કેમ કે કઠોર કર્મને લઈ ઘોર પાપના કરનારા પણ દૃઢપ્રહારીની પેઠે એ તપના પ્રભાવે પાપનો નાશ કરી અલ્પ વખતમાં મોક્ષ પામે છે. ૫

દૃઢપ્રહારી કેમ કહેવાયો ?

દૃઢપ્રહારી*

કોઈ બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને સમવ્યસનભક્ત જણી પોતાના ઘરમાંથી

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત ભાવનાબોધ - નિર્જરાભાવના

કાઠી મૂક્યો. તે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો અને જઈને એક તસ્કરમંડળીથી સ્નેહસંબંધ બેઝ્યો. તે મંડળીના અગ્રેસરે તેને સ્વકામનો પરાક્રમી જાણી પુત્ર કરીને સ્થાપ્યો. એ વિપ્રપુત્ર દુષ્ટ દમન કરવામાં દેઢપ્રહારી જણાયો, એ ઉપરથી એનું ઉપનામ દેઢપ્રહારી કરીને સ્થાપ્યું.

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષીરનું ભોજન, અને દેઢપ્રહારીની ચાર હત્યા :

તે દેઢપ્રહારી તસ્કરમાં અગ્રેસર થયો. નગર-ગ્રામ ભાંગવામાં બળવાન થયો; છાતી ભારે થઈ; તેણે ઘણા પ્રાણીઓના પ્રાણ લીધા. એક વેળા પોતાના બધા સાથીઓને લઈને તેણે એક મોટું નગર લૂંટ્યું. ત્યાં દેઢપ્રહારી એક બ્રાહ્મણને ઘેર બેઠો હતો. તે વિપ્રને ત્યાં ઘણા પ્રેમ ભાવથી ક્ષીરભોજન કર્યું હતું. તે ક્ષીરભોજનના ભોજનને વિપ્રનાં આશાભર્યા બાળકડાં વિંટાઈ વળ્યાં હતાં. દેઢપ્રહારી એ ભોજનને અડકવા માંડ્યો એટલે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું : અરે મૂર્ખના સરદાર ! એ અભડાવ કાં ? અમારે પછી કામ નહિ આવે, એટલું એ તું સમજતો નથી ? દેઢપ્રહારીને આ વચનથી પ્રચંડ ક્રોધ વ્યાપ્યો, અને તેણે તે દીન સ્ત્રીને કાળધર્મ પમાડી, - મારી નાંખી. નહાતો નહાતો બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને સહાય આપવા દોડ્યો, તેને પણ તેણે પરભવ પ્રાપ્ત કર્યો.

દેઢપ્રહારીનો નિર્વેદ :

એટલામાં ઘરમાંથી ગાય દોડતી આવી અને તેણે શીંગડાં વતી દેઢપ્રહારીને મારવા માંડ્યો, તે મહાદુષ્ટે તે ગાયના પણ તાડના વડે પ્રાણ લીધા. એ ગાયના પેટમાંથી એક વાછરડું નીકળી પડ્યું, એને તરફડતું દેખી દેઢપ્રહારીને કંપારી છૂટી.

વૈરાગ્ય-દીક્ષા :

દેઢપ્રહારીના મનમાં બહુ બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. અહો ! મને ધિક્કાર છે ! મેં મહાઘોર હિંસાઓ કરી. અરે ! મારો એ મહાપાપોથી ક્યારે છૂટકારો થશે ? ખરે ! આત્મસાર્થક સાધવામાં જ શ્રેય છે. એવી ઉત્તમ ભાવનાએ તેણે પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કર્યું. નગરની ભાંગોળે આવી ઉગ્ર કાયોત્સર્ગે રહ્યો.

અપૂર્વ ઉપશમ ભાવ :

આખા નગરને પૂર્વે સંતાપરૂપ થયા હતા, એથી લોકોએ તેમને બહુ પ્રકારે સંતાપવા માંડ્યા. જતાં આવતાંનાં ઘૂળ-ઢેફાં, પથ્થર, ઈંટાળા અને તરવારની મુષ્ટિકા વડે તેને અતિ સંતાપ પ્રાપ્ત થયો. ત્યાં આગળ લોકસમુદાયે દોઢ માસ સુધી તેને પરાભવ્યા. પછી થાક્યા અને તેને મૂકી દીધા. દેઢપ્રહારી ત્યાંથી કાયોત્સર્ગ પાળી બીજી ભાગોળે એવા જ ઉગ્ર કાયોત્સર્ગથી રહ્યા. તે દિશાના લોકોએ પણ એમ જ પરાભવ્યા. દોઢ મહિનો છંછેડી મૂકી દીધા. ત્યાંથી કાઉસગ્ગ પાળી દેઢપ્રહારી ત્રીજી પોળે રહ્યા. તેઓએ પણ મહાપરાભવ આપ્યો. ત્યાંથી દોઢ મહિને મૂકી દીધાથી ચોથી પોળે દોઢ માસ સુધી રહ્યા. ત્યાં અનેક પ્રકારના પરિષહને સહન કરીને તે ક્ષમાધર રહ્યા.

કર્મની નિર્જરા કેવલ્યપ્રાપ્તિ :

છઠ્ઠે માસે અનંત કર્મ સમુદાયને ખાળી વિશોધી-વિશોધીને તે કર્મરહિત થયા. સર્વ પ્રકારના મમત્વનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. અનુપમ કેવલ્યજ્ઞાન પામીને તે મુક્તિના અનંત સુખમાં વિરાજિત થયા. તપનો, ક્ષમાનો, કાયોત્સર્ગનો પ્રભાવ !!

તપરૂપી તાપ - આત્માની વિશુદ્ધિ :

यथा सुवर्णस्य शुचिस्वरूपं ।

दीप्तः कृशानुः प्रकटीकरोति ।

तथात्मनः कर्मरजो निहत्य ।

ज्योतिस्तपस्तद्विशदीकरोति ॥ ૬ ॥

અર્થ : જેમ બહુ આકરો અગ્નિ સોનાનું પવિત્ર સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, તેમ કર્મરૂપી રજનો, મેલનો નાશ કરી આત્માની જ્યોતિ-આત્માનો પ્રકાશ તપ પ્રગટ કરે છે. સોનાને જેમ જેમ તાપમાં તપાવીએ, તેમ તેમ તે શુદ્ધ પવિત્ર કુંદન થાય છે, તેવી જ રીતે આકરો તપશ્ચરણથી આત્મા વિશુદ્ધ-પવિત્ર-કર્મરહિત થાય છે; પ્રકાશ પામે છે. આવું અદ્ભુત તપનું પ્રબળ રૂં ૯

તપનું માહાત્મ્ય :

॥ સ્વર્ગધરા વૃત્તં ॥

વાહોનાભ્યંતરેણ પ્રથિતવહુભિદા જીયતે યેન શત્રુ-
શ્રેણી વાહ્યાંતરંગા ભરતનૃપતિવત્ ભાવલબ્ધદૃઢિમ્ના ॥
યસ્માત્રાદુર્ભવિયુઃ પ્રકટિતવિભવા લબ્ધયઃ સિદ્ધયશ્ચ ।
વંદે સ્વર્ગાપવર્ગાર્પણપટુ સતતં તત્તપો વિશ્વવંદ્યં ॥ ૭ ॥

અર્થ : બાહ્ય અને અભ્યંતર એવા એ તપના બહુ ભેદ છે. એ તપ પર દેહ ભાવ રાખનારા ભરતરાજની પેઠે પોતાના બાહ્ય અને અંતરંગ વૈરીઓના સમૂહ પર વિજય મેળવે છે. વળી એ તપના પ્રભાવે વૈભવઐશ્વર્ય પ્રગટ કરનારી લાઙ્ઘિઓ, સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. તથા એ તપ સ્વર્ગ અને મોક્ષસુખ આપવામાં કુશળ છે. આમ એ તપ આખા જગતને વંદવા પૂજવા યોગ્ય છે. તે તપને હું વંદું છું.

હવે આ નવમી ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

॥ સારંગ રાગ-જિણંદરાય શરણ તાહરે આપો રે... એ દેશી ॥

વિભાવય વિનય તપોમહિમાનં ॥ ધ્રુવપદં ॥

બહુભવસંચિતદુષ્કૃતમમુનાં ॥

લભતે લઘુ લધિમાનં ॥ વિ૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું તપનો મહિમા વિચાર. ઘણા ભવનું એકકું થયેલું પાપ એ તપથી તરત જ ઓછું થઈ જઈ નાશ પામે છે. એવા એ તપનો મહિમા હે સુવિનીત જીવ ! તું તારા હૃદયમાં ચિંતવ. ૧

તપરૂપી વાયરો - કર્મરૂપી રજ ઊડી જાય :

યાતિ ઘનાપિ ઘનાઘનપટલી, ।

સ્વરપથનેન વિરામં ॥

ભજતિ તથા તપસા દુરિતાલી, ।

ક્ષણભંગુરપરિણામં ॥ વિ૦ ૨ ॥

અર્થ : જેમ ભારે વાયરાથી ભેગાં થએલાં મોટાં વાદળાં પણ વીખરાઈ જાય છે તેમ આ તપના પ્રભાવે એકઠાં થએલાં મોટાં પાપો પણ ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. ૨

તપનો મહિમા :

વાંચ્છિતમાકર્ષતિ દૂરાદપિ ।
 રિપુમપિ વ્રજતિ વયસ્યં ॥
 તપ ઇદમાશ્રય નિર્મલભાવા- ।
 દાગમપરમહરસ્યં ॥ વિ૦ ૩ ॥

અર્થ : એ તપ દૂરથી પણ ઈચ્છિત વસ્તુને પાસે આણી આપે છે; એ તપના પ્રભાવે શત્રુ પણ મિત્ર થાય છે; શત્રુ પણ મિત્રનું કાર્ય સારે છે; શત્રુએ આપણને પ્રતિકૂળ અથવા અણહિતકારી ધારી કરેલું કામ પણ એ તપને લઈ અનુકૂળ અથવા હિતકર થઈ પડે છે; એ તપ આગમનું પરમ રહસ્ય છે; આગમનો મોટો એ સાર છે. પરાપૂર્વથી ઉત્તરોત્તર ઊતરી આવેલું કર્મનાશના હેતુરૂપ એ મોટું રહસ્ય છે. તે તપનો નિર્મલભાવે તું આશ્રય કર. હે વિનય ! આવા મહિમાવાળા તપને તારા હૃદયમાં ચિંતવ; અને તે તપ આચર. ૩

અનશનમૂનોદરતાં વૃત્તિ-
 હાસં રસપરિહારં ।
 ભજ સાંલીન્યં કાયક્લેશં,
 તપ ઇતિ બાહ્યમુદારં ॥ વિ૦ ૪ ॥

અર્થ : એ તપના આ છ બાહ્ય ભેદ છે.

૧. અનશન : ભોજનનો ત્યાગ. ઉપવાસ, છક, એકાશન, આંબિલ ઈત્યાદિ.

૨. ઊણોદરી : ઓછું જમવું તે. ખાવામાં જોઈએ તે કરતાં ઓછા ક્વલ લેવા તે.

૩. વૃત્તિહાસ : વૃત્તિસંક્ષેપ, ખાનપાન, સ્વાદિષ્ટ ભોજન પ્રતિ વૃત્તિ જતી અટકાવવી, ઓછી કરવી.

૪. રસ પરિહાર : રસગારવ ત્યજવો. સ્વાદિયા ન થવું. આ સરસ છે અને આ નીરસ છે, એમ કર્યા વિના ક્ષુધાતૃપ્તિ અર્થે જમી લેવું.

૫. સંલીનતા : અંગોપાંગ સંકોચી સૂવું, બેસવું, એક જ આસને બેસી રહેવું, આસન જય કરવો.

૬. કાયાકલેશ : કાયાની કસોટી કરવી, એને કલેશ આપવો.

આમ ઉદાર તપના છ બાહ્ય ભેદ છે. ૪

હવે આંતર ભેદ કહે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં વૈયાવૃત્યં

સ્વાધ્યાયં વિનયં ચ ॥

કાયોત્સર્ગ શુદ્ધં ધ્યાન-

માખ્યંતરમિદમંચ ॥ વિ૦ ૫ ॥

અર્થ : (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત : કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ અને તે ફરી ન થાય એવું ચિંતવન. થએલ અપરાધનો દંડ.

(૨) વૈયાવૃત્ય : રોગી, ગ્લાન, બાલ, ગુરુ, આર્ત આદિની સેવા ચાકરી. તેઓનાં દુઃખ દૂર થાય, તેઓનાં દુઃખ રોગ વિસારે પડે અથવા તેમાં તેમને દિલાસો-શાંતિ મળે, તેમને શાતા ઊપજે એ વગેરે રીતે તેઓના તરફ વર્તન-એ વૈયાવૃત્ય.

(૩) સ્વાધ્યાય : સજ્જાય. પોતાનું જાણપણું વધે, આત્માની ઓળખાણ થાય, આત્મજ્ઞાન થાય, - એ પ્રકારે સત્શાસ્ત્રનું વાંચન-મનન-પઠન. સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું ચિંતવન, તેઓના ગુણગ્રામ કરવા, સત્શાસ્ત્રનું વાંચવું, આત્મકલ્યાણના પ્રશ્નોનું વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુને પૂછવું; ન સમજાતું હોય તે વિનયપૂર્વક પૂછવું; વાંચેલું-ગોખેલું-સમજાયેલું ફરી ફરી વિચારી જવું; સંસારના અનિત્યાદિ ભાવ ફરી ફરી ચિંતવવા, વૈરાગ્યની ભાવનાઓ ભાવવી, ધર્મકથા કરવી ને સાંભળવી, એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે.

(૪) વિનય : ગુણીનો, જ્ઞાનીનો, ગુરુનો, વડીલનો, યોગ્ય પુરુષનો વિનય કરવો. તે પાસે નમ્ર થવું; આજ્ઞાકિત થવું; માન ત્યજી દેવું,

તેઓના ગુણનું બહુમાન કરી પોતાના ગુણ તેઓની અપેક્ષાએ કંઈ નથી, એમ ચિંતવવું, એમ વર્તવું - તે વિનય.

(૫) કાયોત્સર્ગ : કાયા ઉપરનો મોહ ઉતારી ઘડીભર આત્માને વિષે સ્થિર થવું; આત્માનો વિચાર કરવો; અથવા આત્માર્થ જેનો સર્વો છે એવા મહાપુરુષોનું સ્મરણ કરવું; તેઓનાં સ્તવન મનમાં ગાવાં, નવકાર-લોગસ્સનું ચિંતવન પઠન કરવું અથવા પોતે કરેલાં દોષો દ્વેષમાં વિચારી જઈ તેની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા ચાહવી ઇત્યાદિ કાયોત્સર્ગ.

(૬) ધ્યાન : આત્માનું અથવા સદ્ગુરુનું, તીર્થંકર દેવનું, ધર્મનું - ચિત્ત વિષે એકાગ્રતાથી ધ્યાવવું તે ધ્યાન.

આ તપના છ અભ્યંતર ભેદ જાણવા. હે વિનય ! આ તપનો મહિમા તું વિચાર. ૫

મનુષ્યદેહ-માનસ આત્મા-હંસ તપ-આનંદ :

શમયતિ તાપં ગમયતિ પાપં ।

રમયતિ માનસહંસં ॥

હરતિ વિમોહં દૂરારોહં ।

તપ ઇતિ વિગતાશંસં ॥ વિ૦ ૬ ॥

અર્થ : એ તપ તાપને શમાવે છે, સંસારજન્ય તાપની શાંતિ કરે છે, પાપનો નાશ કરે છે; મનરૂપી હંસને આનંદ આપે છે, અથવા મનુષ્ય દેહરૂપી માનસ સરોવરમાં રહેલા આત્મારૂપી હંસને આનંદ આપે છે, અને બીજી રીતે દૂર કરવો અશક્ય એવા વિભાવિક મોહનો તપ નાશ કરે છે. આવું તપ અદ્ભુત છે. હે વિનય ! તું એ તપનું, એના મહિમાનું ચિંતવન કર. ૬

તપ ચિંતામણિ :

સંયમકમલાકાર્મણમુજ્જલ-

શિવસુખસત્યંકારં ॥

ચિંતિતચિંતામણિમારાધય

તપ્ત્વ ઇહ વારંવારં ॥ વિ૦ ૭ ॥

અર્થ : વર્ણી એ તપ સંયમરૂપ લક્ષ્મીને વશ કરવાની વિદ્યા છે; ઉજ્જ્વલ એવાં મોક્ષસુખને આપવા સમર્થ છે; એ તપથી મોક્ષસુખ ચોક્કસ મળે છે; એ તપ ઈચ્છિત-ચિંતિત વસ્તુ આપવામાં ચિંતામણિ સમાન છે; અર્થાત્ ચિંતામણિ જેમ ધારેલું ફળ આપે છે તેમ એ તપ આદરવાથી ધારેલ સિદ્ધ થાય છે; આવા પ્રભાવવાળા તપને આ જગતમાં હે વિનય ! તું વારંવાર અંગીકાર કર. એ તપનો મહિમા હે વિનય ! તું ચિંતવ. ૭

કર્મ રોગ, તપ ઔષધ, જ્ઞાની વૈદ્ય, આજ્ઞા અનુપાન :

કર્મગદૌષઘમિદમિદમસ્ય ચ,

જિનપતિમતમનુપાનં ॥

વિનય સમાચર સોઘ્યનિધાનં,

શાંતસુધારસપાનં ॥ વિ૦ ૮ ॥

અર્થ : હે વિનય ! એ તપ કર્મરૂપી રોગનું અમોઘ ઔષધ છે; કર્મરૂપી રોગ ટાળવામાં આ તપ-ઔષધ નિષ્ફળ જતું નથી; શ્રી જિનવર દેવે પ્રગટ કરેલ મત એ તપ ઔષધનું અનુપાન છે. અર્થાત્ જેમ કુશળ વૈદ્યે બતાવેલા અનુપાન પ્રમાણે ઔષધ લેતાં રોગ દૂર થાય તેમ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રરૂપેલ રસ્તે, તે મતે આ તપશ્ર્ચર્યા આચરતાં કર્મરૂપી રોગ ટળે જ, અજ્ઞાન રૂપે, સ્વચ્છંદે, પોતાની મતિએ તપ કરતાં કર્મરોગ ન જાય. સારા કુશળ વૈદ્યની સલાહ વિના જેમ સ્વમતિએ ઔષધ લેતાં રોગ દૂર ન થાય, પણ ઊલટો નવો વિકાર પેદા થાય, તેમ કુશળ વૈદ્યરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના મતની નિશ્ચા વિના સ્વમતે તપ કરવાથી, અજ્ઞાન તપ કરવાથી કર્મ ક્ષીણ ન થાય, પણ ઊલટાં નવાં પેદા થાય; માટે તપરૂપી ઔષધ ગ્રહણ કરવું, પણ તે શ્રી જિનેશ્વરના મતરૂપ અનુપાન સાથે. એમ લેવાય તો જ કર્મરોગ નાશ પામે.

અજ્ઞાન તપ શાતા આપે, ભવ ન છેદે :

અજ્ઞાન તપશ્ર્ચર્યાથી કર્મ ક્ષીણ થતાં નથી, પરંતુ નવાં પેદા થાય છે.

ભલે શુભ ગતિ કે વૈભવ એનાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય; પણ એ પરિણામે નિર્જરાના હેતુ નથી, માટે જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ, તપ ધર્યા આચરવી ઘટે છે. તપ ન આચરવું એમ કહેવાનું નથી, તપશ્ચર્યાની તો બહુ બહુ જરૂર છે, એના વિના તો કોઈ કાળે કર્મ ક્ષીણ થવાનાં નથી. જેટલા મહાપુરુષો સિદ્ધિ પામ્યા, તે બધા તપના બળે કર્મ નિર્જરીને જ માટે તપશ્ચર્યા તો અવશ્ય કરવાની છે; પણ તે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ; શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના મત પ્રમાણે સુખ, ઋદ્ધિ આદિ પામવા-મેળવવાની વાંચ્છા-આશાએ નહિ; પણ કેવળ તપશ્ચર્યા ખાતર જ તપ કર્તવ્ય છે.

નિષ્કામ તપ :

કશી ફળની આશા-ઈચ્છા વિના તપ કર્તવ્ય છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની એ જ આજ્ઞા છે, એમનો એ જ મત છે કે આશા-ઈચ્છા વિના તપ કરવું. આથી કર્મભળ ટળી આત્મજ્ઞાન થાય છે. શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞારૂપ અનુપાન સાથે જ તપ ઔષધ લેતાં કર્મરોગ ટળે છે, એમ કહેવાનો આ હેતુ છે.

“આણાઁ ધમ્મો આણાઁ તવો.”

— આર્ષવચન

આજ્ઞાએ ધર્મ, આજ્ઞાએ તપ. તો જે પ્રકારે, જે હેતુએ શ્રી જિનવર દેવે તપશ્ચર્યા કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે પ્રકારે તે હેતુએ એ આરાધતાં કલ્યાણ થાય છે. કર્મરોગ ટળે છે. હે વિનય ! તું સુખનો ભંડાર એવું આ તપ આચર. તું શાંતસુધારસના પાનરૂપ આ તપ આદર. હે વિનય ! તું તપનો મહિમા વિચાર. ૮

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये निर्जराभावना विभावनो नाम

नवमः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંત સુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં

નિર્જરા ભાવના નામનો નવમો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

ધર્મભાવના

ધર્મના ચાર પ્રકાર :

॥ ઉપજાતિ વૃત્ત ॥

દાનં ચ શીલં ચ તપશ્ચ ભાવો ।
ધર્મશ્ચતુર્થા જિનબાંધવેન ॥
નિરૂપિતો યો જગતાં હિતાય ।
સ માનસે મે રમતામજસ્ત્રં ॥

અર્થ : જિનબાંધવ શ્રી તીર્થંકર દેવે દાન-શીલ-તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જગતના હિત અર્થે ઉપદેશ્યો છે. તે ધર્મ મારા હૃદયમાં નિરંતર રહો અને મને આનંદ આપો. શ્રી જિનેંદ્ર દેવે એ ધર્મ પ્રરૂપ્યો, તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. જે ધર્મથી જગતનું હિત થાય એમ છે, જે ધર્મ જગતના બંધુ શ્રી તીર્થંકર દેવે ઉપદેશ્યો અને જે ધર્મ તેના ઉપદેષ્ટા સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા હોવાથી નિઃસંશય કલ્યાણકારી છે, તે ધર્મ નિરંતર મારા હૃદયમાં વાસ કરો. ૧

એ ધર્મના મુખ્ય બીજા પ્રકાર કહે છે.

॥ ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત ॥

સત્યક્ષમામાર્દવશૌચસંગ-
ત્યાગાર્જવ બ્રહ્મ વિમુક્તિ યુક્તિઃ ॥
યઃ સંયમઃ કિંચ તત્તોપગૂઢ ।
શ્ચારિત્રધર્મો દશધાયમુક્તઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ : શ્રી જિનવર દેવે ઉપદેશેલા ધર્મના બે પ્રકાર છે. (૧) ચારિત્ર ધર્મ અને (૨) શ્રુત ધર્મ. તેમાં ચારિત્ર ધર્મ એ આ દશ પ્રકારનો

છે. (૧) સત્ય. (૨) ક્ષમા. (૩) માર્દવ (મૃદુતા) વિનય, નિર્માનીપણું. (૪) શૌચ. (૫) સંગત્યાગ, (૬) આર્જવ (સરળતા, ઋજુતા, નિષ્કપટપણું.) (૭) બ્રહ્મચર્ય (૮) વિમુક્તિ અર્થાત્ વિશેષ પ્રકારે પરિગ્રહથી છૂટવું તે, નિર્લોભતા. (૯) સંયમ અને (૧૦) અક્રિયનત્વ (પરિગ્રહરહિત અવસ્થા.) ચારિત્ર ધર્મના આ દશ પ્રકાર છે.

(૧) સત્ય - મન, વચન, કાયાએ કરી,

૧. સત્ય ચિંતન	}	પોતાને અને
૨. સત્ય વચન		પરને હિત
૩. સત્ય વર્તન		ધાય તેમ.

સત્ય વદવું એ સામાને કઠોર ન લાગે એવી પ્રિય મૃદુ ભાષામાં.

વસ્તુની જે પ્રકારે સ્થિતિ હોય તે જ પ્રકારે, તેમાં લેશ માત્ર ફેરફાર કર્યા વિના,

જે વર્તન તે સત્ય વર્તન,

જે વચન તે સત્ય વચન,

જે ચિંતન તે સત્ય ચિંતન.

(૨) ક્ષમા - ક્રોધ કષાયનો ત્યાગ, ઉપશમ ભાવ, અપરાધી પ્રતિ પણ ક્રોધ ન આણવો.

(૩) માર્દવ - વિનય, નિર્માનીપણું, મૃદુતા.

(૪) શૌચ - તન, મનની, દ્રવ્ય-ભાવની શુદ્ધિ - પવિત્રતા.

૧ પવિત્ર વિચાર.

૨ પવિત્ર ઉચ્ચાર.

૩ પવિત્ર આચાર.

(૫) સંગત્યાગ - કોઈ વસ્તુ પ્રતિ લેશ માત્ર આસક્તિ ન રાખવી. આસંગો વર્જી દેવા તે. નિર્લેપ રહેવું તે. કુસંગ વર્જવો. સત્સંગ કરવો.

(૬) આર્જવ - ઋજુતા, સરળતા, નિષ્કપટ ભાવ, માયા-કષાયનો ત્યાગ. કોઈને છેતરવું નહિ, અસત્ય આચરવું નહિ, આમળો રાખવો નહિ. વક્તા છાંડવી.

(૭) બ્રહ્મચર્ય - શીલનું પાલન, કામનો જય, દ્રવ્યભાવે મૈથુનનો ત્યાગ.

(૮) વિમુક્તિ - પરિગ્રહ મૂર્છાથી વિશેષપણે છૂટવું તે. નિર્લોભપણું.

(૯) સંયમ - ઈંદ્રિયો ઉપર, મન ઉપર સમ્યક્ પ્રકારે કાબૂ રાખવો.

(૧૦) અકિંચનતા - નિષ્પરિગ્રહપણું. પરિગ્રહની મૂર્છાનો ત્યાગ. પરિગ્રહનો ત્યાગ.

આ દશ પ્રકાર ચારિત્ર ધર્મના છે. તે ચારિત્ર ધર્મ આરાધવાથી અનંત કર્મવર્ગણા ક્ષીણ કરી જીવ સ્વસ્વરૂપને પામે છે. ૨

ધર્મનું માહાત્મ્ય :

એ ધર્મનો મહિમા બતાવે છે.

यस्य प्रभावादिह पुष्पदंतौ ।

विश्वोपकाराय सदीदयेते ॥

ग्रीष्मोष्मभीष्मा मुदितस्तडित्वान् ।

काले समाश्वासयति क्षितिं च ॥ ૩ ॥

અર્થ : એ ધર્મના પ્રભાવે કરી આ જગતમાં સૂર્ય-ચંદ્ર પણ જગતના ઉપકાર અર્થે હમેશ ઊગે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં અત્યંત તમ થયેલી જમીનને વર્ષાઋતુમાં મેઘ વધદિ કરી ઠંડી કરે છે. ૩

વળી -

અધર્મના અનર્થ :

उल्लोलकल्लोलकलाविलासै-

र्नाप्लावयत्यंबुनिधिः क्षितिं यत् ॥

नाघ्नन्ति यद् व्याघ्रमरुहवाद्या ।

धर्मस्य सर्वोच्यनुभाव एषः ॥ ૪ ॥

અર્થ : સમુદ્ર મોટાં મોજાંએ કરી પૃથ્વીને બૂડાવતો નથી; અને વ્યાધ કે પવન કે દાવાનળ કોઈને મારતા નથી એવો ધર્મનો પ્રભાવ છે. અર્થાત્ ધર્મના પ્રભાવે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડતો નથી; ધર્મના જ પ્રભાવે જીવો હિંસક જીવોથી - વંટોળિયા આદિ પવનના તોફાનથી, દાવાનળ આદિથી બચી જાય છે. અધર્મનો પ્રચાર થાય છે ત્યારે જીવો તાપથી, તૃષાથી, ક્ષુધાથી આકુળવ્યાકુળ થાય છે. અનાવૃષ્ટિ થાય છે; કાં તો અતિવૃષ્ટિ થાય છે; દુર્ભિક્ષ થાય છે; મારી મરકી આદિ પ્રાણઘાતક રોગોના ઉપદ્રવ થાય છે; ઉલ્કાપાત થાય છે; ભૂકંપ થાય છે; દાવાનળ પ્રજળે છે અને અનેક જીવોનો સંહાર થઈ જાય છે. ભયંકર વાવોઝડાં, વંટોળિયા, પવનનાં તોફાન થાય છે; સમુદ્ર પણ પૃથ્વી ઉપર આગળ ધસી આવે છે, અને એક જ મોજાંએ આસપાસના પ્રદેશને જળસમાધિ આપે છે; જળપ્રલય થાય છે, ઈત્યાદિ અધર્મના ફેલાવાનાં ફળ છે.

પંચમ કાળ સાક્ષી :

આ પંચમકાળ એના પ્રત્યક્ષ પુરાવારૂપ છે. જેમ જેમ અધર્મ આચાર, વિચાર, ઉચ્ચારનો પ્રસાર થતો જાય છે તેમ તેમ લોકો દુઃખ, દારિદ્ર્ય, રોગથી વિશેષ વિશેષ પીડાતા પ્રતિદિવસ આંખે જોઈએ છીએ. આવા ભયંકર પ્રસંગોમાં પણ, અર્થાત્ દેશ પર દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દાવાનળ, મરકી, આદિનાં સંકટો-ઉપદ્રવો આવ્યે સતે ધર્મી જીવો સુખી છે. ધર્મી જીવોને ધર્મ ગમે તેવા સંકટમાં સહાયક છે, આ નિર્વિવાદ વાત છે. આવો ધર્મનો મોટો મહિમા છે. તે ધર્મ હે ભવ્યો ! તમે આચરો, સુખી થાઓ અને બીજાને સુખી કરો. ૪

ધર્મનો વિશેષ મહિમા બતાવે છે.

“ધર્મે જય પાપે ક્ષય.”

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તં ॥

यस्मिन्नेव पिता हिताय यतते भ्राता च माता सुतः ।

सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यत्रાફલં દોર્બલં ॥

તસ્મિન્કષ્ટદશાવિપાકસમયે ધર્મસ્તુ સંવર્મિતઃ ।

સઙ્ગઃ સઙ્ગન ઇષ સર્વજગતસ્ત્રાણાય વદ્ધોધમઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ : પિતા, માતા, ભાઈ, પુત્ર આદિ આપણા હિતને અર્થે ઉદ્યમ કરે છે, તે ધર્મને જ લઈને. ધનુષ્યના યોગે ચપલ થયેલું એવું જે જબરું લશ્કર તે પણ આવીને દીનતા ધરે છે, તે ધર્મનું જ ફળ. વળી ભુજબળ જ્યારે નાશ પામે છે, એવી કષ્ટ અવસ્થાના પરિણામ કાળે પણ આ ધર્મ જ મિત્ર સમાન થાય છે. આમ આ ધર્મરૂપ સજ્જન આખા જગતના રક્ષણ અર્થે સજ્જ થઈ ઉદ્યમ કરી રહ્યો છે. આ દેખીતી વાત છે કે અધર્મનો ઉદ્ય થયે માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ આદિ વૈરીનું કામ સારે છે, અને અણહિત ચિંતવે છે, અણહિત કરે છે. આ વર્તમાન કાળમાં આવા દાખલા શોધવા જવું પડે એમ નથી; માટે ધર્મનું આરાધન પરમ હિતકર છે. ૫

ધર્મના આધારે જગત શોભે છે :

ત્રૈલોક્યં સચરાચરં વિજયતે યસ્ય પ્રસાદાદિદં ।

યોત્રામુત્ર હિતાવહસ્તનુભૃતાં સર્વાર્થસિદ્ધિપ્રદઃ ॥

યેનાનર્થકદર્થના નિજમહસ્તામર્થ્યતો વ્યર્થિતા ।

તસ્મૈ કારુણિકાય ધર્મવિભવે ભક્તિપ્રણામોઽસ્તુ મે ॥ ૬ ॥

અર્થ : એ ધર્મના જ પ્રસાદ વડે કરી આ સ્થાવર જંબમમય ત્રણ લોક, આ સચરાચર વિશ્વ શોભી રહ્યું છે. એ ધર્મ જ આ લોક તથા પરલોકને વિષે પ્રાણીઓનું હિત કરે છે. અને એ જ સર્વ અર્થની સિદ્ધિ આપે છે; જીવોનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરે છે.

ધર્મ વિભુ :

એ ધર્મ જ પોતાના તેજબળે કરી પાપરૂપ વિટંબણાનો નાશ કરી નાંખ્યો છે. આવો જે દયાવંત ધર્મરૂપ વિભુ-પ્રભુ તેને મારા ભક્તિભાવે નમસ્કાર હો ! ૬

ધર્મકલ્પ વૃક્ષનાં આ ફળ :

ધર્મ એ આ જગતમાં કલ્પવૃક્ષ છે -

॥ મંદાક્રાંતા વૃત્તં ॥

પ્રાજ્યં રાજ્યં સુભગદયિતા નંદના નંદનાનાં ।

રમ્યં રૂપં સરસકવિતા ચાતુરી સુસ્વરત્વં ॥

નીરોગિત્વં ગુણપરિચયઃ સજ્જનત્ત્વં સુવૃદ્ધિઃ ।

કિંતુ બ્રૂમઃ ફલપરિણતિં ધર્મકલ્પદ્રુમસ્ય ॥ ૭ ॥

અર્થ : આ બધાં ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળ છે. મોટું રાજ્ય, સારાં ભાગ્યવાળી, સારાં વર્તનવાળી, અચલપ્રેમી સ્ત્રી, પુત્રોના પુત્રો, સુંદર કાંતિ, સરસ કવિત્વ, ચતુરાઈ, બીજાને સાંભળતાં મીઠાશ ઉપજાવે અને છાપ પાડે એવો સારો સ્વર, આરોગ્યતા, ગુણોનો પરિચય, સજ્જનતા, સારી બુદ્ધિ, ઈત્યાદિ કેટલુંક કહીયે ? આ બધાં ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષનાં ફળ છે. ધર્મ વિના આવા જગતને વિષે સુખરૂપ ગણાતાં સાધનો ન મળે, માટે હે ભવ્યો ! એ ધર્મને સેવો. એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ ઈચ્છિત ફળ આપશે. ૭

ધર્મનું ધૈર્ય :

હવે આ દશમી ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

॥ વસંત રાગ - ભવિ તમે વંદો રે

હીરવિજય સૂરિરાયા... એ દેશી ॥

પાલય પાલય રે પાલય માં જિનધર્મ ॥

મંગલકમલાકેલિનિકેતન ।

કરુણાકેતન ધીર ॥

શિવસુલ્લાસાધન ભવભયબાધન ।

જગદાધાર ગંભીર ॥ પા૦ ૧ ॥

અર્થ : રે ! જિનધર્મ ! તું મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. તું મંગલિક-રૂપ લક્ષ્મીનું કીડાગૃહ છે, અર્થાત્ તું જ્યાં હોય ત્યાં મંગલ લક્ષ્મી વતવિ છે; તું કરુણાનું સ્થાનક છે, અર્થાત્ તું જ્યાં હોય ત્યાં દયા, કરુણા,

અહિંસા વર્તે છે; તું ધીર છે; તું મોક્ષસુખનું સાધન છે; તું ભવભયનો નાશ કરનાર છે; તું જગતનો આધાર છે; અને પરમ ગંભીર છે, એવા હે જૈનધર્મ ! તું મારું રક્ષણ કર ! રક્ષણ કર !

ધર્મ ધીર છે, અર્થાત્ ધીરજવંત છે, એમ બતાવ્યું તેનો હેતુ એ કે જગતમાં બીજી કેટલીક એવી તાસુબીઓ રહેલી છે, કે એકવાર એનો અનાદર કરતાં ફરી એને મનાવવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, જ્યારે હે ધર્મ ! તું તો એવો ધીરજવાળો છે, કે કોઈ જીવ તારા પ્રતિપક્ષી અધર્મનો અનેકવાર આશ્રય કરી તારો અનાદર કરે, તો પણ ફરી એ જીવ તારે શરણે આવે ત્યારે તું શરણ આપી એનું કલ્યાણ કરે છે.

ધર્મનું ગાંભીર્ય :

વળી હે ધર્મ ! તું અતિ ગંભીર છે. અર્થાત્ જગતમાં બીજી એવી વસ્તુઓ છે, કે જે પોતે કરેલો ઉપકાર ગાઈ બતાવે છે, પણ તું તો મોટું દિલ રાખી તારો આશ્રય કરનારનું મૂંગે મોઢે શ્રેય કર્યે જાય છે.

એવા હે ગંભીર, શિવસુખના સાધનરૂપ પવિત્ર જૈનધર્મ ! તું મારું રક્ષણ કર. હું તારે શરણે આવ્યો છું. ૧

સિંચતિ પયસા જલધરપટલી ।

ભૂતલમમૃતમયેન ॥

સૂર્યચંદ્રમસાનુદયેતે ।

તવ મહિમાતિશયેન ॥ પા૦ ૨ ॥

અર્થ : જલધર અમૃતમય જળે કરી ભૂતળને સીંચે છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર ઉદય પામે છે, તે બધું હે ધર્મ ! તારા મહિમાતિશયને લઈ. તું મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. ૨

નિરાલંબમિયમસદાધારા ।

તિષ્ઠતિ વસુધા યેન ॥

તં વિશ્વસ્થિતિમૂલસ્તંભં ।

ત્વાં સેવે વિનયેન ॥ પા૦ ૩ ॥

અર્થ : જેને કાંઈ આધાર નથી અને જે આલંબન વિનાની છે, એવી પૃથ્વી હે ધર્મ ! તારા વડે જ રહેલી છે, તો વિશ્વને, જગતને આધારરૂપ, ટેકાવી રાખનાર મૂલસ્તંભરૂપ એવા હે ધર્મ ! તને હું વિનય ભક્તિભાવે સેવું છું. વિશ્વના આધારરૂપ એવા હે ! પવિત્ર નિરાગીપ્રરૂપિત ધર્મ ! તારું મને શરણ હો ! તું મારું રક્ષણ કર. વિશ્વનો આધારભૂત એક ધર્મ જ છે. તે ધર્મ આત્મહિતૈષીએ આદરવો યોગ્ય છે. ૩

દાનશીલશુભભાવતપોમુખ-

ચરિતાર્થીકૃતલોક ॥

શરણસ્મરણકૃતામિહ ભવિનાં ।

દૂરીકૃતભયશોક ॥ પા૦ ૪ ॥

અર્થ : દાન, શીલ, તપ અને ભાવ જેમાં મુખ્ય છે, એવા હે ધર્મ ! તું લોકને ચરિતાર્થી કરે છે; અર્થાત્ લોકોને ચારિત્રનો ખપ કરાવે છે. વળી તારું જે સ્મરણ કરે છે અને તારો જે આશ્રય લે છે એવા ભવ્ય જીવોના ભય શોક દૂર થાય છે. આમ તું ચારિત્ર આપનારો અને ભય શોક નિવારનારો છે. હે જિનધર્મ ! તું મારું રક્ષણ કર. હું તારે શરણે આવ્યો છું. ૪

ક્ષમાસત્યસંતોષદયાદિક-

સુભગસકલપરિવાર ॥

દેવાસુરનરપૂજિતશાસન ।

કૃતબહુભવપરિહાર ॥ પા૦ ૫ ॥

અર્થ : હે ! ધર્મ ! ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ (પ્રાપ્ત વસ્તુમાં આનંદ) અને દયા આદિ તારો સમસ્ત પરિવાર સુંદર છે. હે ધર્મ ! દેવ, અસુર, નર તારી આજ્ઞા પૂજી રહ્યા છે અને એમ તારી આજ્ઞા આરાધી તેઓએ ઘણા ભવનો પરિહાર કર્યો છે. અર્થાત્ હે ધર્મ ! તારા આરાધનથી સુર, અસુર અને મનુષ્યોના ઘણા ભવ નાશ પામ્યા છે. એવો તારો મહિમા છે. એવા હે શ્રી જિનધર્મ ! મારું રક્ષણ કર ! રક્ષણ કર !! હું તારો આશ્રયે આવ્યો છું. ૫

અબંધુનો બંધુ ધર્મ :

बंधुरबंधुजनस्य दिवानिश-

मसहायस्य सहायः ॥

भ्राम्यति भीमे भवगहनेंगी ।

त्वां बांधवमपहाय ॥ पा० ६ ॥

અર્થ : હે ધર્મ ! તું જેને બાંધવ નથી તેનો બંધુ છે; અને જેને કોઈ સહાય નથી તેને અહોરાત્ર સહાયરૂપ છે. અહો ! આવો તું અબંધુનો બંધુ અને અસહાયનો સહાય છતાં, તારા જેવો બાંધવ છાંડી જીવો ભયંકર ભવમાં ભટકે છે !

હે ભવ્ય જીવો ! જેને કોઈ બંધુ નથી, જેને કોઈ મદદગાર નથી, તેનો બંધુ તથા મદદગાર ધર્મ છે. આમ છતાં તેવા બંધુને છાંડી, તેનો લાભ નહિ લેતાં તમે ભયંકર ભવાટવીમાં રજખી કાં દુઃખ પામો છો ? એ ધર્મ આરાધો, ધર્મ આરાધો. હે ! પરમ બાંધવ જૈનધર્મ ! હું તારું શરણ ગ્રહું છું. મારું રક્ષણ કર ! રક્ષણ કર ! ૬

ધર્મના પ્રભાવ :

द्रंगति गहनं जलति कृशानुः ।

स्थलति जलधिरचिरेण ॥

तव कृपयाऽखिलकामितसिद्धि ।

-बहुना किंतु परेण ॥ पा० ७ ॥

અર્થ : હે પરમ બાંધવ ધર્મ ! તારી કૃપાથી અરણ્ય મોટાં નગર થાય છે; જંગલમાં મંગળ થાય છે; પાવકનું પાણી થાય છે, અર્થાત્ અગ્નિ શીતળ થાય છે; જલ ત્યાં સ્થળ થાય છે; સમુદ્ર માર્ગ આપે છે; પ્રાણી માત્રની ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. આવો તારો મહિમા છે. હે પવિત્ર જૈનધર્મ ! તને વિશેષ શું કહું ? મારા પર કૃપા કર ! મારી રક્ષા કર ! ૭

“મોટા જંગલમાંહી મંગળ થશે, આધાર અધીનનો;”

આનંદોત્સવ આપશે અવનિમાં, સદ્ધર્મ શ્રી જૈનનો.”

— પ્રકૃત

ધર્મી આ લોકે પરલોકે સુખી :

इह यच्छसि सुखमुदितदयांगं ।

प्रेत्येन्द्रादिपदानि ॥

क्रमतो ज्ञानादीनि च वितरसि ।

निःश्रेयससुखदानि ॥ पा० ૮ ॥

અર્થ : જેને દયાધર્મ સ્કુર્યો છે, તેને હે ધર્મ ! તું આ ભવમાં જ સુખ આપે છે, અને પરભવે ઈંદ્રાદિક પદવી આપે છે અને ક્રમે કરી મોક્ષસુખ આપનાર જ્ઞાનાદિ ગુણ આપે છે. આવો તારો પ્રભાવ છે. હે ધર્મ ! મારી રક્ષા કર ! રક્ષા કર ! ૮

શિવ ઉર્મ્યનું ધર્મ સોપાન :

सर्वतंत्रनवनीतसनातन ।

सिद्धिसदनसोपानं ॥

जय जय विनयवतां प्रतिलंबित-

शांतसुधारसपान ॥ पा० ૯ ॥

અર્થ : હે ધર્મ ! તું સનાતન-શાશ્વત છે. બધાં શાસ્ત્રોનાં માખણરૂપ-સારરૂપ છે. તું મોક્ષ આવાસ પર જવા નિસરણી સમાન છે. તું વિનયવંત શિષ્યોને શાંત સુધારસનું પાન કરાવે છે. એવા હે ધર્મ ! તું જયવંત વર્ત ! જયવંત વર્ત ! મને તારું શરણ હો ! તારી કૃપા હો ! તું મારું રક્ષણ કર ! ૯

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये धर्म भावनाविभावનો नाम दशमः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંત સુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં -

ધર્મભાવના નામનો દશમો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

लोकस्वरूप भावना

राजलोकस्वरूप पुरुषानुं वर्णन - ७५ पग, कटि, कंदोरो :

॥ शालिनी वृत्तं ॥

सप्ताधोधो विस्तृता याः पृथिव्य-
 श्छत्राकाराः संति रत्नप्रभाद्याः ॥
 ताभि पूर्णो योऽस्त्यधोलोक एतौ ।
 पादौ यस्य व्यायतौ सप्तरजू ॥ १ ॥
 तिर्यग्लोको विस्तृतो रज्जुमेकां ।
 पूर्णो द्वीपे रणवांत रसंख्यैः ॥
 यस्य ज्योतिश्चक्रकांचीकलापं ।
 मध्ये काश्यं श्रीविचित्रं कटिचं ॥ २ ॥
 लोकोऽधर्ध्वो ब्रह्मलोके द्युलोके ।
 यस्य व्याप्तौ कूर्परौ पंच रजू ॥
 लोकस्यांतो विस्तृतो रज्जुमेकां ।
 सिद्धज्योतिश्चित्रको यस्य मौलिः ॥ ३ ॥
 यो वैशाखस्थानकस्थायिपादः ।
 श्रोणीदेशे न्यस्तहस्तद्वयश्च ॥
 कालेऽनादौ शश्वदूर्ध्वं दमत्वाद् ।
 विभ्राणोऽपि श्रांतमुद्रामखिन्नः ॥ ४ ॥
 सोयं ज्ञेयः पुरुषो लोकनामा ।
 षड्रद्रव्यात्माऽकृत्रिमोऽनाद्यनंतः ॥
 धर्माधर्माकाशकालात्मसंज्ञै-
 र्द्रव्यैः पूर्णं सर्वतः पुद्गलैश्च ॥ ५ ॥

અર્થ : તે આ લોક નામનો પુરુષ જાણવો. એકબીજાની નીચે નીચે વિસ્તીર્ણ છત્રાકારે રહેલ રત્નપ્રભાદિ સાત નરકપૃથ્વી છે, તેથી પૂર્ણ એવા અધોલોકરૂપ સાત રજ્જુ પ્રમાણ એ લોકપુરુષના બે પગ છે (૧) એ લોકપુરુષની મધ્યમાં અર્થાત્ કેડે તિર્યક્લોક આવેલો છે જે વિસ્તારમાં એક રજ્જુપ્રમાણ છે, અને જેમાં અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રો આવેલા છે. જ્યોતિષચક્રરૂપ કાંચીકલાપ એ પુરુષની કેડના કંદોરાનું કામ સારું છે. અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ જે જ્યોતિષચક્ર આ તિર્યક્લોકની આસપાસ ફરતું આવેલું છે, તે આ લોકપુરુષનો કંદોરો છે.

કોણી :

(૨) હવે ઊર્ધ્વ લોક તે લોકપુરુષની કટિભાગની ઉપર ઊંચે બ્રહ્મ દેવલોક છે, જે પાંચ રજ્જુ પ્રમાણ વિસ્તારમાં હોઈ બે કોણીઓનું કામ સારું છે. સિદ્ધશિલા જે એ લોકપુરુષના અંતે ઊર્ધ્વભાગમાં આવેલ છે, અને જે પણ વિસ્તારમાં એક રજ્જુ છે, તે એ લોકપુરુષનું મસ્તક છે.

શિર :

(૩) એ લોકપુરુષ છાશ કરવા ઊભેલા પુરુષની જેમ પગ પહોળા કરી ઊભેલ છે; અને એણે પોતાના બે હાથ કેડ ઉપર રાખેલા છે. તે લોકપુરુષ અનાદિકાળનો નિરંતર ઊર્ધ્વ જોવાવાળો છે; ઊર્ધ્વ જવાવાળો છે, ઉચ્ચ એની ગતિ છે; ઉચ્ચ એનો આશય છે; જિતેન્દ્રિય છે; અને શ્રાંતમુદ્રા ધારણ કરતો છતાં ખિન્ન નથી.

અનાદિ શાશ્વત :

(૪) એ લોકપુરુષ છ દ્રવ્યે ભરેલો છે. એ પુરુષ અકૃત્રિમ છે, એને કોઈએ કરેલો નથી. એ અનાદિ અનંત છે. એનાં જન્મ-મૃત્યુ થયાં નથી અને ચોતરફ ધર્મ, અધર્મ, કાળ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ નામના છ દ્રવ્યથી ભરેલો છે. આવો તે લોકપુરુષ છે. (૫)

લોકરૂપ રંગમંડપ — Theatre :

રંગસ્થાનં પુદ્ગલાનાં નટાનાં ।

નાનારૂપૈર્નૃત્યતામાત્મનાં ચ ॥

કાલોદ્યોગસ્વસ્વભાવાદિભાવૈઃ ।
કર્માતોદ્યૈર્નર્તિતાનાં નિયત્યા ॥૬॥

અર્થ : વળી એ લોક રંગમંડપરૂપ છે, જેમાં પુદ્ગલ અને આત્મા નટ છે, અને કાલ, ઉદ્યમ, સ્વભાવ, કર્મ અને નિયતિ એ પાંચ સમવાય કારણોરૂપ વાજિંત્રોએ નચાવ્યા નાચતા જુદા જુદા વેષે એ પુરુષરૂપ રંગમંડપમાં નાચી રહ્યા છે. ૬

ગણિતાનુયોગ :

एवं लोको भाव्यमानो विविक्त्या ।
विज्ञानां स्यान्मानसस्थैरहेतुः ॥
स्थैर्यं प्राप्ते मानसे चात्मनीना ।
सुप्राप्येवाऽध्यात्मसौख्यप्रसूतिः ॥ ७ ॥

અર્થ : એ રીતે લોકનું સ્વરૂપ જુદી જુદી રીતે સ્પષ્ટ ભાવતાં વિજ્ઞાની પુરુષો મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે; અને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયે આત્માને હિતકારી એવી અધ્યાત્મ સુખપ્રાપ્તિનાં કારણો સુલભ થાય છે.

“ગણિતાનુયોગ ગણવા થકી મુક્ત થાય જડ ચિત્ત”

— સ્વાધ્યાય

જિનેદ્રાગમમાં જ્ઞાનગ્રંથોની ચાર અનુયોગમાં વહેંચણી થએલી છે, તેમાં એક ગણિતાનુયોગ છે. આ લોકસ્વરૂપનું જ્ઞાન, એનો વિચાર ગણિતાનુયોગમાં સમાવેશ પામે છે. મનરૂપી કરવતને ગણિતાનુયોગ કાનસ સમાન છે. એ લોકનો જુદી જુદી રીતે સ્પષ્ટપણે વિચાર કરવાથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે, બધે ભમતું અટકે છે; જડતા છાંડે છે અને એમ થાય છે કે અહો ! આ લોકરૂપ રંગમંડપમાં અનેક વખત નાચ્યો. એવું કોઈ પણ સ્થળ નથી, એવો આ લોકનો કોઈ પણ વિભાગ બાકી રહ્યો નથી કે જ્યાં આ જીવે સ્પર્શ ન કર્યો હોય, આમ એને સુબુદ્ધિ ઊપજે છે અને પરિણામે આત્મહિત થાય છે; માટે જીવે આ લોકસ્વરૂપ જુદી જુદી રીતે પણ સ્પષ્ટપણે વિચારવું ઘટે છે. ૭

ચિત્ર :

હવે આ લોકસ્વરૂપ ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

॥ કાફી રાગ-આજ સખી મનમોહનો - એ દેશી ॥

વિનય વિભાવય શાશ્વતં,
હૃદિ લોકાકાશં ॥
સકલચરાચરધારણે,
પરિણમદવકાશં ॥ વિ૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તારા હૃદયમાં આ શાશ્વત લોકાકાશનું ચિતવન કર; આ શાશ્વત લોકાકાશનું ચિત્ર તારા હૃદયમાં આલેખ. એથી તને સર્વ જંગમ-સ્થાવર, ચર-અચર, જીવ-અજીવ, તેની કૃતિ-ચેષ્ટાઓ આદિનું ભાન થશે, તે બધું તારાં હૃદય આગળ ખડું થશે; કેમ કે લોકાકાશમાં એ બધું આવેલું છે. હે વિનય ! તો સકળ ચરાચર વસ્તુઓ જેમાં રહેલી છે, એવા લોકાકાશનું ચિત્ર જો તારા હૃદયપટ પર પડે તો તું અતિ સ્થિર થઈ આત્મહિત પ્રાપ્ત કરીશ; માટે એ લોકસ્વરૂપ ચિતવ. ૧

લોકાકાશનું માન :

લસદલોકપરિવેષિતં,
ગણનાતિગમાનં ॥
પંચભિરપિ ધર્માદિભિઃ,
સુઘટિતસીમાનં ॥ વિ૦ ૨ ॥

અર્થ : એ લોકાકાશ કેવો છે ? શોભાયમાન છે. એની ચોમેર અલોકાકાશ વીંટળાઈ રહ્યો છે, જે જે પરિમાણ મૂકીને રહ્યો છે; અર્થાત્ અસંખ્યાતો છે. અને પાંચ દ્રવ્ય ધર્મ-અધર્મ-કાળ-જીવ-પુદ્ગલ-એ પાંચ વડે તેની સીમા સુઘટિત થયેલી છે. અર્થાત્ જેટલા ક્ષેત્રમાં એ પાંચ દ્રવ્યો વર્તે છે તેટલું ક્ષેત્ર એ લોકાકાશ છે. આવો ચૌદ રાજલોક નામક પુરુષ છે, તેનું હે ! વિનય ! તું તારા હૃદયપટ ઉપર ચિત્ર આલેખ. ૨'

લોકાકાશ અને કેવલિ સમુદ્ઘાત :

સમવઘાતસમયે જિનૈઃ,
પરિપૂરિતદેહં ॥
અસુમદણુકવિવિધક્રિયા,
ગુણગૌરવગેહં ॥ વિ૦ ૩ ॥

અર્થ : વળી આ લોકાકાશ કેવો છે ? શ્રી જિનેશ્વરભગવાન સમુદ્ઘાત સમયે પોતાના આત્માના પ્રદેશ વડે એ લોકપુરુષના સમસ્ત પ્રદેશને પૂરી નાંખે છે, અને આ લોકાકાશમાં જીવ અને પુદ્ગલપરમાણુ વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરી રહ્યા છે. અર્થાત્ જીવ અને અણુની જાતજાતની ક્રિયા અને ગુણના ગૌરવનું આ લોકાકાશ સ્થાનક છે. એનો એક પ્રદેશ એવો ખાલી નથી, કે જ્યાં જીવ-અજીવની ક્રિયા ન વર્તતી હોય. એવા લોકપુરુષને હે વિનય ! તું તારા ચિત્તમાં ચિંતવ. ૩

લોકાકાશ અને પુદ્ગલવિવર્તો :

એકરૂપમપિ પુદ્ગલૈઃ,
કૃતવિવિધવિવર્ત ॥
કાંચનશલશિખરોત્રતં,
ક્વચિદવનતગર્ત ॥ વિ૦ ૪ ॥

અર્થ : વળી એ લોકાકાશ કેવું છે ? ત્યાં પુદ્ગલોને લઈને એકરૂપ છતાં જાતજાતનાં વિવર્તો રૂપે રૂપાંતર પામી રહ્યું છે. તે લોકાકાશ કોઈ સ્થળે મેરુ જેવા ઊંચા સુવર્ણના શિખરોરૂપ થઈ રહેલ છે; તો બીજે સ્થળે એવી જ ઊંડી નીચી મોટી ખાઈઓ રૂપે થઈ રહેલ છે. આવા લોકપુરુષને હે વિનય ! તારા હૃદયમાં ધાર અને સ્થિર થઈ તારું સ્વરૂપ વિચાર. ૪

વિવર્તના દાખલા :

ક્વચન તવિષમણિમંદિરૈ-
રુદિતોદિતરૂપં ॥
ઘોરતિમિરનરકાદિભિઃ,
ક્વચનાતિવિરૂપં ॥ વિ૦ ૫ ॥

અર્થ : (લોકપુરુષમાં પુદ્ગલનાં વિવર્તોના વધારે દાખલા આપે છે.) કોઈ કોઈ સ્થળે દેવતાઓના રમ્ય આવાસ આવી રહેલા છે. તે સૂર્યકાંત મણિની શોભાથી બહુ સુંદર લાગે છે ત્યારે બીજા બાજુએ ઘોર ભયંકર અંધકારમય નરકાદિ આવેલાં છે, જે બહુ માઠા લાગે છે. આમ આ લોકાકાશમાં ક્યાંય મેરુ જેવા ઊંચા સોનાના પર્વતો આવેલા છે, તો ક્યાંય ઊંડી ખીણો આવેલી છે; ક્યાંય દેવતાઓના રમ્ય સ્વર્ગભવન આવેલાં છે, તો ક્યાંય ભયંકર અંધકારમય નરકનિગોદનાં સ્થાનો આવેલાં છે, જે એકરૂપ છતાં પુદ્ગલનાં કરેલાં વિવિધ વિવર્તો છે. લોકાકાશ પોતે તો એકરૂપ છે, એક જ છે; પણ તેમાંથી અનેક ચિત્રવિચિત્ર નાનાં-મોટાં નવાં રૂપ પેદા થાય છે.

પુદ્ગલના વિવર્તો અને આધુનિક શોધકોની શોધો :

પાણીના વિશાળ સરોવરમાં કાંકરો નાંખતાં એક કુંડાળું (Ripples) થયું, લાગલું બીજું એથી મોટું, તત્કાલ ત્રીજું એથી મોટું, એમ ઉત્તરોત્તર મોટાં જુદાં જુદાં કુંડાળાં થઈ ઠેઠ આખા સરોવરમાં વ્યાપી જાય છે તેમ એક રૂપમાંથી અનેક વિવર્ત (vibrations) પુદ્ગલો રચે છે. એક શબ્દ આખા લોકાકાશને સ્પર્શી આવે છે.

આ આધારે, પુદ્ગલની વિવર્ત શક્તિના આધારે, આ જમાનાના Telegraph, Telephone, Phonograph, Wireless Telephone આદિ શોધાયાં છે. હે ચેતન ! આમ આખો લોકાકાશ પુદ્ગલવિવર્તથી વ્યાપ્ત છે, તેને તું હૃદયમાં ધાર. ૫

વળી એ લોકાકાશનું બીજી રીતે ચિત્ર આપે છે.

લોકરૂપ નાટ્યગૃહ :

ક્વચિદુત્સવસમયમુજ્વલં,

જયમંગલનાદં ॥

ક્વચિદમદહાહારવં,

પૃથુશોકવિષાદં ॥ વિ૦ ૬ ॥

અર્થ : વળી લોકપુરુષ રૂપી નાટકની રંગભૂમિ કેવી છે ? કોઈ કોઈ

સ્થળોએ ઉજ્જવળ ઉત્સવ સમય વર્તી રહ્યો છે અને જયના મંગળ અવાજો, ગીતો ગવાઈ રહ્યાં છે; તો વળી બીજે સ્થળે અત્યંત હાહાકાર થઈ રહ્યો છે; મહાજબરા શોકનું અને ખેદનું કારણ વર્તી રહ્યું છે, અર્થાત્ ક્યાંય વિવાહ જેવા મંગળ પ્રસંગો ઊજવાય છે; તો ક્યાંય ઈષ્ટ પ્રિય યુવાન સ્વજનના મરણ જેવો દારુણ પ્રસંગ બધાને શોકમગ્ન કરે છે. કોઈ હારે છે, કોઈ જીતે છે, કોઈ રડે છે, કોઈ હસે છે, કોઈ લક્ષ્મી કમાય છે; કોઈ ખોઈ દે છે, આમ અનેક પ્રકારનાં ચિત્રવિચિત્ર નાટકો આ પુરુષ-લોક નાટ્યગૃહમાં ભજવાય છે, તેનું ચિત્ર હે વિનય ! તું તારા હૃદયપટ ઉપર ચીતર, અને આ લોકની એવી પ્રથા દેખી શાંત ચિત્ત થઈ સમતા આદર, આથી તારું પરમ કલ્યાણ થશે. ૬

વિધવિધ વેષનું કારણ મમત્વ :

बहुपरिचितमनंतशो,
निखिलैरपि सत्त्वैः ।
जन्ममरणपरिवर्तिभिः,
कृतमुक्तममत्त्वैः ॥ वि० ७ ॥

અર્થ : (જે પુદ્ગલ દ્રવ્યે કરેલાં વિવર્તોથી છવાઈ રહેલો આ લોકાકાશ છે, તે પુદ્ગલ કેવા છે, તે બતાવે છે) અનંતી અનંતી વાર એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સર્વ પ્રાણીઓએ પરિચય કર્યો છે, કેમ કે સર્વ પ્રાણીઓ અનંતી વાર જન્મ-મરણ કરી ચૂક્યાં છે; તેથી પૂર્વ પૂર્વ મમત્વની પરંપરાએ પુદ્ગલો છોડે છે, ગ્રહે છે. આમ ઘટમાળ આ લોકાકાશમાં ચાલી જ રહી છે. જે પુદ્ગલ એક વાર છાંડ્યું, તે જ ફરી બીજા રૂપે મમત્વ યોગે ગ્રહણ કરે છે. જીવો જન્મ-મરણ કરી રહ્યા છે, તેથી આગલા ભવમાં ભોગના પરિચયથી નવા જન્મમાં જાણે એ બધું કદી ના મળ્યું હોય એમ એ પુદ્ગલભોગ તરફ જાવાં નાંખે છે, પુદ્ગલની જ્યાં આવી જાળ ફેલાયલી છે એવા લોકાકાશ નાટકશાળાને હે વિનય ! તું તારા ચિત્તચક્ષુ વડે જોઈ જઈ સ્થિર થા. ૭

इह पर्यटनपराङ्मुखाः,
प्रणमत भगवंतं ॥

શાંતસુધારસપાનતો,
ધૃતવિનયમવંતં ॥ વિ૦ ૮ ॥

અર્થ : માટે હે ચેતન ! હે ભવ્ય જીવો ! જેમાં આવું નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે, એવા-આ લોકાકાશના પર્યટનથી તમે જો પરાક્લુપ થયા હો, અર્થાત્ તમે ભવભટકણથી થાકી ગયા હો અને એથી છૂટવા માગતા હો તો આ શાંતસુધારસનું પાન કરો, અને શરણાગત વિનયવંતનું રક્ષણ કરનાર ભગવાનને પ્રકૃષ્ટ ભાવે નમો. ૮

॥ इति श्री शान्तसुधारसगेयकाव्ये लोकस्वरूपभावना विभावनो नाम
एकादशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
અગિયારમો લોકસ્વરૂપ ભાવના નામનો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

બોધિદુર્લભ ભાવના

બોધિપ્રભાવ :

॥ મંદાક્રાંતા વૃત્તં ॥

यस्माद्विस्मापयितसुमनस्वर्गसंपद्विलास-

પ્રાપ્તોહ્લાસાઃ પુનરપિ જનિઃ સત્કુલે ભૂરિભોગે ॥

ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं ।

તટ્ટુષ્પ્રાપં ભૃશમુરુથિયઃ સેવ્યતાં બોધિરત્નં ॥ ૧ ॥

અર્થ : હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા સજ્જનો ! અતિ દુષ્પ્રાપ, મહામુશ્કેલીએ પમાય એવું જે બોધિરત્ન સમ્યક્ત્વ તેનું તમે સેવન કરો. એ બોધિના પ્રભાવે કરી દેવતાઓ પણ વિસ્મય પામે એવો સ્વર્ગસંપત્તિનો વિલાસ પામી જીવ આનંદોલ્લાસ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી એ બોધિના પ્રભાવે પુષ્કળ વૈભવભોગવાળા ઉત્તમ કુળમાં જીવ ફરી ફરી જન્મ પામે છે; અને ક્રમે કરી અદ્વૈત બ્રહ્મપદવી (મોક્ષ) સુધી જીવને પહોંચાડવામાં કોઈ જેને બાધક નથી એવું મહદ્ભૂત એ બોધિરત્ન છે, તેને તમે હે બુદ્ધિશાળીઓ ! સેવો. ૧

દુર્લભ શું છે ?

॥ भुजंगप्रयात वृत्तं ॥

अनादौ निगोदांधकूपे स्थिताना-

મજસ્ત્રં જનુર્મૃત્યુદુઃખાર્દિતાનાં ॥

પરીણામશુદ્ધિઃ કુતસ્તાદૃશી સ્યા-

ઘયા હંત તસ્માદ્વિનિર્યાતિ જીવાઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ : અનાદિકાળના નિગોદરૂપ અંધારા કૂવામાં રહેલા અને ફરી ફરી જન્મ-મરણનાં દુઃખથી પીડાતા જીવોને એવી પરિણામશુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેથી તે નિગોદરૂપ અંધકારમય કૂપમાંથી બહાર આવે ? અર્થાત્ પ્રથમ તો એવી પરિણામ વિશુદ્ધિ જ દુર્લભ છે; એટલે એ અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળવું મહાદુર્લભ છે. હવે કદાચ તે નિગોદમાંથી જીવ બહાર આવે તો ૨

એથી દુર્લભ શું છે ?

તતો નિર્ગતાનામપિ સ્થાવસ્ત્વં ।

ત્રસત્વં પુનર્દુર્લભં દેહભાજાં ॥

ત્રસત્વેપિ પંચાક્ષર્યાપ્તસંજ્ઞિ-

સ્થિરાયુષ્યવત્ દુર્લભં માનુષત્વં ॥ ૩ ॥

અર્થ : એ નિગોદમાંથી બહાર નીકળેલાને સ્થાવરપણામાં રહેવું થાય; કેમ કે દેહધારીઓને ત્રસપણું પામવું દુર્લભ છે. હવે કદાચ ત્રસપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં પણ પંચેન્દ્રિયપણું પામવું દુર્લભ છે; પંચેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય તો સંપૂર્ણ છ પર્યાપ્તિ પામવી દુર્લભ છે. તે પણ કદાચ મળે તો સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયપણું, તે સાથે વળી લાંબું આયુષ્ય અને મનુષ્યપણું એ પરમ દુર્લભ છે. ૩

એથી વિશેષ દુર્લભ શું છે ?

તદેતન્મનુષ્યત્વમાપ્યાપિ મૂઢો ।

મહામોહમિથ્યાત્વમાયોપગૂઢઃ ॥

બ્રમન્દૂરમગ્નો ભવાગાધર્તે ।

પુનઃ ક્વ પ્રપદ્યેત તદ્બોધિરત્નં ॥ ૪ ॥

અર્થ : એ મનુષ્યપણું પણ કદાચ મળ્યું, તો સટે મૂઢ જીવ મહામોહ, મિથ્યાત્વ અને માયા કપટે કરી યુક્ત છે; અને એથી સંસારરૂપ અગાધ ખાડામાં ભમતો ભમતો બૂડી રહ્યો છે. તેને આ બોધિરત્ન કેમ ફરી પ્રાપ્ત થશે ? અર્થાત્ હે ચેતન ! આ બોધિરત્ન ફરી મળવું બહુ દુર્લભ છે.

“આવો રૂડો મનખા દેહ ફરી ફરી ક્યાં મળશે રે ?

આવું રૂડું બોધિરત્ન ફરી ફરી ક્યાં મળશે રે ?”

અર્થાત્ એ મળવું દુર્લભ છે. અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળવું દુર્લભ છે; ત્યાંથી નીકળતાં ત્રસપણું એથી વધારે દુર્લભ છે; તેમાં પણ પંચેન્દ્રિય, પર્યાસિ પૂરી, સંજ્ઞીપણું, દીર્ઘ આયુષ્ય, મનુષ્યપણું અને આ સમ્યગ્ બોધ એ પામવાં ઉત્તરોત્તર અત્યંત દુર્લભ છે; માટે ચેતન ! હાલ તને એ બધું મળ્યું છે, તો સાવધ રહી એ પરમ દુર્લભ બોધિનો લાભ લઈ લે. ૪

॥ શિખરિणी वृत्तं ॥

विभिन्नाः पंथानः प्रतिपदमनत्याश्च मतिनः ।

कुयुक्तिव्यासंगैर्निजनिजमतोल्लासरसिकाः ॥

न देवा सान्निध्यं विदधति न वा कोप्यतिशय-

स्तदेवं कालेऽस्मिन् य इह वृद्धधर्मा स सुकृती ॥૫॥

અર્થ :

“વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયન તણો રે, વિરહ પડ્યો નિરધાર,
તરતમ બોધે હો તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર.”

— શ્રી આનંદધનજી

“મત મત ભેદે હો જો જઈ પૂછીયે રે સહુ થાપે અહમેવ.”

— શ્રી આનંદધનજી

જુદા જુદા પંથો પડી ગયા છે, ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા છે. તેઓ પોતે જે મત માનતા હોય (ભલે તે અસત્ય હો) તેના ઉલ્લાસમાં રસિક છે; અને કુયુક્તિનો ઉપયોગ કરી તે ફેલાવવામાં રસ લે છે. દેવતાઓ પણ સાન્નિધ્ય કરતા નથી, સમીપ પધારતા નથી કે તેઓને પૂછી સત્યપંથનું નિરાકરણ કરીએ. તેમ કોઈ મર્મ જાણનાર રસિક અતિશયવંત મહાપુરુષ પણ નથી દેખાતો કે જેને જઈ નિર્ણય પૂછીએ, માટે આ કાળમાં તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢતા રાખે છે તે પુણ્યશાળી જાણવો. ૫

સાધે તે વાધે :

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તં ॥

યાવદ્દેહમિદં ગર્દે ન મૃદિતં નો વા જરાજર્જરં ।

યાવત્વક્ષકદંબકં સ્વવિષયજ્ઞાનાવગાહક્ષમં ॥

યાવચ્ચાયુરભંગુરં નિજહિતે તાવદ્ બુધૈર્યત્યતાં ।

કાસારે સ્ફુટિતે જલે પ્રચલિતે પાલિઃ કથં વધ્યતે ? ॥ ૬ ॥

અર્થ : હે ચેતન ! જ્યાં સુધી આ દેહ રોગથી શિથિલ થયો નથી, જ્યાં સુધી ઘડપણથી ક્ષીણ થવા નથી માંડ્યો, જ્યાં સુધી પંચેન્દ્રિયોનો સમૂહ પોતપોતાના વિષયો લેવા સમર્થ છે અને જ્યાં સુધી આયુષ્ય ક્ષીણ થયું નથી, ત્યાં સુધીમાં તારે તારા હિત અર્થે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે; કેમ કે રોગ કે ઘડપણ આવ્યે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થયે, અથવા આયુ પૂર્ણ થયે તું શું કરી શકીશ ? માટે આ અવસર છે, ત્યાં ચેત. તળાવ ફાટી જઈ પાણી બહાર ચાલ્યું જશે, પછી પાણ કેવી રીતે બંધાશે ? માટે - “પાણી પહેલાં પાણ અજ્ઞાની બાંધ રે.”

સ્વાધ્યાય

“અવસર આવ્યે અવશ્ય કર, અવસર આવ્યે મત ભૂલ્ય;

અવસર ચૂક્યા જે નરા, તે નર કોડી મૂલ્ય.”

- પ્રકીર્ણ

ધર્મ કરતાં ઢીલ શી ?

॥ અનુષ્ટુપ્ વૃત્તં ॥

વિવિધોપદ્રવં દેહમાયુશ્ચ ક્ષણભંગુરં ।

કિમાલંબ્ય ધૃતિં મૂઢૈઃ સ્વશ્રૈયાસિ વિલંબ્યતે ॥ ૭ ॥

અર્થ : જાતજાતના ઉપદ્રવયુક્ત આ દેહ છે, આયુ ક્ષણભંગુર છે; છતાં મૂઢ જીવો ઢીલા થઈ કેમ પોતાના શ્રેયમાં વિલંબ કરે છે ? “શ્રેયાંસિ બહુવિધાનિ પ્રાયશો મહતામપિ” અને “ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ”

મહાપુરુષોને પણ પ્રાયઃ શ્રેયમાં વિઘ્ન આવે છે અને ધર્મ કરતાં ઢીલ ન કરવી-એ લક્ષ હે ચેતન ! તારે રાખવો યોગ્ય છે. ૭

બુઝ, બુઝ :

હવે આ બોધિદુર્લભ ભાવનાનું અષ્ટઠાણિયું કહે છે.

॥ ધનાશ્રી રાગ : હીચે રે હીચે રે પીઆ હિંડોલડે-એ દેશી. ॥

બુઘ્યતાં બુઘ્યતાં બોધિરતિદુર્લભા,

જલધિજલપતિતસુરરત્નયુક્ત્યા ॥

સમ્યગારાઘ્યતાં સ્વહિતમિહ સાઘ્યતાં,

બાઘ્યતામધરગતિરાત્મશક્ત્યા ॥ બુ૦ ૧ ॥

અર્થ : રે ચેતન ! બુઝ, બુઝ. આ બોધિરત્ન અતિ દુર્લભ છે. સમુદ્રના જળમાં પડેલું ચિંતામણિરત્ન જેમ દુર્લભ છે તેમ આ બોધિરત્ન જો એક વાર હાર્યો તો ફરી મળવું બહુ દુર્લભ છે; માટે બુઝ રે ! બુઝ ! એ બોધિનું સમ્યક્ પ્રકારે આરાધન કર અને તારું હિત સાધ; અને સ્વશક્તિએ કરી તારી દુર્ગતિ થતી અટકાવ. ૧

ચક્રવર્તીનું ભોજન :

ચક્રિભોજ્યાદિચ્છિ નરભવો દુર્લભો ।

બ્રામ્યતાં ઘોરસંસારકલે ॥

બહુનિગોદાદિકાયસ્થિતિવ્યાયતે ।

મોહમિથ્યાત્વમુખચોરલક્ષે ॥ બુ૦ ૨ ॥

અર્થ : આ સંસાર-અરણ્ય જે બહુ નિગોદાદિ કાય-સ્થિતિએ કરી વિશાળ છે, અને જેમાં મોહ-મિથ્યાત્વ પ્રમુખ લાખો ચોર-લૂંટારા વસે છે અને જે ઘોર-ભયંકર છે તેમાં ભમતા, પરિભ્રમણ કરતા જીવોને નરભવ પામવો એ ચક્રવર્તીના ભોજનની જેમ દુર્લભ છે. ચક્રીનું ભોજન એક વખત મળ્યા પછી બીજી વખત જેમ મળવું દુર્લભ છે, તેમ કે બીજી વખત ત્યાં જમવા આવવાનું થાય તે પહેલાં તો ઘણો કાળ ગયો હોવાથી

આયુ પણ પૂરું થઈ ગયું હોય) તેમ નરભવ એક વાર મળ્યા પછી તેનું જો સાર્થક ન થયું તો ફરી મળવો અતિ દુર્લભ છે.

જીવો કેમ દિશામૂઢ છે ?

આ સંસાર ઘોર નિબિડ અંધકારવાળો છે, એટલે એમાં ભમતા જીવોને દિશા સૂઝતી નથી. વળી અનેક નિગોદ-નરક આદિ કાયસ્થિતિ એમાં હોવાથી એ અરણ્ય એટલું બધું વિશાળ છે કે એનો પાર પામતાં ધાકી જવાય. તેમાં કદાચ આગળ થાક ગ્રહણ કર્યા વિના વધે તો આડા મોહ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વરૂપી વાટપાડુઓ બેઠા છે, તે લૂંટી લઈ આગળ વધવા દેતા નથી. આમ મનુષ્યભવ મળવો અતિ દુર્લભ છે માટે હે ચેતન ! જો તને એ હમણાં મળ્યો છે, તો સમ્યક્ પ્રકારે બોધિનું આરાધન કરી તેનું તું સાર્થક કરી લે. ૨

અનાર્ય દેશ, પાપનું નિમિત્ત :

લब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः ।

स भवति प्रत्युत्तानर्थकारी ॥

जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां ।

माघवत्यादिमार्गानुસારી ॥ बु० ૩ ॥

અર્થ : નરભવ મળવો તો દુર્લભ છે, પણ તે કદાચ મળે તો આર્યદેશ, આર્યપણું પામવું દુર્લભ છે. અનાર્ય દેશમાં મનુષ્યદેહ મળવો એ વળી અનર્થનું કારણ થાય છે, કારણ કે ત્યાં જીવો જીવહિંસા આદિ પાપોથી વ્યાકુળ છે કે જેનું પરિણામ મઘા, માઘવતી આદિ નરકગતિ છે; માટે રે જીવ ! બુઝ ! બુઝ ! તને તો આ દુર્લભ માનવદેહ, આર્યદેશ અને બોધિરત્ન મળ્યું છે તેનો લાભ લઈ લે ! લાભ લઈ લે !! એક વાર હારીશ તો ફરી એ મળવું દુષ્કર છે. ૩

આર્યદેશસ્પૃશામપિ સુકુલજન્મનાં ।
 દુર્લભા વિવિદિષા ધર્મતત્ત્વે ॥
 રતપરિગ્રહભયાહારસંજ્ઞાર્તિભિ-
 હૈત મનં જગદુઃસ્થિતત્ત્વે ॥ બુ૦ ૪ ॥

અર્થ : આર્ય દેશમાં અને વળી રૂડા કુળમાં જન્મ થયો હોય તેવાઓને પણ ધર્મતત્ત્વમાં ઈચ્છા થવી એ દુર્લભ છે. કારણ કે મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર એ ચાર સંજ્ઞામાં આખું જગત બૂડી રહ્યું છે. આર્યપણું અને સાથે ઊંચું કુળ એ બંને દુર્લભ છતાં મળે તો પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા થવી દુર્લભ છે, કેમ કે જીવ માત્ર મૈથુનાદિ ચાર સંજ્ઞામાં મૂર્ચ્છિત થયા છે; તો મનુષ્ય દેહ, જેમાં ભોગનાં વિવિધ સ્થાનક રહેલાં છે તેમાં જીવ મૂર્ચ્છા પામ્યા વિના કેમ રહે ? એ મૂર્ચ્છા આડે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ક્યાંથી થાય ? તને તો હે ચેતન ! એ બધું-મનુષ્યપણું, આર્યતા, ઉત્તમ કુળ અને જિજ્ઞાસા એ બધું પ્રાપ્ત થયું છે, તો હવે તું એનો લાભ લઈ, એ મળ્યાનું સાર્થક કરી લે. ફરી ફરી એ મળવું દુર્લભ છે. હે ચેતન ! બોધ પામ, બોધ પામ. ૪

વિવિદિષાયાર્યમપિ શ્રવણમતિદુર્લભં ।
 ધર્મશાસ્ત્રસ્ય ગુરુસંનિધાને ॥
 વિતથવિકથાદિતત્તદ્રસાવેશતો ।
 વિવિધવિક્ષેપમલિનાવધાને ॥ બુ૦ ૫ ॥

અર્થ : કદાચ જાણવાની ઈચ્છા પ્રાપ્ત થાય, તો ધર્મશાસ્ત્રશ્રવણ અતિ દુર્લભ છે; કેમ કે સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય. હવે કદાચ સદ્ગુરુનો યોગ પણ હોય, તો નકામી વિકથારસના આવેશથી જાતજાતના વિક્ષેપ પેદા થઈ ચિત્તવૃત્તિ એવી મલિન થઈ હોય કે એમાં પવિત્ર સદ્ગુરુનો બોધ ન સોહાય. આમ હે ચેતન ! તને એ દુર્લભ શ્રવણ પણ મળ્યું છે, આ સત્પુરુષનો યોગ પણ પ્રાપ્ત થયો છે; તો વિકથા આદિ જતા કરી તું આ મળેલ અપૂર્વ જોગનો લાભ લઈ લે. ફરી આ જોગ, આ બોધ મળવી અતિ દુર્લભ છે; માટે બુઝ, રે બુઝ. ૫

તેર કાઠિયા :

ધર્મમાકર્ણ્યં સંતુઘ્ય તત્રોઘમં ।

કુર્વતો વૈરિવર્ગોતરંગઃ ॥

રાગદ્વેષશ્રમાલસ્યનિદ્રાદિકો ।

બાધતે નિહતસુકૃતપ્રસંગઃ ॥ બુ૦ ૬ ॥

અર્થ : વળી જીવ ધર્મ સાંભળી સમ્યક પ્રકારે બોધ પામી ધર્મને વિષે ઉઘમ કરે છે, ત્યાં તેને રાગ-દ્વેષ-ખેદ-આલસ્ય-નિદ્રા આદિ અંતરંગ વૈરીઓ આડખીલી નાંખે છે, અને તેના સુકૃત પ્રસંગને, તેની ધર્મકરણીને બાધા ઉપજાવે છે. જીવ ધર્મ કૃત્ય ભણી પ્રેરાય ત્યાં મોહાદિ તેર કાઠિયા તેને નડે છે. આમ ઉત્તરોત્તર ધર્મની દુર્લભતા છે. એવો ધર્મ, એવું બોધિરત્ન ફરી મળવું દુષ્કર છે. હે જીવ, બુઝ, બુઝ અને એનો લાભ લે. ૬

જિજ્ઞાસા વિના શ્રવણ કેમ થાય ?

ચતુરશીતાવહો યોનિલક્ષેષ્વિયં ।

ક્વ ત્વયાકર્ણિતા ધર્મવાર્તા ॥

પ્રાયશો જગતિ જનતા મિથો વિવદતે ।

ઋદ્ધિરસશાતગુરુગૌરવાર્તા ॥ બુ૦ ૭ ॥

અર્થ : અહો ચેતન ! આ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં ક્યાંયે ધર્મવાર્તા શ્રવણ કરી ? ક્યાંયે કરી નહિ હોય, કેમ કે ઋદ્ધિ, રસ અને શાતા એ ત્રણ મહા મોટા ગારવોથી પીડાયલા જનો પ્રાયઃ જગતમાં એક-બીજા સાથે કલેશવાદ કરી રહ્યા છે. તેઓને ધર્મવાર્તા સાંભળવામાં ક્યાંથી આવે ? બધા જીવો પોતપોતાની ઋદ્ધિ, પોતપોતાના રસ અને પોતપોતાની શાતામાં ખૂંચી રહ્યા છે, તેમાંથી નીકળી શકે તો ધર્મ સાંભળેને ? આમ, હે ચેતન ! ચોરાશી લક્ષ જીવાયોનિમાં ફરતાં જીવને ધર્મશ્રવણ બહુ દુર્લભ છે. તે તને પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો લાભ લઈ લે. જીવ ! બુઝ, બુઝ. ૭

Summary :

एवमतिदुर्लभात्प्राप्य दुर्लभतमं ।
 बोधिरत्नं सकलगुणनिधानं ॥
 कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं ।
 शांतरस सरस पीयूषपानं ॥ बु० ८ ॥

અર્થ : એ પ્રકારે દુર્લભમાં દુર્લભ અને બધા ગુણોનો ભંડાર એવું બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરી હે ચેતન ! તું ગુરુના મોટા વિનયના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થએલો જે આ રસિક શાંતસુધારસ તેનું પાન કર. હે ચેતન ! બધા ગુણના શશિરૂપ એવું આ બધા કરતાં અતિ દુર્લભ બોધિરત્ન તને મળ્યું છે. પૂર્વે કહ્યું છે કે નિગોદ્ધાંથી નીકળવું, ત્રસપણું પામવું, તેમાં પણ પંચેન્દ્રિયપણું પામવું, સંપૂર્ણ છયે પર્યાપ્તિ પામવી, સંશ્લિ પંચેન્દ્રિયપણું પામવું, તેમાં પણ મનુષ્યપણું પામવું, લાંબું આયુષ્ય પામવું, આર્થપણું પામવું, ઉત્તમ કુળ પામવું, ધર્મજિજ્ઞાસા પામવી, સદ્ગુરુનો યોગ અને તત્ત્વશ્રવણ પામવું, બોધિરત્ન પામવું એ ઉત્તરોત્તર અતિ અતિ કઠિન છે. તે બોધિરત્ન તું પામ્યો છે, તો ચેતન ! સદ્ગુરુનો પરમ વિનય કર, તેની પ્રસન્નતા મેળવ અને આ શાંતસુધારસનું પાન કરી અમર થા ! અમર થા !! રે ચેતન ! બુઝ, બુઝ. ફરી ફરી કહેલી દુર્લભ વસ્તુઓમાં દુર્લભમાં દુર્લભ આ બોધિરત્ન મળવું મુશ્કેલ છે. મળ્યું છે તો લાભ લે, સાર્થક કરી લે.

શાંતસુધારસ વિનયનું ફળ :

“गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं शांतसुधारसं ॥”

એ શબ્દો કહી શ્રી કર્તાપુરૂષે સૂચવી દીધું કે આ શાંતસુધારસ શ્રી સદ્ગુરુના પરમ વિનયની પ્રસાદી છે. અર્થાત્ શ્રી સદ્ગુરુની વિનયભક્તિ ન કરી હોત તો આ ગ્રંથ ન થાત. આમ સદ્ગુરુભક્તિનો મહિમા બતાવી એનો બોધ કર્યો. ૮

इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये बोधिदुर्लभ
 भावना विभावना नाम द्वादशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના દ્વાદશ કાવ્યમાં
 બારમી બોધિદુર્લભ ભાવના સમાપ્ત.



ॐ

मैत्रीभावना

ध्यान रसायन :

॥ अनुष्टुप् वृत्तं ॥

सद्धर्मध्यानसंध्यानहेतवः श्रीजिनेश्वरैः ।

मैत्रीप्रभृतयः प्रोक्ता स्वतस्त्रो भावनाः पराः ॥ १ ॥

अर्थ : श्री जिनेश्वर ભગવાને સદ્ધર્મ ધ્યાનધારાના હેતુએ મૈત્રી આદિ બીજી ચાર ભાવના પ્રકાશી છે. ૧

તથાહુઃ ।

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થાનિ નિયોજયેત્ ।

ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ, તદ્વિ તસ્ય રસાયનં ॥ ૨ ॥

અર્થ : તે આ પ્રમાણે,—

(૧) મૈત્રી (૨) પ્રમોદ (૩) કારુણ્ય (૪) માધ્યસ્થ - આ ચાર બીજી ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને ઉપકારક હોવાથી ભાવવી ઘટે; કેમ કે એ ધર્મધ્યાનને રસાયનરૂપ છે, અર્થાત્ રસાયનની પેઠે એ ધર્મધ્યાનને પુષ્ટિરૂપ છે, હિતકર્તા છે. ૨

હવે એ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

॥ उपजाति वृत्तं ॥

मैत्री परेषां हितचिंतनं यत् ।

भवेत् प्रमोदो गुणपक्षपातः ॥

કારુણ્ય માર્તાગિરુજાં જિહીર્ષે-
ત્પુષ્કણં દુષ્ટધિયામુપેક્ષા ॥ ૩ ॥

અર્થ : (૧) પારકું ભલું ચિંતવવું એ મૈત્રીભાવના, (૨) ગુણનો પક્ષપાત એ પ્રમોદ ભાવના, (૩) આર્ત, દુઃખી, દીન, રોગી જીવોનાં દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા એ કારુણ્ય ભાવના અને (૪) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા જીવોની ઉપેક્ષા કરવી એ ઓઘી ઉપેક્ષા અથવા માધ્યસ્થ ભાવના. ૩

Universal Brotherhood :

સર્વત્ર મૈત્રીમુપકલ્પયાત્મન્ ।
ચિંત્યો જગત્યત્ર ન કોપિ શત્રુઃ ॥
કિયદ્દિનસ્થાયિનિ જીવિતેઽસ્મિન્
કિં ચિદ્દ્યતે વૈરિધિયા પરસ્મિન્ ॥ ૪ ॥

અર્થ : હે આત્મા ! તું સર્વત્ર મૈત્રીભાવ વિચાર. આ જગતમાં મારો કોઈ પણ વૈરી નથી એવું ચિંતવવું ઘટે છે, કેમ કે આ જીવિત તો થોડા દિવસ રહેવાનું છે, તેમાં પરસ્પર વૈરબુદ્ધિથી શું ખેદ પામે છે ? ૪

વળી-

ભૂત બંધુ :

સર્વેપ્યમી બંધુતયાઽનુભૂતાઃ ।
સહસ્રશોઽસ્મિન્ ભવતા ભવાબ્યૌ ॥
જીવાસ્તતો બંધવ એવ સર્વે ।
ન કોઽપિ તે શત્રુરિતિ પ્રતીહિ ॥ ૫ ॥

અર્થ : આ સંસારસમુદ્રમાં બધા જીવો હજારો વેળા બંધુપણાને પામ્યા છે, તો એ બધા તારા ભાઈઓ જ છે; કોઈ પણ શત્રુ નથી એવી ખાતરી આણ. ૫

ભૂત કૌટુંબિક :

સર્વે પિતૃભ્રાતૃપિતૃવ્યમાતૃ-
પુત્રાંગજાસ્ત્રીભગિનીસ્તુષાત્વં ॥

जीवाः प्रपन्ना बहुशस्तदेतत् ।
कुटुंबमेवेति परो न कश्चित् ॥ ६ ॥

અર્થ : સર્વે જીવો પિતા, ભાઈ, પિત્રાઈ, માતુલ, પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, બહેન, પુત્ર-સ્ત્રી આદિ રૂપે અનેક વખત સગપણ-સંબંધ કરી ચૂક્યા છે, તો એ તારું કુટુંબ જ છે; એમાંથી કોઈ પારકું નથી, એમ ધારી બધા સાથે મૈત્રીભાવ રાખ. ૬

ભાવિ બંધુ :

॥ इंद्रवज्रा वृत्तं ॥

एकेंद्रियाद्या अपि हंत जीवा ।
पंचेंद्रियत्वाद्यधिगत्य सम्यग् ॥
बोधे समाराध्य कदा लभन्ते ।
भूयो भवभ्रान्तिभ्रियां विरामं ॥ ७ ॥

અર્થ : વળી ચેતન ! એકેન્દ્રિય જીવો પણ પંચેન્દ્રિયપણું પામી સમ્યગ્દર્શન આરાધી કોઈ વેળા ભવભટકણરૂપ ભયનો અંત કરશે, મોક્ષ પામશે, એવું વિચારી તેઓની સાથે મૈત્રી આદર. ૭

प्राज्ञीभात्र सुप्ती थाओ :

या रागरोषादिरुजो जनानां ।
शाम्यंतु बाह्यामनोद्बुहस्ताः ॥
सर्वेष्युदासीनरसं रसंतु ।
सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवंतु ॥ ८ ॥

અર્થ : વળી ચેતન ! એવી મૈત્રીભાવના ભાવ કે મન, વચન, કાયાનો દ્રોહ કરનારા એવા જે રાગ દ્વેષરૂપ જનોના રોગ છે તે શાંત થાઓ ! બધા પ્રાણી ઉદાસીન ભાવમાં પરિણામ પામો, અને સર્વ સ્થળે સર્વ જીવો સુખી થાઓ ! ૮

કર્મવિચિત્રતા અને વિવિધ ગતિ :

હવે મૈત્રીભાવનાનું અષ્ટદાળિયું કહે છે.

॥ દેશાખ રાગ-રે જીવ ! જૈનધર્મ કીજિથે...એ દેશી ॥

વિનય વિચિંતય મિત્રતાં,
ત્રિજગતિ જનતાસુ ।
કર્મવિચિત્રતયા ગતિં,
વિવિધાં ગમિતાસુ ॥ વિ૦ ॥ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! હે સુવિનીત ચેતન ! આ ત્રણ જગતના જીવો પ્રતિ મિત્રતા ચિંતવ, મિત્રતા ચિંતવ. એ બધા જીવો કર્મની વિચિત્રતાને લઈ વિવિધ ગતિ પામેલા છે. ૧

બધા તારા મિત્ર :

સર્વે તે પ્રિયબાંધવા,
ન હિ રિષુરિહ કોપિ ।
મા કુરુ કલિકલુષં મનો,
નિજસુકૃતવિલોપિ ॥ વિ૦ ॥ ૨ ॥

અર્થ : એ બધા તારા પ્રિય બાંધવ છે, કોઈ પણ તારો શત્રુ નથી; માટે તારા સુકૃતનો નાશ કરનાર એવા ક્રોધે કરી, વૈરે કરી તારા મનને ક્લેશ ન પમાડ; કલુષિત ન કર. ૨

નકામો ક્રોધ શો ?

યદિ કોપં કુરુતે પરો,
નિજકર્મવશેન ।
અપિ ભવતા કિં ભૂયતે,
હ્યદિ રોષવશેન ॥ વિ૦ ॥ ૩ ॥

અર્થ : જો કોઈ પોતાના કર્મવશે કરી ક્રોધ કરે, તો પણ તું હૃદયને વિષે શા માટે રોષ કરે છે ? અર્થાત્ એ તો બિચારો કર્મવશે પડેલ છે, એથી ક્રોધ કરે છે, તું નકામો એ સામો શા માટે રોષ કરે છે ? એથી કર્મ બંધાય છે. ૩

વિવેકસર અને ચેતન હંસ :

અનુચિત મિહ કલહં સતાં,
ત્યજ સમરસમીન ।
ભજ વિવેકકલહંસતાં,
ગુણપરિચયપીન ॥ વિ૦ ॥ ૪ ॥

અર્થ : સમતારૂપ જળના સરોવરમાં વસતા હે મત્સ્ય ! આ જગતમાં સત્પુરુષોને અયોગ્ય એવો કલહ તું ત્યજ દે, ત્યજ દે; અને ગુણોના પરિચયને પુષ્ટ કરનાર એવું જે વિવેકરૂપ સરોવર, તેના હે રાજહંસ ! તું વિવેકરૂપ કલહંસતાને ભજ, અર્થાત્ વિવેક આચર, સર્વ જીવો પ્રતિ મૈત્રી આદર. ૪

સર્વ જીવનું ઈચ્છો સુખ :

શત્રુજનાઃ સુખિનઃ સમે,
મત્સરમપહાય ।
સંતુ ગંતુમનસોપ્યમી,
શિવસૌખ્યગૃહાય ॥ વિ૦ ॥ ૫ ॥

અર્થ : બધા શત્રુજનો મત્સર છોડી દઈ સુખી થાઓ; તેમ જ તેઓ શિવસુખનું ઘર-મોકલ તે પ્રતિ જવાના મનવાળા થાઓ; અર્થાત્ તેઓનું મોકલ પ્રાપ્ત થવારૂપ પરમ કલ્યાણ થાઓ ! આવી મૈત્રીભાવના હે વિનય ! તું ભાવ. ૫

ચાખે તે માગે - સાસ્વાદન :

સકૃદપિ યદિ સમતાલવં,
હૃદયેન લિહંતિ ।
વિદિતરસાસ્તત્ત્વ ઇહ રતિમ્,
સ્વત્ એવ વહંતિ ॥ વિ૦ ॥ ૬ ॥

અર્થ : એકવાર પણ જો તેઓ હૃદયને વિષે સમતાના ઊંદુનો આસ્વાદ કરે, તો તેઓને સમરસ શું છે એની ખબર પડશે, અને પોતાની મેળે આ સમતાને વિષે રતિ જોડશે; અર્થાત્ સમતા જ તેઓને પ્રિયકર

થશે. એમ વિચારી હે વિનય ! તું તેઓ ઉપર રોષ ન આણ. તેઓ કર્મવશ છે એમ ગણ અને કર્મ વિવર આપશે ત્યારે ઠેકાણે આવશે, સમતા ગ્રહશે, આમ જાણી તેઓ પ્રતિ મૈત્રી આચર. ૬

માર્ગ પામો :

કિમુત કુમતમદમૂર્ચ્છિતા,
દુરિતેષુ પતંતિ ।
જિનવચનાનિ કથં હ્રહા,
ન રસાદુપયંતિ ॥ વિ૦ ॥ ૭ ॥

અર્થ : અહો ! કુમતરૂપી મદદથી મૂર્ચ્છિત થએલા આ જીવો કેમ પાપને વિશે પડતા હશે ? અરે ! વીતરાગ પરમાત્માનાં પવિત્ર વચનોમાં તેઓ શા માટે રસ પામતા નથી ? એમ હે વિનય ! તેઓ પ્રતિ તું મૈત્રીભાવે જો. ૭

Universal well-being :

પરમાત્મનિ વિમલાત્મનઃ,
પરિણમ્ય વસંતુ ।
વિનય સમામૃતપાનતો,
જનતા વિલસંતુ ॥ વિ૦ ॥ ૮ ॥

અર્થ : નિર્મળ અંતઃકરણવાળા જીવો પરમાત્માને વિશે પરિણામ ખમો; અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીન થાઓ; અને હે વિનય ! હે સુવિનીત ચેતન ! જનમંડળ સમતારૂપી અમૃત પાને કરી વિલાસ પામો-આનંદ પામો. અથવા વિનય અને સમતારૂપી અમૃતપાન વડે જનમંડળ આનંદ અનુભવો. આવો વિચાર કરી હે વિનય ! તું જગજજંતુ પ્રતિ મૈત્રીભાવ ધારણ કર ! મૈત્રીભાવ ધારણ કર !! ૮

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये मैत्रीभावना

विभावनो नाम त्रयोदशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યનો

મૈત્રીભાવના નામનો તેરમો પ્રકાશ સમાપ્ત. '



ॐ

प्रमोद भावना

वीतराग स्तव अने गुणप्रमोद :

॥ स्रग्धरा वृत्तं ॥

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गंधनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्वारुह्यात्मशुद्धया सकलशक्तिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तैः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जिताहृत्यलक्ष्मी ॥ १ ॥

अर्थ : (गुणानो पक्षपात ओ प्रमोद भावना, तो तेवा गुणो देखी केवो प्रकृष्ट आनंद थाय ? ओ अतावता परमगुणी ओवा वीतराग देवनी स्तुति करे छे) अहो ! धन्य छे ते वीतराग परमात्माओ ! के जेझे क्षपकश्रेणी पर यही कर्मभणने धोई नांभी क्षीण कर्मा छे; जेओ त्रण लोकने विषे गंधलस्ती समान छे; जेओने सहज उदय पामेला केवलज्ञाने करी वैराग्य भग्यो छे; जेओ आत्मशुद्धि वडे संपूर्ण यंद्रकला जेवी श्वेत-निर्मल ध्यानधाराओ यज्या छे अने जेओ सेकडे गमे पुण्यकर्म करी अहंत भगवानने योग्य लक्ष्मी प्राप्त करी मुक्ति नञ्जक पहोय्या छे. अहो ! आवा वीतराग परमात्माओ धन्य छे ! धन्य छे !! (आम गुणोत्कर्ष जेई उर्ध्वमान थई जव प्रमोद धारण करतो अनंत निर्जरा करे छे.) १

तेषां कर्मक्षयोत्थैरतनुगुणगणैर्निर्मलात्मस्वभावै-
र्गायं गायं पुनीमः स्तवनपरिणतैरष्टवर्णआस्पदानि ॥
धन्यां मन्ये रसज्ञां जगति भगवतः स्तोत्रवाणीरसज्ञा-
मज्ञां मन्ये तदन्यां वितथजनकथाकार्यमोखर्यमग्रां ॥२॥

અર્થ : અહીં ! તે તીર્થંકર ભગવાનને કર્મકાય થવાથી ઘણા ગુણોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો છે; નિર્મળ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે અને તેથી તેની સ્તુતિ થઈ છે; અહીં ! એવા પરમાત્માના આ ગુણોની સ્તુતિ ગાઈ ગાઈને અમે આઠ વર્ણના પદને પવિત્ર કરીએ છીએ. અહીં ! હું જગતમાં તે જીભને ધન્ય ગણું છું કે જે જીભ ભગવાનનાં સ્તોત્ર ગાવામાં રસજ્ઞ છે, ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં રસ લે છે; બીજી જીભ જે નકામી જનકથામાં, વિકથામાં, યદ્વાતદ્વા બોલવામાં મશગૂલ છે, તેને અજ્ઞ-અધન્ય માનું છું. ૨

વીતરાગની સ્તુતિ કરનારાની સ્તુતિ - ગુણપ્રમોદ :

અત્રે એમ બતાવ્યું કે તીર્થંકર પરમાત્મા તો ધન્ય છે, પણ તેઓશ્રીની સ્તુતિ ગાનારા પણ ધન્ય છે.

નિર્ગ્રંથાસ્તેऽપિ ધન્યા ગિરિગહનગુહાગહારાંતર્નિવિષ્ટા ।

ધર્મધ્યાનાવધાનાઃ સમરસસુહિતાઃ પક્ષમાસોપવાસાઃ ।

યેઽન્યેઽપિ જ્ઞાનવંતઃ શ્રુતવિતતથિયો દત્તધર્મોપદેશાઃ ।

શાંતા દાંતા જિતાક્રા જગતિ જિનપતેઃ શાસનં ભાસયંતિ ॥ ૩ ॥

અર્થ : પર્વતોની ગહન ગુફા-કોતરોમાં રહી ધર્મધ્યાનમાં એકાગ્ર, સમતાવંત, પક્ષદિન કે માસના ઉપવાસ કરાવાવાળા નિર્ગ્રંથ, રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ જેની છેદાઈ છે, એવા મહાપુરુષો પણ ધન્ય છે. તેમ જ બીજા જ્ઞાનવંત મહાપુરુષો જેની બુદ્ધિ શ્રુતજ્ઞાને કરી વિસ્તાર પામી છે, જેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, જે શાંત છે, જે દાંત છે, જિતેન્દ્રિય છે અને જે જગતને વિષે શ્રી જિનવરેન્દ્રનાં પવિત્ર શાસનને પ્રકાશિત કરે છે, તેઓ પણ ધન્ય છે. ૩

ધર્મીપુરુષો ધન્ય, ગુણપ્રમોદ :

દાનં શીલ. તપો યે વિદધતિ ગૃહિણો ભાવનાં ભાવયંતિ ।

ધર્મે ધન્યાશ્ચતુર્ધા શ્રુતસમુપચિતશ્રદ્ધયારાધયંતિ ॥

સાધ્વયઃ શ્રાદ્ધયશ્ચ ધન્યાઃ શ્રુતવિશદધિયા શીલમુદ્ભાવયંત્ય-

સ્તાન્ સર્વાન્ મુક્તા ગર્વાઃ પ્રતિદિનમસકૃદ્ ભાગ્યભાજઃ સ્તુવંતિ ॥ ૪ ॥

અર્થ : વળી તે ગૃહવાસીજનો જે દાન, શીલ, તપ આદરે છે, ભાવના ભાવે છે અને એ પ્રકારે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રુતજ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધાએ આરાધે છે, તે ધન્ય છે; તેમજ વળી તે સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓ, જેની બુદ્ધિ પવિત્ર શ્રુતજ્ઞાન વડે વિશુદ્ધ થઈ છે, અને જે શીલનું પાલન કરે છે તે પણ ધન્ય છે.

ગુણાનુરાગી ધન્ય ગુણપ્રમોદ :

અહો ! આ બધાંને પ્રતિદિવસ નિરંતર જે જીવો ગર્વ છાંડી દઈ સ્તવે છે, તેઓ ભાગ્યશાળી છે. અર્થાત્ ગુણીના ગુણો દેખી અનુમોદનાર, પ્રમોદભાવ પામનાર, હર્ષ પામનાર મહાભાગ્યવંત છે. ૪

આ તો પરમ ભાગ્યશાળી એવા સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોની સ્તુતિ થઈ, પણ પ્રમોદ ભાવનાવાસિત જીવો અન્યના ગુણો દેખી પણ પરમ આનંદ પામે છે, એ દેખાડતાં કહે છે.

“પરગુણપરમાણૂં પર્વતીકૃત્ય નિત્યં ।

નિજહૃદિ વિકસંતઃ સંતિ સંતઃ કિયંતઃ ॥”

— શ્રી ભર્તૃહરિ

માર્ગાનુસારી ધન્ય — ભાવિબોધ જીવ — ગુણપ્રમોદ :

॥ ઉપજાતિ વૃત્તં ॥

મિથ્યાદૃશામપ્યુપકારસારં ।

સંતોષસત્યાદિગુણપ્રસારં ॥

વદાન્યતા વૈનયિકાપ્રકારં ।

માર્ગાનુસારીત્યનુમોદયામઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ : મિથ્યાદેષ્ટિઓ પણ જેઓમાં સંતોષ, સત્ય, શૌચ આદિ ગુણો પ્રસરી રહ્યા છે, જેમાં દાન ગુણ, વિનય ગુણ રહેલા છે, તેઓનો પણ અમે ઉપકાર માનીએ છીએ, અને તેઓ પણ માર્ગાનુસારી છે એમ જાણી અનુમોદના કરીએ છીએ. અર્થાત્ ભલે સમ્યગ્દેષ્ટિ ન હોય પણ સત્ય, સંતોષ, શૌચ, દાન, વિનય આદિ ગુણોવાળા જીવો દેખી અમને બહુ

પ્રમોદ ઊપજે છે. એઓ પણ માર્ગને અનુસરવાવાળા જાણી કોઈ વેળા એ જ ગુણોથી સમ્યક્ બોધ પામી કલ્યાણ પામશે, એ જાણી અમને આનંદ થાય છે. ૫

જીભ, કાન, આંખ ધન્ય — ગુણપ્રમોદ :

॥ સ્વધરાવૃત્ત ॥

જિહ્વે પ્રહ્લી ભવ ત્વં સુકૃતિસુચરિતોઘારણે સુપ્રસન્ના ।
 મૂયાસ્તામન્યકીર્તિશ્રુતિરસિકતયા મેઽયઃ કર્ણો સુકર્ણો ॥
 વીક્ષ્યાન્યપ્રૌઢલક્ષ્મીં દ્રુતમુપચિનુતાં લોચને રોચનત્વં ।
 સંસારેઽસ્મિન્નસારે ફલમિતિ ભવતાં જન્મનો મુખ્યમેવ ॥ ૬ ॥

અર્થ : હે જીભ ! તું પુણ્યશાળી જીવોનાં સુચરિત્રો ઉચ્ચારી પવિત્ર થા, સુપ્રસન્ન થા; બીજની કીર્તિ સાંભળવાનો રસ પામી મારાં બંને કાનો આજે સુકર્ણ અર્થાત્ સફળ થાઓ. અહો ! બીજની ઉત્તમ લક્ષ્મી, બીજનું ઐશ્વર્ય દેખી મારાં લોચનો ઠરો, દ્રવો, એમાંથી હર્ષાશ્રુ આવો. હે જીવ ! હે કાન ! હે ચક્ષુ ! આ અસાર સંસારમાં આવી ભાવના એ જ તમારા જન્મનું પરમ સાર્થક છે. ૬

ગુણગ્રામથી ગુણ વધે :

॥ ઉપજાતિ વૃત્ત ॥

પ્રમોદમાસાઘ્ય ગુણૈઃ પરેષાં ।
 યેષાં મતિઃ મજ્જતિ સામ્યસિંધૌ ॥
 દેદીપ્યતે તેષુ મનઃપ્રસાદો ।
 ગુણાસ્તથૈતે વિશદીભવંતિ ॥ ૭ ॥

અર્થ : બીજના ગુણોથી પ્રમોદ પામી જેની મતિ સમતાસમુદ્રમાં ઝીલે છે, તેનું મન પ્રકૃલ્લિત થઈ દીપી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ગુણો પણ વિશુદ્ધ થઈ ઝળહળી હાલે છે. પારકાના ગુણોથી પ્રમોદ પામવાનું, પારકાં ગુણો જોઈ રાજી થવાનું આવું ઉત્તમ ફળ છે. ૭

ગુણાનુરાગ :

હવે પ્રમોદ ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

॥ ટોડી રાગ-ઋષભકી મેરે મન ભગતિ વશીરી-૯ દેશી ॥

વિનય વિભાવય ગુણપરિતોષં ॥ ધ્રુવપદં ॥

નિજસુકૃતાત્રવરેષુ પરેષુ ।

પરિહર દૂરં મત્સરદોષં ॥ વિ૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું ગુણી પુરુષોના ગુણથી સંતોષ આનંદ પામવાનું વિચાર. પોતાનાં સુકૃત્યોથી જે વર પામ્યા છે અથવા જે પોતાનાં સુકૃત્યોથી ભાગ્યશાળી થયા છે, અથવા જે પોતાના સુકૃત્યોથી ઉત્તમ આત્મ પુરુષોની સફામાં બિરાજે છે, એવા અન્ય મહદ્ભાગીઓ પ્રતિનો મત્સર, ઈર્ષ્યા દોષ દૂર કરે. તેઓના ગુણોનો રાગી થા; તેઓના ગુણથી આનંદ પામ ! આનંદ પામ !! ૧

ગુણાનુભોદન — પુણ્યનું કારણ :

દિષ્ટયાયં વિતરતિ બહુદાનં,

વરમયમિહ લભતે બહુમાનં ॥

કિમિતિ ન વિમૃશસિ પરપરમાગં,

યદ્વિભજસિ તત્સુકૃતવિભાગં ॥ વિ૦ ૨ ॥

અર્થ : અહો શાબાશ છે આને, કે એ બહુ દાન આપે છે, અથવા બહુ રૂડું થાય છે કે આને આ જગતમાં બહુમાન મળે છે. (અહો ! એનાં સુકૃત્યો જોતાં એ માન એને છાજે જ છે.) હે વિનય ! તું આ પ્રકારે કેમ હજુ સુધી વિચારણા કરતો નથી ? સ્થળે સ્થળે પારકા ગુણો ગાવા એ જ હે વિનય ! તેના ગુણોમાં, સુકૃતોમાં ભાગ લેવા જેવું છે. તાત્પર્ય કે ગુણીને, પુણ્યકર્તાને ગુણ-પુણ્યનું તો ફળ છે, પણ ગુણ-પુણ્યની જે અનુભોદના કરે છે, તે પણ તેનો ભાગી થાય છે. ૨

ગુણી પુરુષોનાં નામનો જાપ પણ કલ્યાણકારી :

વેષાં મન ઇહ વિગતવિકારં,

યે વિદધતિ ભુવિ જગદુપકારં ॥

તેષાં વ્યમુચિતાચરિતાનાં,
નામ જવામો વારંવારં ॥ વિ૦ ૩ ॥

અર્થ : આ જગતમાં જે પવિત્ર પુરુષોનાં મન વિકારરહિત થયાં છે, જે મહાભાગ્યવંત પુરુષો જગત પર ઉપકાર કરે છે, તે ઉચિત-આચરણવાળા મહાપુરુષોનાં નામ અમે વારંવાર ક્ષણે ક્ષણે જુપીએ છીએ અર્થાત્ એવા મહા સત્યુરુષોનાં ગુણો દેખી તેઓનાં એવા નામથી પણ અમે આનંદ પામીએ છીએ. ગુણી પુરુષોનાં નામનો જાપ પણ પરમ કલ્યાણદાતા છે, માટે હે વિનય ! તું પરના ગુણ દેખી રાજી થા, રાજી થા. ૩

ગુણદર્શનથી આનંદ, ભગવાનની ક્ષમા !

અહહ તિતિક્ષા ગુણમસમાનં,
પશ્યત ભગવતિ મુક્તિનિદાનં ॥
યેન રુષા સહ લસદભિમાનં,
ઙ્ઙટિતિ વિઘટતે કર્મવિતાનં ॥ વિ૦ ૪ ॥

અર્થ : અહો ! જેના સમાન બીજો કોઈ ગુણ નથી, અને જે મુક્તિના કારણરૂપ છે, એવો તિતિક્ષા-ક્ષમા ગુણ શ્રીભગવાનને વિષે જુઓ ! કે જે ક્ષમાગુણને લઈ ક્રોધસહિત અભિમાને કરી નાચતો એવો કર્મનો સમૂહ એકદમ નાશ પામે છે ! અહો ! ધન્ય છે ! એ ભગવાનના ક્ષમા ગુણને ! એમ હે વિનય ! તું તારા હૃદયમાં પરગુણથી સંતોષ પામ, સંતોષ પામ. ૪

શીલનો મહિમા — સત્શીલવાન ધન્ય :

અદ્યુઃ ક્વેવન શીલમુદારં,
ગૃહિણોઽપિ પરિહતપરદારં ॥
યશ્ચ ઇહ સંપ્રત્યપિ શુચિ તેષાં,
વિલસતિ ફલિતફલં સહકારં ॥ વિ૦ ૫ ॥

અર્થ : જે જે ગૃહસ્થીઓ પરસ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરીને ઉત્તમ-ઉદાર શીલવ્રતને આદરે છે, તેઓનો પવિત્ર ઉજ્જ્વળ યશ અત્રે હમણાં પણ

ફલિત થઈ આંખાના વૃક્ષ પેઠે શોભી રહે છે; અર્થાત્ તેઓને પરભવે તો કાળાંતરે લાભ થાય છે, પણ હમણાં તત્કાળ તેઓનો યશ વૃદ્ધિ પામી અનેક ફળ આપે છે, આવો શીલનો મહિમા છે. તેવા શીલવ્રતધારી જીવો ધન્ય છે, એમ હે વિનય ! તું પારકા ગુણની અનુમોદના કર. ૫

સતી સ્ત્રી ધન્ય - સતીનું દર્શન, પુણ્યનું ફળ અને પુણ્યજનક :

આ વનિતા અપિ યશસા સાકં,

કુલયુગલં વિદધતિ સુપતાકં, ॥

તાસાં સુચરિતસંચિતરાકં,

દર્શનમપિ કૃતસુકૃતવિપાકં ॥ વિ૦ ૬ ॥

અર્થ : તેમજ જે સ્ત્રી પણ પોતાના શીલ ગુણે કરી પોતાના માવિત્ર તથા પતિના એમ બંને કુળને યશની ધ્વજા બંધાવે છે, અર્થાત્ શીલ પાળી બંને કુળને જે અજવાળે છે તે સ્ત્રીઓનું પુણ્યપરિપાકથી પ્રાપ્ત થયેલું જે દર્શન તે પણ પુણ્યરૂપી ધન પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. અર્થાત્ આવી શીલવંતી સ્ત્રીઓનું દર્શન દુર્લભ છે; અને એ દર્શન પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ પુણ્યનો ઉદય હોય તો જ થાય છે; અને દર્શન થાય તો તે દર્શન પણ ભાવિ પુણ્યનું કારણ છે. અહો ! આવી શીલવંતી વનિતાઓ ધન્ય છે. એમ હે વિનય ! તું પારકા ગુણોથી રોમાંચિત થા, રોમાંચિત થા. ૬

તત્ત્વ વિવેચક ધન્ય :

તાત્ત્વિકસાત્ત્વિકસુજનવતંસાઃ,

કેચન યુક્તિવિવેચનહંસાઃ ।

અલમકૃષત કિલ ભુવનાભોગં,

સ્મરણમમીષાં કૃતશુભયોગં ॥ વિ૦ ૭ ॥

અર્થ : તત્ત્વ અને સત્ત્વ ગુણને ધારણ કરનારા એવા સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ, અને જેમ હંસ યુક્તિથી દૂધ પાણીનો વિવેક કરી દૂધ બ્રહ્મ કરે છે તેમ જે યુક્તિ વડે સારાસારનો વિવેક કરે છે, - એવા પુરુષો ત્રણ જગતના ખરેખર ભૂષણરૂપ છે, તેઓના સ્મરણથી પણ શુભ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જે પવિત્ર પુરુષો સત્ત્વ ગુણધારી તત્ત્વને બ્રહ્મ કરે છે.

અને સારાસારનો ભેદ જાણી સાર ગ્રહે છે તેઓ ધન્ય છે, હે વિનય !
એવા તત્ત્વશોધકોની તું અનુમોદના કર. ૭

ગુણાનુસંગરૂપ જન્મ પણ ધન્ય :

इति परगुणपरिभावनसारं,
सफलय सततं निजमवतारं ॥
कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं,
विरचय शांतसुधारसपानं ॥ वि० ८ ॥

અર્થ : અહો ! જન્મ લેવાનું સાર્થક પારકા ગુણનું
ચિંતવન-અનુમોદન છે, તો હે વિનય ! એમ કરી તું તારો અવતાર
એકદમ સફળ કરી લે; અને સારા આચરણવાળાં ગુણના ભંડાર એવા
મહાપુરુષોનું ગાન કર, અને આ શાંતસુધારસનું પાન કરી અમૃત થા.
એમ હે વિનય ! તું પારકા ગુણ ચિંતવ, અનુમોદ. ૮

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये प्रमोद-भावना विभावना नाम त्रतुर्दशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
પ્રમોદ ભાવના નામનો ચૌદમો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

કારુણ્ય ભાવના

જગતના જીવોનાં દુઃખ અને તેથી ઊપજતી કરુણા :

॥ માલિની વૃત્તં ॥

પ્રથમમશનપાનપ્રાપ્તિવાંચ્છાવિહસ્તા ।

સ્તદનુ વસનવેશ્માલંકૃતિવ્યગ્રચિત્તાઃ ॥

પરિણયનમપત્યાવાપ્તિમિષ્ટેંદ્રિયાર્થાન્ ।

સતતમભિલષંતઃ સ્વસ્થતાં ક્વાસ્સુતીરન્ ॥ ૧ ॥

અર્થ : અહો ! આ જગતવાસી જીવોની સ્થિતિ જોઈ કરુણા આવે છે. અહો ! નવી નવી ઉત્પન્ન થતી એવી અનંત અભિલાષા આડે તેઓ સ્વસ્થતા તે કેમ પામે ? પ્રથમ તો ખાનપાનની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાએ તેઓ આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે, એથી તેઓ પોતાના આત્માનું કાંઈ કરી શકતા નથી; ખાનપાનની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યાં વળી લુગડાં-લત્તાં, ઘર-બાર, અને ઘરેણાં,- ગાંઠા મેળવવા ચિત્ત વ્યગ્ર થાય છે; આ આડે પણ આત્માર્થ ક્યાંથી સૂઝે ? જ્યાં એ લુગડાં-લત્તાં આદિની ભાગ્યયોગે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં પરણવાની, અને પછી પુત્ર-પ્રાપ્તિની અને કમે કમે ઈંદ્રિયોના ઈચ્છિત ભોગ મેળવવાની અભિલાષા ઊપજે છે. અહો ! આમ નવી ઊગતી અભિલાષા આડે જગવાસી જીવો સ્વસ્થતા, આત્મશાંતિ તે ક્યાંથી પામે ? એ વિચારતાં કરુણા આવે છે. ૧

જીવ, ભૂલો ભમ નહિ !

॥ શિખરિણી વૃત્તં ॥

ઉપાયનાં લક્ષેઃ કથમપિ સમાસાદ્ય વિભવં ।

ભવાભ્યાસાત્તત્ર ધ્રુવમિતિ નિવધ્નાતિ હૃદયં ॥

अथाकस्मादस्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो ।

रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा ॥ २ ॥

અર્થ : અહો ચેતન ! લાખો ઉપાયો વડે કરી મહામુશ્કેલીએ તું વૈભવ પામ્યો; તે વૈભવ જાણે હંમેશ માટે કાયમ રહેવાનો છે એમ જાણી ભવોભવના અભ્યાસને લઈ તારું ચિત્ત તું તેમાં ચોંટાડે છે; અર્થાત્ એ લક્ષ્મી સ્થિર છે એમ ગણી તું તેમાં લય પામે છે; પણ અરે ! તને ખબર નથી. એના ઉપર કોઈ કૂર હૃદયવાળો શત્રુ અથવા રોગ અથવા ભય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા અથવા મૃત્યુ અકસ્માત ધૂળ નાંખે છે. અર્થાત્ તું એમાં મોહ શું પામે છે ? કોઈ શત્રુ પેદા થશે અને એ લક્ષ્મીને ઓચિંતી હરી જશે; અથવા તને જ કોઈ રોગ થશે, અને તું એનો ઉપભોગ નહિ લઈ શકે; અથવા રાજ્યાદિકના ભયથી એ જ લક્ષ્મી તને દુઃખનું કારણ થશે; અથવા જરાવસ્થાને લઈ તું એ ભોગવી નહિ શકે અથવા બીજા યુવાનો પડાવી લેશે અથવા અકસ્માત છેવટ મૃત્યુ આવ્યે એ લક્ષ્મી તારે છાંડવી પડશે; તો હે ચેતન ! તું એને કાયમ રહેવાની ગણી તેમાં લય પામે છે, એ જોઈ તારી કરુણા આવે છે. ૨

“હે ! જીવ ક્યા ઈચ્છત હવે, હૈ ઈચ્છા દુઃખ મૂલ;

જબ ઈચ્છા કા નાશ તબ, મટે અનાદિ ભૂલ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

अहो ! अरसपरस कलेश :

॥ स्रग्धरा वृत्तं ॥

स्पृध्दन्ते केऽपि केचिद् दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा ।

युध्यन्ते केप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रप्रदादिहेतोः ॥

केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपદं दूरदेशानटन्तः ।

किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्वर्याकुलं विश्वमेतत् ? ॥ ३ ॥

અર્થ : અહો ! અમને કરુણા આવે છે. અમે શું કરીએ ? અમે શું બોલીએ ? આ જગત સેંકડો ગમે દુઃખોથી અત્યંત વ્યાકુળ છે. કોઈ કોઈ

જીવો અરસપરસ સ્પર્ધા કરી રહ્યા છે; કોઈ ક્રોધથી બળીને હૃદયને વિશે અરસપરસ મત્સર-ઈર્ષ્યા ધારણ કરી રહ્યા છે; કોઈ સ્વચ્છંદે ધન-સ્ત્રી-પશુ-ક્ષેત્ર-ગામ આદિનાં કારણે લડી રહ્યા છે, અને કેટલાંક લોભને લઈ દૂર દેશાંતરમાં ભટકતા સતા પદે પદે વિપત્તિઓ પામે છે. અહો ! આવી રીતે આખું જગત અનેક દુઃખોએ કરી અત્યંત વ્યાકુળ છે ત્યાં અમે શું કરીએ ? અમે શું બોલીએ ? અમને દયા આવે છે; કરુણા આવે છે; અનુકંપા સ્ફુરે છે. ૩

બેસવાની ડાળ ભાંગે છે !

॥ ઉપજાતિ વૃત્તં ॥

સ્યવં खनंतः स्वकरेण गर्तान् ।

मध्ये स्वयं तत्र यथा पतन्ति ॥

तथा ततो निष्क्रमणं तु दूरे-

उद्योधः प्रपातादिरमन्ति नैव ॥ ૪ ॥

અર્થ : અહો ! પ્રાણીઓ પોતે પોતાના હાથે ખાડા ખોદી તેમાં એવી રીતે પડે છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવું તો દૂર રહ્યું, પણ નીચે ને નીચે સરતા જ જાય છે; બિચારાના અધોપાતનો અંત જ નથી આવતો, - એવી ખરાબ રીતે, તૃષ્ણા અંગે, કષાય અંગે, અજ્ઞાનને લઈ તેઓ ખાડો ખોદે છે અને તેમાં પોતે પડે છે. અહો ! આ જાણી દેખી કરુણા આવે છે. ૪

નાસ્તિકમતિ કરુણા :

પોતે ખોદેલા ખાડાનું દેષાંત આપે છે.

प्रकल्पयन्नास्तिकतादिवाद- ।

मिदं प्रमादं परिशीलयंतः ॥

मग्ना निगोदादिषु दोषदग्धा ।

दुरंतदुःखानि हहा सहंते ॥ ૫ ॥

અર્થ : અહો ! જીવ જેવું કંઈ છે નહિ, અથવા જીવ જન્મે છે અને

મરે છે, એમ જીવના અસ્તિત્વમાં નહિ માનનારા, પાપ-પુણ્ય છે નહિ એમ નાસ્તિકાદિ વાદની પ્રકલ્પના કરી, પ્રમાદ સેવી, દોષે કરી દગ્ધ થઈ, નરક-નિગોદાદિ અધોગતિમાં બૂડી જીવો,- જેનો અંત મહામુશ્કેલીએ આવે એવાં દુઃખો સહન કરી રહ્યા છે,- એ દેખી ખરેખર કરુણા આવે છે. જીવ પોતે જ પોતાની મેળે ખાડો ખોદે છે અર્થાત્ સ્વચ્છંદે કલ્પના કરે છે કે જીવ કે પુણ્ય-પાપ જેવું કંઈ નથી. ખાઓ, પીઓ, વિષયાદિ સેવો-એમ નાસ્તિક, જાળ પાથરે છે, અને પાપ-પુણ્યની શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી વિષયકષાયમાં યથેચ્છ વર્તી પરિણામે નરકનિગોદમાં પડે છે. ત્યાં પણ દુરંત દુઃખ ભોગવતા છતાં વધારે ને વધારે ઊંડાં દુઃખનાં સ્થાનમાં ઊતરતા જાય છે, કેમ કે જીવને પોતાના હોવાપણાનું, પાપ-પુણ્યનું ભાન થાય છે, તેની શ્રદ્ધા થાય છે ત્યારે એ પ્રમાદથી વિરામ પામે છે, અને પ્રમાદ છાડે તો ક્રમે ક્રમે સારી ગતિ પામી શાશ્વત સુખ પામે છે; પણ બિચારા નાસ્તિકોને એ ગમ ન હોવાથી પોતે પાથરેલી જાળમાં પોતે જ એવા લેવાતા જાય છે કે તેમાંથી છૂટવું મહામુશ્કેલ થાય છે, આ દેખી દયા આવે છે. ૫

સર્વ જીવનું ઈચ્છો સુખ :

શ્રુણ્વંતિ યે નૈવ હિતોપદેશં ।

ન ધર્મલેશં મનસા સ્પૃશંતિ ॥

રુજઃ કથંકારમથાપનેયા- ।

સ્તેષામુપાયસ્ત્વયમેક એવ ॥ ૬ ॥

અર્થ : અહો ! જે પ્રાણીઓ હિતોપદેશ સાંભળતા નથી, જેને ધર્મના લેશનો પણ મનથી સ્પર્શ થતો નથી, તેનાં રોગો, દુઃખો કેવા પ્રકારે દૂર થઈ શકે ? તે દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય તો આ એક જ છે. ૬

એ ઉપાય બતાવે છે :

॥ અનુષ્ટુપ્ વૃત્તં ॥

પરદુઃખપ્રતીકારમેવં ધ્યાયંતિ યે હૃદિ ।

તથંતે નિર્વિકારં તે સુખમાયતિસુંદરં ॥ ૭ ॥

અર્થ : જે પ્રાણીઓ પારકાનાં દુઃખનાં ઉપાય હૃદયને વિશે ધ્યાવે છે તે પ્રાણી પરિણામે સુંદર એવાં નિર્વિકાર સુખને પામે છે, અર્થાત્ જીવ બીજું તો કદાચ ન કરી શકે તો કાંઈ નહિ, પણ પારકાં દુઃખ કેમ ટળે ? એટલો માત્ર વિચાર સદા હૃદયને વિશે કરે તો તે પરિણામે સુખી થાય છે; માટે નાસ્તિક આદિને કરુણા ભાવથી કહે છે કે ભલે તમે બીજો હિતોપદેશ ન સાંભળો, ભલે તમે બીજું ધર્મકૃત્ય ન કરો, પણ તમે આટલું તો કરો, કે પારકાનાં દુઃખ કેમ ટળે એનો અહોનિશ વિચાર તમારે કરવો. અહો ! તમારી અમને કરુણા આવે છે. તમે પારકાનાં દુઃખો દૂર કરવાના ઉપાયો ચિંતવશો તો તમારાં દુઃખ દૂર થશે. ૭

નિષ્કારણ કરુણાવાળા ભગવાનને ભજો :

હવે કારુણ્ય ભાવનાનું અષ્ટઢાગિયું કહે છે :

॥ રામકુલી રાગ-હમારો અંબર દેહ મુરારી... એ દેશી ॥

સુજના ભજત મુદા ભગવંતં ॥ ધ્રુવપદં ॥

શરણાગતજનમિહ નિષ્કારણ-

કરુણાવંતમવંતં રે ॥ સુ૦ ॥ ૧ ॥

અર્થ : હે સુજ જનો ! તમે ભગવંતને પરમ પ્રેમે હર્ષે ભજો; તમે ભગવંતને પરમ ભાવે ભજો. અહો ! એ ભગવાન આ જગતમાં પોતાને શરણે આવેલા જનોની નિષ્કારણ કરુણાએ રક્ષા કરે છે. માટે હે સજજનો ! એવા નિષ્કારણ કરુણાળુ પ્રભુને પરમ પ્રમોદ ભાવે ભજો ! ભજો. !! ૧

મન સ્થિર કરો :

ક્ષણમુપધાય મનઃ સ્થિરતાયાં,

પિબત જિનાગમસારં ।

કાપથઘટનાવિકૃતવિચારં ।

ત્યજત કૃતાંતમસારં રે ॥ સુ૦ ૨ ॥

અર્થ : મનને એક ક્ષણ સ્થિરતામાં આણીને જિનાગમસારનું પાન કરો, અને જે કૃત્યોમાં કુલ્લિત ઘટનાએ કરી આપણા વિચારમાં વિકાર

આવે છે તેને અસાર ગણી, તેનો અંત આણી તેને ત્યજી દો. આમ હે સુજનો ! તમે મનને સ્થિર કરો, અસાર વિચાર છાંડી દો. એ બાબતની કરુણા ઊપજે છે. ૨

કુગુરુ તજો, સુગુરુ ભજો :

પરિહરણીયો ગુરુરવિવેકી,

ભ્રમયતિ યો મતિમંદં ॥

સુગુરુવચઃ સકૃદપિ પરિષીતં,

પ્રથયતિ પરમાનંદં રે ॥ સુ૦ ૩ ॥

અર્થ : મંદમતિવાળાને જે ભમાવે છે એવા અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરવો. સદ્ગુરુનું વચન એક વખત જ પીવામાં આવે, અર્થાત્ સદ્ગુરુના વચનામૃતનું એક જ વાર પાન કરવામાં આવે, તો તે પરમાનંદને વિસ્તારે છે; માટે હે સુજનો ! તમે પ્રમોદભાવે ભગવંતને ભજો. અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરો. તમારા પ્રતિ કરુણા આવે છે, એથી આ કહીએ છીએ. ૩

દૃષ્ટયંધને માર્ગ કાં પૂછો :

કુમતતમોઘરમીલિતનયનં,

કિમુ પૃચ્છન પન્થાનં ? ।

દધિબુદ્ધયા નર જલમંથન્યાં,

કિમુ નિદઘત મંથાનં રે ? ॥ સુ૦ ॥ ૪ ॥

અર્થ : અહો, સજ્જનો ! કુમતરૂપ ગાઢ અંધકારથી જેનાં લોચન મીચાઈ ગયાં છે, બિડાઈ ગયા છે, એવા અસદ્ગુરુને તે તમે શાને માટે માર્ગ પૂછો છો ? જે માર્ગ પોતે જ ન દેખતો હોય તે બીજાને ક્યાંથી બતાવશે ? હે સજ્જનો ! દહીં મળશે એવી બુદ્ધિથી તમે પાણીથી ભરેલી દોણીમાં મંથ - રવૈયો શાને ફેરવો છો ? પાણી વલોવવાથી કાંઈ દહીં નહિ મળે, તેમ અસદ્ગુરુને પૂછવાથી માર્ગ નહીં મળે. ૪

મન કાબૂમાં આણો :

અનિરુદ્ધં મન એવ જનાનાં,

જનયતિ વિવિધાતંકં ॥

સપદિ સુખાનિ તદેવ વિધત્તે,
આત્મારામમશંકં રે ॥ સુ૦ ૫ ॥

અર્થ : માણસનું મન જો કાબૂમાં ન રહ્યું તો તો તે જ વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ ઉપજાવે છે, અને તે જ ફરી જો કાબૂમાં આવ્યું તો નિઃસંશય આત્મારામને સુખ ઉપજાવે છે. માટે હે સજ્જનો ! ભગવંતને પરમ પ્રમોદભાવે ભજો, અને મનને કાબૂમાં લાવી આત્માને સુખ આપો. તમારી કરુણા આવે છે. ૫

સંવરને પરણો :

પરિહરતાશ્રવવિકથાગૌરવં,
મદનમનાદિવયસ્યં ॥
ક્રિયતાં સાંવરસાત્તપદીનં,
ધ્રુવમિદમેવ રહસ્યં રે ॥ સુ૦ ૬ ॥

અર્થ : હે સુજનો ! તમે મહાન આશ્રવ અને વિકથા તથા અનાદિ કાળનો તમારો મિત્ર જે મદન તેને છોડી દો અને સંવર સાથે હંમેશ માટે લગ્ન કરો. આ જ એક ગુપ્ત તત્ત્વ છે. હે સજ્જનો ! તમારા ઉપર કરુણા સ્ફુરતાં આ કહીએ છીએ કે તમે મોટી વિકથાઓ છાંડી દો, કામવાસનાથી દૂર રહો, આશ્રવ રોધો, અને સંવર આદરો. ૬

રાગદ્વેષ રોગ — જિનેશ્વર વૈદ્ય :

સહ્યત્ત્વમ્મહાં ભવકાંતારે,
ગદનિકુરંબમપારં,
અનુસરતા હિતજગદુપકારં,
જિનપતિમગદંકારં રે ॥ સુ૦ ૭ ॥

અર્થ : અહો ! આ ભવાટવીમાં રાગદ્વેષરૂપી અપાર રોગના સમૂહને તમે કેમ સહન કરો છો ? અરે ! તમારે એ રોગથી છૂટવું નથી ? છૂટવું હોય તો જગતને ઉપકારી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનરૂપ વૈદ્ય સેવો, અર્થાત્ તમારા રાગદ્વેષ, મત્સરાદિ રોગો ટાળવા શ્રી જિનવર દેવ

વૈદ્ય સમાન છે, તેને તમે સેવો, હે સજ્જનો ! કરુણા આવવાથી આ કહીએ છીએ. ૭

પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરઠો પરોપકાર :

શ્રુણુતૈકં વિનયોદિતવચનં,
નિયતાયતિહિતરચનં ॥
સ્વચત સુકૃતસુખશતસંધાનં,
શાંતસુધારસપાનં રે ॥ સુ૦ ૮ ॥

અર્થ : હે સજ્જનો ! વિનય વડે ઉચ્ચારેલું આ એક વચન શ્રવણ કરો; ચોક્કસ માનો કે પરિણામે એથી હિત થશે અર્થાત્ એ વચન પરિણામે હિતકર થશે. અહો ! તમે શાંતસુધારસનું પાન કરો. એથી સેંકડો સુકૃત અને સુખ પ્રાપ્ત થશે. હે સજ્જનો ! તમે ભગવંતને પરમ હર્ષોલ્લાસથી સેવો ! તમારા પ્રતિ કરુણા સ્ફુરતાં આ કહીએ છીએ તે લક્ષમાં લ્યો, એથી હિત થશે. ૮

॥ इति श्री शांतसुधारसगेयकाव्ये कारुण्यभावनाविभावनो नाम

पंचदशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
કરુણ્યભાવના નામનો પંદરમો પ્રકાશ સમાપ્ત.



ॐ

माध्यस्थ भावना

ઉદાસીનતા - આશ્રમ :

॥ શાલિની વૃત્તં ॥

શ્રાંતા યસ્મિન્ વિશ્રામ સંશ્રયંતે ।

રુઘ્નાઃ પ્રીતિ યત્સમાસાઘ સઘઃ ॥

લભ્યં રાગદ્વેષવિદ્વેષિરોધા-

દૌદાસીન્યં સર્વદા તત્ પ્રિયં નઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ : અહો ! તે ઉદાસીનતા અમને સદા પ્રિય છે. થાકેલા જીવોને, ભવભ્રમણાથી થાકેલા જીવોને એ વિશ્રામનું સ્થાન છે. રોગી જીવો એનો આશ્રય કરતાં રોગ ભૂલી જઈ હર્ષ પામે છે, કેમ કે એ ઉદાસીનતા રાગદ્વેષરૂપી શત્રુનો રોધ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવો તટસ્થ ભાવ, આવી માધ્યસ્થ વૃત્તિ તે અમને સદા પ્રિય છે. સંસાર-કાંતારમાં ભટકતા જીવો થાકે ત્યારે વિચારે કે અહો ! રાગ-દ્વેષથી આમ ભટકવું પડ્યું માટે હવે તો સમતાભાવે રહેવું. એમ કરતાં સુખી થાય છે. રોગી જીવ પણ ધારે છે કે સમતાએ રોગ વેદવો સારો છે, કેમ કે કરેલાં કર્મ ગમે તે પ્રકારે આર્ત-રૌદ્રધ્યાન વડે કે સમતાએ ભોગવ્યે છૂટકો છે, માટે વિષમભાવે ભોગવી ફરી કર્મ ન બાંધતાં, એને સમતાએ વેદી લેવાં, એમ મધ્યસ્થભાવને આદરતા રોગી જીવો વિચારે છે. ૧

હશે ! કોના ઉપર રોષ ? કોના ઉપર તોષ ?

લોકે લોકા ભિન્નભિન્નસ્વરૂપાઃ ।

ભિન્નેર્ભિન્નાઃ કર્મભિર્મર્મભિદ્ભિઃ ॥

રમ્યારમ્યૈશ્ચૈષ્ટિતૈઃ કસ્ય કસ્ય ।

તદ્વિદ્વદ્ભિસ્તુષ્યતે રુષ્યતે વા ॥ ૨ ॥

અર્થ : અહો ! આ જગતમાં લોકો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે, જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા છે, જુદાં જુદાં વિચિત્ર કર્મોવાળા છે; તેઓની ચેષ્ટાઓ પણ ભિન્નભિન્ન છે. કોઈની ચેષ્ટાઓ રમ્ય છે, તો કોઈની અરમ્ય, ખેદ ઉપજાવે એવી છે. આમ મર્મને ભેદી નાંખે, અંતઃકરણ ચીરી નાંખે એવી ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટાઓ અને પ્રકૃતિઓ વર્તે છે; તેમાં જાણ-ડાહ્યા પુરુષોએ કોના ઉપર રોષ કરવો કે કોના ઉપર તોષ ધરવો ? અર્થાત્ વિદ્વાન પુરુષોએ આમાં મધ્યસ્થ રહેવું. ૨

ભગવાન પણ મધ્યસ્થ થતા હતા :

મિથ્યા શંસન્ વીરતીર્થેશ્વરેણ ।

સેદ્ધું શેકે ન સ્વશિષ્યો જમાલિઃ ॥

અન્યઃ કો વા રોત્યતે કેન પાપાત્ ? ।

તસ્માદૌદાસીન્યમેવાત્મનીનં ॥ ૩ ॥

અર્થ : તીર્થના નાથ શ્રી વીર ભગવાન પણ મિથ્યા પ્રરૂપણા કરતા એવા પોતાના શિષ્ય જમાલીને અટકાવી ન શક્યા તો પછી બીજા કોણ કોને પાપમાંથી અટકાવી શકશે ? માટે ઉદાસીનતા એ જ આત્મહિતનું કારણ છે. ૩

સર્વ જીવ કાળસ્થિતિ પાક્યે ઠેકાણે આવશે :

અર્હતોઽપિ પ્રાજ્યશક્તિસ્પૃશઃ કિં ।

ધર્મોઘોગં કારયેયુઃ પ્રસન્ન ॥

દયુઃ શુદ્ધં કિંતુ ધર્મોપદેશં ।

યત્કુર્વાણા દુસ્તરં નિસ્તરંતિ ॥ ૪ ॥

અર્થ : જુઓ ! અર્હત ભગવાન જેઓ અનંતશક્તિના ધારક હતા તેઓ પણ શું બળાત્કારે ધર્મ પ્રવર્તાવતા ? ના. પરંતુ તેઓ તો એવી શુદ્ધ દેશના આપતા કે જે પ્રમાણે વર્તવાથી તરવો મુશ્કેલ એવો સંસારસમુદ્ર લોકો તરી જતા, તરી જાય છે, તરી જશે. તાત્પર્ય કે કોઈ જીવ કર્મવશે માઠી બુદ્ધિવાળો થઈ જાય, તો તેના પર બળાત્કાર ન કરતાં તેના પ્રતિ ઉપેક્ષા કરવી, તેના પ્રતિ મધ્યસ્થ વૃત્તિએ જોવું. એના નિબિડ મોહનો

ક્ષય થશે અથવા એ પ્રકૃતિ ઉપશમશે, ત્યારે વળી કોઈ સત્પુરુષનું નિમિત્ત મળશે તો ઠેકાણે પડશે. તીર્થંકરદેવ પણ આવા પ્રસંગોએ તિતિક્ષા કરી મધ્યસ્થવૃત્તિ ધારી રહ્યા છે, તો અન્ય જીવોએ તો એ મધ્યસ્થતા જ વિચારવી ઘટે છે. જમાલી જેવો પોતાનો શિષ્ય અને શ્રી મહાવીર દેવ જેવા પરમ સદ્ગુરુ, આમ છતાં માઠી બુદ્ધિના ઉદયે જ્યારે જમાલીએ વિપરીત પ્રરૂપણા કરવા માંડી ત્યારે શ્રી વીર ભગવાને તેને બળાત્કારે ન અટકાવ્યો; કેમ કે તેઓએ કોઈ એવી જ ગાઢ પ્રકૃતિનો ઉદય જોયો કે મધ્યસ્થતા રાખવી યોગ્ય ગણી. આમ વિચારી સુજ્ઞ જીવોએ રોષ-તોષ ન આણતાં કર્મની પ્રકૃતિ વિચારી મધ્યસ્થ રહેવું. ૪

“જગત્ જીવ હૈ કર્મધીના
અચરિજ કષ્ટઅ ન લીના,
આપ સ્વભાવમાં રે અવધુ
સદા મગનમેં રહેણાં.”

— પ્રકીર્ણ

“સર્વે જીવા કમ્મવસા” — આર્ષવચન

ઔદાસીન્ય અમૃત :

તસ્માદૌદાસીન્યપીયૂષસારં ।
વારં વારં હંત સંતો લિહંતુ ॥
આનંદાનામુત્તરંગત્તરંગૈ-
ર્જીવદ્ભિર્યદ્ ભુજ્યતે મુક્તિસૌખ્યં ॥ ૫ ॥

અર્થ : માટે હે સંતપુરુષો ! તમે આ ઉદાસીનતારૂપ અમૃતનો વારંવાર-ફરી ફરી આસ્વાદ કરો, આ મધ્યસ્થતારૂપ પીયૂષનું પાન પુનઃ પુનઃ કરો; અને એમ કરી આનંદ જેમાં વહે છે એવાં મોજાંએ કરી જીવન્મુક્તિ સુખ પામો. ૫

ઉદાસીન્ય એક સુખ કી સહેલી હૈ :

હવે ઉપેક્ષા ભાવનાનું અષ્ટઢાળિયું કહે છે :

પ્રભાતી રાગ - આદર જીવ ક્ષમા ગુણ આદર - એ દેશી

અનુભવ વિનય સદા સુખમનુભવ,
 ઔદાસીન્યમુદારં રે
 કુશલસમાગમમાગમસારં,
 કામિતફલમંદારં રે ॥ અ૦ ૧ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું સદાકાળ સુખનો અનુભવ કર. હે વિનય ! તું ઉદાર એવી ઉદાસીનતા સેવ, ઉદાસીનતા સેવ. જો તારે સુખનો અનુભવ લેવો હોય તો ઉદાસીનતા સેવ. એ ઉદાસીનતા કેવી છે ? તો કે સત્પુરુષોના સમાગમનું ફળ એ ઉદાસીનતા છે. આગમનો, સત્શાસ્ત્રનો સાર એ ઉદાસીનતા છે. ઈચ્છિત ફળ આપવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન એ ઉદાસીનતા છે; એવી એ ઉદાસીનતા ઉચ્ચ-ઉદાર છે, માટે તેનું તું સેવન કર. સત્સમાગમનું ફળ મધ્યસ્થ ભાવનું આવવું; તેમજ સત્શાસ્ત્રનું ફળ પણ મધ્યસ્થ ભાવનું આવવું એ છે.

સંત સમાગમનું ફળ - ઉદાસીનતા :

હવે જ્યારે સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનો મહિમા આટલો બધો ગવાય છે, તો તેનાં ફળ તો કેવાં અદ્ભુત હોવાં જોઈએ ? તો તેનું ફળ જે ઉદાસીનતા એ એવી અદ્ભુત છે કે મનોવાંચ્છિત પૂરણ કરનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન એને જ્ઞાનીઓ કહે છે, એ સત્ય જ છે; કેમ કે રાગદ્વેષના પરિહાર વિના ઔદાસીન્ય આવે નહિ, અને રાગ-દ્વેષનો ક્ષય એ મોક્ષ. મનોવાંચ્છિત વસ્તુ મોક્ષ જેવી કઈ બીજી મોટી ઘટે ? તો એ મનોવાંચ્છિત પૂરવા ઔદાસીન્ય એ જ સેવવા યોગ્ય છે. ૧

પરચિંતા છાંડ :

પરિહર પરચિંતાપરિવારં,
 ચિંતય નિજમવિકારં રે ॥
 વપતિ ક્રોડપિ ચિનોતિ કરીરં,
 ચિનુતેડન્યઃ સહકારં રે ॥ અનુ૦, ૨ ॥

અર્થ : હે ચેતન ! પર એવી જે પુદ્ગલાદિની અનેક ચિંતાઓ તું

રાખે છે તે ત્યજી અને તું પોતે જે અવિકારી વસ્તુ છે તેનું ચિંતવન કર, અથવા તારું પોતાનું નિર્વિકારપણે ચિંતવન કર. તારાથી અન્ય, તારાથી પર એવાં શરીર, કુટુંબ, પરિત્રાહ આદિ વાલ્ય પૌદ્ગલિક પદાર્થોની ચિંતા છોડી દે. તારા પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કર કે :

“હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે, રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે જો કર્યા.
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યાં.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા

માટે રે ચેતન ! તું તારું સ્વરૂપ વિચાર. વળી તું કુટુંબાદિ જે તારાથી પર, તેની ચિંતા નકામી કરે છે; કેમ કે—

“કીડી સંચે ખેતર ખાય, પાપીનું ધન એજે જાય.”

— પ્રકીર્ણ

વળી -

“કવણે વાડી વાવિયાં,
કવણે ગૂંથ્યાં ફૂલ,
કવણે જિનવર ચડાવિયાં”

— પ્રકીર્ણ

અર્થાત્ - તું એમ ચિંતવે છે જે આ બધાંનો આધાર મારા ઉપર છે તો તે તારી ચિંતા મિથ્યા છે. આંબો કોઈ રોષે છે, બીજો કલમ કરે છે અને ફળ કોઈ ત્રીજો જ ખાય છે. આમ ધારી તું મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખ, તારું સ્વરૂપ વિચાર.

ક્રોધનું ફળ સ્વસુખનો લોપ :

યોડપિ ન સહતે હિતમુપદેશં,
તદુપરિ મા કુરુ કોપં રે ॥

નિષ્ફલયા કિં પરજનતપ્તયા ।

કુરુષે નિજસુખલોપં રે ॥ અનુ૦ ૩ ॥

અર્થ : જો કોઈ હિતકારી ઉપદેશ સાંભળે નહિ તો તેના ઉપર ક્રોધ કરીશ નહિ; કેમ કે બીજા ઉપર નકામું શું તપવું ? એથી લાભ કાંઈ નથી થતો, ફક્ત પોતાના સુખનો લોપ થાય છે; માટે રે વિનય ! જો તારે સુખનો અનુભવ લેવો હોય તો મધ્યસ્થ વૃત્તિ ધારણ કર. ૩

દુષ્ટબુદ્ધિ દૂધ મૂકી મૂત્ર પીએ છે - શું કરશું !

સૂત્રમપાસ્ય જડા ભાષંતે,

કેચન મતમુત્સૂત્રં રે ॥

કિં કુર્મસ્તે પરિહ્યતપયસો,

યદિ પીયંતે મૂત્રં રે ॥ અનુ૦ ૪ ॥

અર્થ : અહો કેટલાક જડ જીવો સૂત્રને કોરે મૂકી ઉત્સૂત્ર ભાષે છે. એવા દુષ્ટબુદ્ધિવાળાનું અમે શું કરીએ ? અહો ! એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. દૂધ છાંડી કોઈ મૂત્ર પીએ તો આપણે શું કરવું ? માટે હે વિનય ! જો તારે સુખનો અનુભવ કરવો હોય તો ઉદાર એવી ઉદાસીનતા સેવ. ૪

ગતિ તેવી મતિ :

પશ્યતિ કિં ન મનઃપરિણામં ?

નિજ નિજ ગત્યનુસારં રે ॥

યેન જનેન યથા ભવિત્વ્યં,

તદ્ ભવતા દુર્વારં રે ॥ અનુ૦ ૫ ॥

અર્થ : અરે ! તું જોતો નથી કે જીવોની જેવી ગતિ થવાની હોય તેવી મતિ ઊપજે છે. “યા ગતિઃ સા મતિઃ” અથવા “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.” સારી ગતિ મળવાની હોય તો મનનાં સારાં પરિણામ રહે છે, માઠી મળવાની હોય તો માઠાં રહે છે. જે પ્રાણીની, જેવી ભવિત્વ્યતા છે તે પ્રાણીના તેવાં મનઃપરિણામ વર્તે છે, તો તે તારાથી વારવા, ટાળવા,

બદલાવવા દુષ્કર છે, અર્થાત્ એ દુઃખે પણ વારી શકાય એમ નથી; માટે રે વિનય ! જો તું સુખનો અનુભવ ઈચ્છતો હોય તો મધ્યસ્થભાવ આદર. ૫

પ્રપંચમાં પૂળો મૂક :

રમય હદા હૃદયંગમસમતાં,
સંવૃણુ માયાજાલ રે ॥
વૃથા વહસિ પુદ્ગલપરવશતા-
માયુઃ પરિમિતકાલં રે ॥ અનુ૦ ૬ ॥

અર્થ : માટે રે ચેતન ! હૃદયને આનંદ આપનારી એવી જે સમતા તે હૃદયમાં ધારણ કરી આનંદ પામ, માયાજાળ સંકેલી મૂક. તું પુદ્ગલપરવશતા નકામું ખેંચે છે; કેમ કે એ માયા અને એ જાજાળ અને એ પ્રપંચ એ બધું પડ્યું રહેશે, ધારણા ધરી રહેશે, કેમ કે તારું આયુષ્ય તે તો અમુક પરિમિત કાળનું છે. અર્થાત એની સ્થિતિની તો હદ છે, એટલે એ વહેલામોડું પડશે, અને આ તારી પ્રપંચજાળ તો અસીમ છે તે ધરી રહેશે; માટે એને સંકેલી મૂક અને મધ્યસ્થતા આદર. હે સંતજનો ! મતમતાંતરની જાળમાં તમે ન ગુંથાઓ, એ જાળ ઉકેલવા ન મથો; એ જાળ ઉકેલાવી ધરી રહેશે અથવા વધારે જાળું ગુંચવાઈ જશે. જ્યાં તમારું આયુ ક્ષય થયે વર્તમાન દેહે તમે હતા ન હતા થઈ જશો, માટે દુષ્ટબુદ્ધિવંતો પ્રતિ અથવા મતમતાંતરોની જાળો પ્રતિ મધ્યસ્થ રહી તમે તમારું વિચારવામાં સાવધ રહો. ૬

અનુપમ તીર્થ આ ચેતન :

અનુપમતીર્થમિદં સ્મર ચેતન-
મંતસ્થિતમભિરામં રે ॥
ચિરં જીવ વિશદપરિણામં,
લભસે સુખમવિરામં રે ॥ અનુ૦ ૭ ॥

અર્થ : હે વિનય ! આ અંતરમાં રહેલું આનંદનું કારણ એવું આ ચેતન અનુપમ તીર્થ છે, એના જેવું બીજું કોઈ તીર્થ નથી, તેનું તું સ્મરણ કર. લાંબો કાળ વિશુદ્ધ પરિણામે રહે અને તું શાશ્વત સુખને પામીશ. ૭

શાંતસુધારસનું પાન અને બ્રહ્મપદપ્રાપ્તિ :

પરબ્રહ્મપરિણામનિદાન,
સ્ફુટકેવલવિજ્ઞાનં રે ।
વિરચય વિનયવિવેચિતજ્ઞાનં,
શાંતસુધારસપાનં રે ॥ અનુ૦ ૮ ॥

અર્થ : હે વિનય ! તું શાંતસુધારસનું પાન કર. એ શાંતસુધારસનું પાન કરવાથી પરબ્રહ્મતા અર્થાત્ પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે; માટે જેમાં સાર-અસારનો, કૃત્ય-અકૃત્યનો વિવેક કરેલ છે એવું શાંતસુધારસનું પાન કર. એ અમૃતપાન કરી અમર થા. ૮

॥ इति श्री शांतसुधारसर्षगेयकाव्ये माध्यस्थभावना
विभावनो नाम षोडशः प्रकाशः ॥

ઈતિ શ્રી શાંતસુધારસ નામના ઢાળબદ્ધ કાવ્યમાં
માધ્યસ્થભાવના નામનો સોળમો પ્રકાશ.



ગ્રંથપ્રશસ્તિ

આ ગ્રંથનો મહિમા બતાવે છે :

ભાવનાઓનો પ્રભાવ :

॥ સ્વધરા વૃત્તં ॥

एवं सदभावनाभिः सुरभितहृदयाः संशयातीतगीतो-

त्रीतस्फीतात्मतत्त्वास्त्वरितमपसरन्मोहनिद्राममत्वाः ॥

गत्वा सत्त्वा ममत्वातिशयमनुपमां चक्रिशक्राधिकानां ।

सौख्यानां मक्षु लक्ष्मी परिचितविनयाः स्फारकीर्तिं श्रयन्ते ॥ १ ॥

અર્થ : આ સદ્ભાવનાઓથી હૃદય સુવાસિત થાય છે; સંશય દૂર થાય છે; ઉચ્ચ તત્ત્વાવબોધ થાય છે; થતે-ઉજ્જ્વળ આત્મતત્ત્વ પમાય છે; મોહ-નિદ્રા-મમત્વ એકદમ ખસી જાય છે; વિનયનો પરિચય થાય છે; મમત્વાતિશય દૂર થાય છે; અને આમ થતાં જીવો ચક્રવર્તી અને શકેદ્રનાં સુખથી પણ અધિક એવી અનુપમ સુવિશાળ કીર્તિરૂપ લક્ષ્મી પામે છે. આવી અદ્ભુત એ સદ્ભાવનાઓ છે. ૧

दुर्ध्यानप्रेतपीडा प्रभवति न मनाक् काचिदद्वंद्वसौख्य-

स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रसरति परितः सौख्यसौहित्यसिंधुः ॥

क्षीयन्ते रागरोषप्रभृतिरिषुभटाः सिद्धिसाम्राज्यलक्ष्मीः ।

स्यादश्वा यन्महिम्ना विनयशुचिधियो भावनास्ताः श्रयध्वं ॥ २ ॥

અર્થ : હે સજ્જનો ! હે ભવ્ય જીવો ! તમે આ સદ્ભાવનાનો આશ્રય કરો, એ ભાવના ભાવો. એનો મહિમા એવો છે કે દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂત-પ્રેતની પીડા લગાર માત્ર થતી નથી; આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન દૂર થાય છે; અને કોઈ અપૂર્વ અદ્વંદ્વ (અર્થાત્ દુઃખનાં કારણોનો જેમાં લેશ નથી) સુખનાં કારણોની વૃદ્ધિ થાય છે; ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; અને ચોતરફ સુખ

અને હિતનાં કારણોની નદી પ્રસરે છે. વળી રાગદ્વેષરૂપ શત્રુઓ ક્ષય પામે છે; પરમ સિદ્ધિરૂપ મુક્તિલક્ષ્મી, આખાં વિશ્વના રાજ્યરૂપ લક્ષ્મી વશ થાય છે. આવો જેનો મહિમા છે તે પવિત્ર સદ્ભાવનાઓનો વિનયથી જેની બુદ્ધિ પવિત્ર થઈ છે એવા હે ભવ્ય જીવો ! તમે આશ્રય કરો. ૨

પટ્ટાવલી :

હવે ક્ત્તપિરુપ શ્રી વિનયવિજયજી પોતાની પટ્ટાવલી આપે છે :

॥ પથ્યા વૃત્તં ॥

શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર-

શિષ્યૌ સોદરાવભૂતાં દ્વૌ ॥

શ્રી સોમવિજયવાચક

વાચકવરકીર્તિવિજયાચ્ચૌ ॥ ૩ ॥

અર્થ : શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય બે ભાઈ હતા. એક વાયકોને વિષે ઉત્તમ એવા વાયક શ્રી સોમવિજયજી અને બીજા શ્રી કીર્તિવિજયજી. ૩

॥ ગીતિ વૃત્તં ॥

તત્ર શ્રીકીર્તિવિજયવાચકશિષ્યોપાધ્યાયવિનયવિજયેન ॥

શાંતસુધારસનામા સંવૃષ્ટો ભાવનાપ્રબોધોઽયં ॥ ૪ ॥

અર્થ : તેમાં ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ આ શાંતસુધારસ નામનો પ્રબોધ રચ્યો. ૪

શિષિ^૩નય^૨નસિધુ^૧શ^૧શિમિતવર્ષે હર્ષેણ ગંધપુરનગરે ॥

શ્રીવિજયપ્રભસૂરિપ્રસાદતો યત્ન ઇષ સફલોઽભૂત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ : સંવત ૧૭૨૩ના વરસે આ પ્રયત્ન શ્રીગંધપુર (ગાંધાર, ખંભાત પાસે કાવી ગાંધાર છે તે) નગરમાં સૂરિશ્રી વિજયપ્રભના પ્રસાદથી સફળ થયું. ૫



ઉપસંહાર

॥ ઉપજાતિ વૃત્તં ॥

યથા વિદ્યુઃ ષોડશભિઃ કલાભિઃ ।

સંપૂર્ણતામેત્ય જગત્પુનીતે ॥

ગ્રંથસ્તથા ષોડશભિઃ પ્રકાશૌ-

ર્યં સમગ્રૈઃ શિવમાતનોતું ॥ ૬ ॥

અર્થ : જેમ ચંદ્રમા સોળે કળાથી પૂર્ણતા પામી જગતને ઉજ્જવળ-પવિત્ર કરે છે તેમ આ ગ્રંથ પણ સોળ કળારૂપ સોળે પ્રકાશ કરી જગતનું કલ્યાણ કરો ! આ ગ્રંથ તો કલ્યાણરૂપ જ છે, પણ કહેવાનું કે જગતજીવો આ ગ્રંથ વાંચી-વિચારી કલ્યાણ પામો. ૬

॥ ઇંદ્રવજ્રા વૃત્તં ॥

યાવજ્જગત્યેષ સહસ્રભાનુઃ ।

પીયૂષભાનુક્ષ સદોદયેતે

તાવત્સતામેતદપિ પ્રમોદં ।

જ્યોતિઃ સ્ફુરદ્વાઙ્ગ્યમાતનોતુ ॥ ૭ ॥

અર્થ : આ ગ્રંથમાં પણ પ્રકાશમાન વાણીરૂપ જ્યોતિ રહેલી છે, તો તે પણ જ્યાં સુધી આ જગતમાં હજારો કિરણોથી પ્રકાશતો જે સૂર્ય અને અમૃતઝરતો જે ચંદ્ર એ બે રહે ત્યાં સુધી સત્પુરુષોને આનંદ આપો, અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ આ ગ્રંથ સદાકાળ રહેવાનો છે. એના કાગળ, પૂઠાં, છાપ આદિ જે પૌદ્ગલિક વસ્તુ તે ભલે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે સડી જઈ નાશ પામે-રૂપાંતર પામે, પણ એમાં રહેલું જે જ્ઞાન, એમાં રહેલો જે ગૂઢ મર્મ, એ તો ચંદ્ર-સૂર્ય પેઠે કાયમ રહેવાનાં. ભવ્ય જીવ, સત્પુરુષરૂપ કમલ અને કુમુદને એ આનંદનો હેતુ થાઓ ! ૭

॥ ઇતિ શ્રીમન્મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિ-

શિષ્યોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિવિરચિત

શ્રી શાંતસુધારસગ્રંથઃ સમાપ્તઃ ॥

સમાપ્ત